

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

ABBÂSÎ HALİFELERİNİN ÖLÜM SEBEPLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN

HAZIRLAYAN

Murat AKKUŞ
074246011005

KONYA–2010

Öğrencinin	Adı Soyadı	MURAT AKKUŞ
	Numarası	074246011005
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İSLAM TARİHİ VE SANATLARI/İSLAM TARİHİ BİLİM DALI
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☐ Doktora ☐
	Tez Danışmanı	PROF. DR. İSMAİL HAKKI ATÇEKEN
	Tezin Adı	ABBÂSÎ HALİFELERİNİN ÖLÜM SEBEPLERİ

ÖZET

İslâm Tarihi boyunca bazı devletler kısa süre hüküm sürmüş bazı devletlerin ömrü de uzun olmuştur. Abbâsî Devleti de hem ömür açısından hem de etkileri yönünden İslâm Tarihi sahnesinde büyük bir yer kaplamıştır (H.132-656/M.750-1258). Bunun siyasî, askerî, ekonomik ve sosyal etkileri vardır.

Beş yüz yıldan fazla bir ömre sahip olmuş Abbâsî Devletinde siyasî açıdan pek çok önemli olay meydana gelmiştir. Sınırları geniş, büyük bir toprak parçasına sahip olan Abbâsî Devleti Bizans, Selçuklular ve Büveyhiler gibi güçlerle mücadele içine girmiştir. Burada halifelerin tavırları olayların seyrini etkilemiştir. Kimi halifeler otoriter ve dirâyetli yönetimleriyle başarılı olmuşlar ve devletin ömrünü uzatmışlar, kimi halifeler de devlet yönetiminde silik kalmışlar ve devlet içinde kopmalara ve devletten bağımsız küçük devletler oluşmasına sebep olmuşlardır.

Abbâsî Devleti içinde bulunan etnik grupların devlet yönetiminde söz sahibi olduklarını da görmekteyiz. Özellikle Sâmerrâ döneminde Türk komutanların halifeler üzerindeki etkileri büyüktür. İstediklerini halife yapıyorlar istediklerini halifelikten azlediyorlar ve istediklerini de öldürebiliyorlardı. Bir de emîrû'l-ümerâlık makamı ihdâs edilmişti ki halifeler kendi sonlarını bu kurumu oluşturmakla hazırlamışlardı. Uzun ömürlü, geniş topraklara sahip ve çok uluslu bir yapıya sahip Abbâsî Devletinin başında olan Abbâsî halifelerinin kişilikleri ve faaliyetleri dikkat çektiği gibi ölümleri de merak konusu olmuştur. İşte bu çalışma Abbâsî halifelerinin ölüm sebeplerini ele almaktadır.

Öğrencinin	Adı Soyadı	MURAT AKKUŞ
	Numarası	074246011005
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İSLAM TARİHİ VE SANATLARI/İSLAM TARİHİ BİLİM DALI
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☐ Doktora ☐
	Tez Danışmanı	PROF. DR. İSMAİL HAKKI ATÇEKEN
Tezin İngilizce Adı	THE CAUSES OF DEATH OF ABBASİD CALİPHS	

SUMMARY

Throughout its history some of Islamic states ruled a short time, some states have been life long. Abbasid Empire at the impact both in terms of life stage in terms of the history of Islam has a large footprint (132-656/750-1258). Its political, military, economic and social effects are.

More than five hundred years has had a life of Abbasid political aspects of many important events in the State have occurred. Wide limits, which have a large piece of land Abbasid Empire Byzantine, Seljuk and have input into fighting forces as Büveyhiler. Here, the attitude of Caliph influenced the course of events. Authoritative and effective management has been successful with some caliphs and they extend the life of the state, the caliph who also remained soft in the state administration and state within a state to rupture and cause formation of small states have become an independent.

The ethnic groups within Abbasid state have a say in what they have seen. The Turkish commander of the caliphs, particularly during Sâmerâ impact is large. Caliph, the caliphate that they wish to do what they want and they want him dead are dismissed. Authority was established a “emîrül-ümerâ” that creating these institutions caliphs had prepared their own end. Long-lasting, with extensive grounds and has a multinational structure Abbasid caliphs of the Abbasid State in front of people and activities such as the death of his attention has also been questioned. That work is addressing the causes of death of Abbasid Caliphs.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	1
KISALTMALAR.....	3
ÖNSÖZ.....	5

GİRİŞ

1) Araştırmanın Metodu ve Kaynakları	6
2) Abbâsîler Dönemi Öncesi Halîfelik Tarihine Genel Bir Bakış ve Halîfelerin Ölüm Sebepleri.....	7

BİRİNCİ BÖLÜM

ABBÂSÎ HALİFELERİNİN ÖLÜM SEBEPLERİ.....	14
1) ABBÂSÎLER DÖNEMİ SİYASÎ TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ	14
2) ABBÂSÎ HALİFELERİNİN ÖLÜM SEBEPLERİ	24
2.1. Ebü'l Abbas es-Seffâh'ın Ölümü	24
2.2. Ebü Ca'fer el-Mansûr'un Ölümü	28
2.3. Mehdî b. Mansûr'un Öldürülmesi	34
2.4. el-Hâdî'nin Öldürülmesi	41
2.5. Hârûn er-Reşîd'in Ölümü.....	45
2.6. el-Emîn'in Öldürülmesi.....	48
2.7. el-Me'mûn'un Ölümü	52
2.8. el-Mu'tasım Billâh'ın Ölümü.....	58
2.9. el-Vâsık'ın Ölümü.....	63
2.10. Mütevekkil Alellâh'ın Öldürülmesi	67
2.11. Müntasır Billâh'ın Öldürülmesi	71
2.12. Müstaîn Billâh'ın Öldürülmesi.....	73
2.13. el-Mu'tezz'in Ölümü.....	76
2.14. Mühtedî Billâh'ın Öldürülmesi	80
2.15. Mu'temid Alellâh'ın Öldürülmesi.....	81
2.16. Mu'tazîd Billâh'ın Ölümü	84
2.17. Muktefi Billâh'ın Ölümü.....	86
2.18. Muktedir Billâh'ın Öldürülmesi	88
2.19. Kâhir Billâh'ın Ölümü.....	91
2.20. Râzî Billâh'ın Ölümü.....	93
2.21. Müttâkî Lillâh'ın Ölümü.....	94
2.22. Müstekfî Billâh'ın Ölümü.....	97
2.23. Mutî Lillâh'ın Ölümü.....	99
2.24. Tâi' Lillâh'ın Ölümü.....	100
2.25. Kâdir Billâh'ın Ölümü	102
2.26. Kâim Biemrillâh'ın Ölümü	103
2.27. Muktedî Biemrillâh'ın Ölümü	105
2.28. Müstazhir Billâh'ın Ölümü	107
2.29. Müsterşîd Billâh'ın Öldürülmesi	108
2.30. Râşid Billâh'ın Öldürülmesi	111

2.31. Muktefi Liemrillâh'ın Ölümü	113
2.32. Müstencid Billâh'ın Ölümü	115
2.33. Müstazî Biemrillâh'ın Ölümü	117
2.34. Nâsır Lidînillâh'ın Ölümü	118
2.35. Zâhir Biemrillâh'ın Ölümü	120
2.36. Müstansır Billâh'ın Ölümü	121
2.37. Müsta'sım Billâh'ın Öldürülmesi	122
SONUÇ	126
BİBLİYOGRAFYA.....	131

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.md.	: Adı geçen madde
a.mlf.	: Aynı müellif
AÜİFD.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜSBE.	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
b.	: Bin, İbn
bkz.	: Bakınız
bt.	: Binti
byy.	: Basım Yeri Yok
c.	: Cilt
CÜİFD.	: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
çev.	: Çeviren
ÇÜİFD.	: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DİA.	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
dnş.	: Danışman
H.	: Hicrî
HÜİFD.	: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
H.z.	: Hazreti
İA.	: İslâm Ansiklopedisi (MEB)
İSAR.	: İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı
Krş.	: Karşılaştırınız
M.	: Milâdi
nşr.	: Neşreden

r.a.	: Radıyallâhü anh
Rdk.	: Redaktör
s.	: Sayfa
sad.	: Sadeleştiren
s.a.v.	: Sallallahü aleyhi vesellem
SÜİFD.	: Selçuk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi
SÜSBE.	: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
SÜSBED.	: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
sy.	: Sayı
thk.	: Tahkik
trc.	: Tercüme
trz.	: Tarihsiz
vb.	: ve benzeri
v.d.	: ve devamı/diğerleri
Yay.	: Yayınları

ÖNSÖZ

İslâm Tarihinde Abbâsîler döneminin (132-656/750-1258) önemli bir yeri vardır. Bu dönemdeki siyasî, askerî, ekonomik, kültürel ve sosyal gelişmeler diğer dönemlere göre farklılık arz etmektedir. Bu farklılığın oluşmasında Abbâsî halifelerinin büyük etkileri vardır. İslâm Tarihinde Abbâsî halifeleriyle ilgili olarak pek çok çalışmanın yapıldığını görüyoruz. Son zamanlarda yapılan çalışmalar da bu alana katkı yapmaktadır.

Bizim araştırma konumuz ise İslâm Tarihine adını yazdırmış olan Abbâsî halifelerinin ölüm sebepleridir. Bu konuyla ilgili olarak akademik bir çalışma yapılmamış olmasını bir eksiklik olarak görüp bu konuyu araştırmaya karar verdik. Amacımız genelde insanlık tarihine özeldir. İslâm tarihine damgasını vurmuş Abbâsî halifelerinin ölümlerinin nasıl gerçekleştiğini ortaya koymaktır.

Tezimiz giriş bölümü ve birinci bölüm olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Giriş Bölümünde, araştırmanın metodu ve kaynakları ele alınmıştır. Ayrıca Abbâsîler dönemi öncesi halîfelik tarihine genel bir bakış gerçekleştirilmiş ve halîfelerin ölüm sebeplerinden bahsedilmiştir.

Birinci Bölüm'de Abbâsîler Dönemi siyasî tarihine genel bir bakıştan sonra Abbâsî halîfelerinin ölüm sebepleri ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Her Abbâsî halifesinin ölümüyle ilgili nakiller değerlendirilmiştir.

Sonuç'ta ise ulaşılan neticeler ve teklifler okuyucularımızla paylaşılmıştır.

Böyle bir araştırmanın hazırlanmasında hiçbir yardımdan kaçınmayan, tezin her aşamasında rehberlik yapan danışman hocam sayın Prof. Dr. İsmail Hakkı Atçeken'e, istişârede bulunup kıymetli fikirlerinden istifâde ettiğim diğer İslâm Tarihi hocalarıma teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Murat AKKUŞ

Konya 2010

GİRİŞ

1) ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI

Araştırmamızın temel konusu Abbâsî halifelerinin ölüm sebepleridir. Bu sebeple her bir halifenin dönemi uzun uzadıya ele alınmadı. Bunun yanında çalışmamız Abbâsî halifeleriyle ilgili genel bilgiler de içerdi. Abbâsî halifelerinin ölüm nedenleriyle ilgili olarak başta İslâm Tarihi kaynakları olmak üzere Tabakât ve Ensâb kitaplarından faydalanıldı ve rivâyet metodu uygulandı. Bu arada çağdaş yazarların görüş ve yorumlarına da işaret edildi. Çalışmamız da Abbâsî halifelerinin ölüm sebeplerine objektif bir bakış açısıyla yaklaşıldı. Bir halifenin ölüm nedeninde kaynakların çoğu aynı rivâyeti veriyorsa o halifenin ölüm nedeninin o olduğuna hükmedildi ve farklı rivâyetler varsa kesin yargılar verilmekten de kaçınıldı. Bunun yanında yeri geldikçe şahsî değerlendirmelerde bulunuldu.

Tezin hazırlanmasında temel İslâm tarihi kaynaklarından Hâlife b. Hayyât (V.240/854)'ın “Târîh”i, Dîneverî (V.282/895)'nin “Ahbârut-Tıvâl”ı, Yakûbî (V.292/904)'nin “Târîh”i, Tâberî (V.310/922)'nin “Târîh”i, Mesûdî (V.346/957)'nin “Murûcu’z-Zeheb”i ve “et-Tenbîh ve'l-İşrâf”ı, İbnü'l-Cevzî (V.577/1181)'nin “el-Muntazam”ı, İbnü'l-Esîr (V.630/1232) 'in “el-Kâmil”i, İbnü't-Tiktaka (V.709/1309–1310)'nin “el-Fahrî”si, İbn Kesîr (V.774/1372)'in “el-Bidâye”si bize yardımcı olan kaynaklardır. Abbâsî halifelerinin ölüm nedenleriyle ilgili rivâyetler genel olarak bu kaynaklardan verildi. Özellikle Taberî'nin -kendi vefâtına kadar herhangi bir yorumda bulunmaksızın değişik râvilerin Abbâsî halifelerinin ölüm nedenleriyle ilgili rivâyetlerini toplaması bir bakıma rivâyet koleksiyonu yapması bizim işimize oldukça yaradı. Taberî'deki bilgileri diğer pek çok kaynakla karşılaştırarak inceleme fırsatı bulundu. Bu bize diğer kaynaklardaki farklı bilgileri tespit etme imkânı da sağladı. Taberî'nin vefâtından sonra da İbnü'l-Esîr'in ve İbn Kesîr'in eserlerinde olaylar yıllara göre tasnif edildiği için yine karşılaştırmalı olarak yararlanma fırsatı bulundu.

Tabakât ve Ensâb'la ilgili eserlerden İbn Kuteybe (V.276/889)'nin “el-Meârif”i, Belâzürî'nin (V.279/892)'nin “Ensâbü'l-Eşrâf”ı ve Zehebî (V.748/1347)'nin “Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ”sı kullanıldı. Ayrıca Abbâsî halifelerinin asıl isimleri Zehebî'nin bu eserindeki kayıtlar esas alınarak yazıldı.

Çalışmamızı yakından ilgilendiren ve çoğunlukla kullandığımız üç kaynak halîfeler tarihi ile ilgilidir. Onlar da İbnü'l-İmrânî (H.580/1184)'nin “el-İnbâ' fî Târîhi'l-Hulefâ”sı,

Süyûtî (V.911/1505)'nin “Târîhi'l-Hulefâ”sı ve Ahmet Cevdet Paşa (M.1895)'nin “Peygamberler ve Halifeler Tarihi”dir.

Temel klasik kaynakların yanı sıra çağdaş araştırma ve incelemelerden, ilgili makale ve maddelerden de yeterince yararlanıldı. Abbâsî halifelerinin ölümleriyle ilgili olarak çalışmalarda bir bölüm ayrılmakla beraber ölüm nedenleriyle ilgili olarak özel bir çalışma şimdiye kadar yapılmamıştır. Bizim araştırmamız bu alanla ilgili ilk çalışma olma özelliğine sahiptir.

Araştırmamızda Batı'da yapılan bazı çalışmalara da yer verildi. Robert Mantran, Philip K. Hitti, Bernard Lewis, Carl Brockelmann, D. Sourdel, William Muir, T.W. Arnold, C.E. Bosworth, K.V. Zettersteen, Hugh Kennedy, Adam Mez gibi Batılı araştırmacıların eser ve makalelerin ilgili kısımlarından istifade edildi. Bunun yapılmasının nedeni de Batılı araştırmacıların konulara farklı açılardan yaklaşmaları ve ilginç bazı değerlendirmelerde bulunmalarıdır. Farklı bakış açılarını tespit etme açısından Batılı araştırmacıların eserlerinin kıymetli bilgiler verdiği kanaatindeyiz. Ancak bazı yanlış görüş ve yorumların da bulunduğunu göz ardı etmemek gerekir.

Son olarak ülkemizde Abbâsî dönemiyle ilgili olarak yapılmış nitelikli bazı çalışmaların tezle ilgili olan bölümlerinden de istifade edildi. Cem Zorlu'nun *Abbâsîlere Yönelik Ebû Ca'fer el-Mansûr Döneminde Dinî ve Siyasî İsyânlar*, isimli eseri; Saim Yılmaz'ın *Mu'tazid ve Müktefi Döneminde Abbâsîler* isimli eseri; Ahmet Güzel'in, *Abbâsî Halifesi Mehdî b. Mansûr ve Siyasî Yönü* isimli basılmamış doktora tezi ve DİA'da yer alan Abbâsî halifeleriyle ilgili tüm maddeler bu çalışmalara örnektir.

2) ABBÂSÎLER DÖNEMİ ÖNCESİ HALÎFELİK TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ VE HALÎFELERİN ÖLÜM SEBEPLERİ

Abbâsîler öncesi halîfelik tarihini ve halifelerin ölüm sebeplerini iki kısımda ele alacağız. İlk önce Hulefâ-i Râşidîn döneminden ve bu dönemin halîfelerinin ölüm sebeplerinden, ikinci olarak da Emevîler döneminden ve bu dönemin halîfelerinin ölüm sebeplerinden genel olarak bahsedeceğiz.

İslâm Tarihinde Resûl-i Ekrem'in vefâtından sonra Hz. Ebû Bekir'e biat edilmesiyle başlayan daha sonra Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın hilâfetiyle sürüp Hz. Ali ile sona eren 30 yıllık süreye “Hulefâ-i Râşidîn/Râşid Halîfeler” dönemi denir.¹

¹ Şakir, Mahmud, *Dört Halife (Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali) Hulefa-i Raşidin*, çev: Ferit Aydın, İstanbul, 1995, s.7; Fayda, Mustafa, “*Hulefâ-yi Râşidîn*”, DİA, İstanbul, 1998, XVIII, 324-325; Varol, M.

Hız. Peygamber (s.a.v)'in vefât ettiği gün Hız. Ebû Bekir'e Sakîfetü Benî Sâide denilen hurmalıkta bir kısım Müslümanlar tarafından biat edildi. Ertesi gün ise Mescid-i Nebevî'de Medine'deki Müslümanların büyük bir kısmı biat etti. Hız. Ali ile diğer bazı sahâbîler ise daha sonra biat etmişlerdir.² Hız. Ebû Bekir'e biat edilmesinden sonra Hız. Ebû Bekir'in ilk icraatı Üsâme b. Zeyd'in kumandasında Sûriye'ye sefere hazırlanan orduyu göndermesidir.³ Hız. Ebû Bekir, yalancı peygamberlerle mücadele etmiş, dönemindeki irtidât hareketlerini ve isyanları bertaraf etmiştir.⁴ Bu dönemde İslâm Devletinin fetih hareketlerini görüyoruz. Bu fetih hareketlerinde Sâsânîlerle ve Bizanslılarla mücadele edilmiştir.⁵ Hız. Ebû Bekir vefât etmeden önce hastalığı döneminde sahâbîlerle hilâfet meselesini istişâre etti ve Hız. Ömer'i veliaht bırakmayı kararlaştırdı.⁶ Hız. Ebû Bekir 22 Cemâziyelâhir 13/634 tarihinde 63 yaşında vefât etti.⁷

Hız. Ömer halîfe olduktan sonra İslâm Devletinin fetih hareketleri dalga dalga yayılmıştır. Hız. Ömer zamanında Yermük Savaşı, Fahl Savaşı, Hums'un fethi, Kınnesrîn ve Ecnadeyn'in fethi, Kudüs'ün fethi, Mısır'ın fethi, Kadîsiye savaşı, Medâin'in fethi, Celula'nın Fethi, Musul'un fethi, Ahvâz'ın fethi ve "fethu'l-fütüh" diye geçen Nihâvend zaferiyle savaşlar ve fetihler gerçekleştirilmiştir.⁸ Hız. Ömer uğradığı bir suikast sonucu 23/644 yılında şehit edilmiştir.⁹ Hız. Ömer hiçbir ihtilâfın vuku bulmadığı halef tayini usulüyle 10 yıldan fazla görev yapmıştı. Kendisinin şehit olmasına neden olan Ebû Lü'lü' Fîrûz en-Nihâvendî tarafından suikastte uğrayıp ağır bir şekilde yaralandığında yerine kimin geçeceği hususunda değişik bir usulün takip edilmesine karar verdi. Aşere-i Mübeşşere'den hayatta kalan 6 kişiye (Hız. Ali, Osman, Abdurrahman b. Avf, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Talha b. Ubeydullâh, Zübeyr b. Avvâm) toplanıp aralarından birini halîfe seçmek üzere talimat verdi; oğlu Abdullâh'ı da halîfe seçilmemek koşuluyla oylamada başa baş kalınması halinde çoğunlu sağlaması için bu

Bahaüddin, "Raşid Halifeler Dönemi Toplumsal Değişme Üzerine Bazı Değerlendirmeler", İstem, Konya, 2005, sy: 6, s.198.

² Hız. Ebû Bekir'e biat hususunda geniş bilgi için bkz.: Zorlu, Cem, *İslâm'da İlk İktidar Mücadelesi*, Konya, 2002.

³ Şakir, Mahmud, *a.g.e.*, s.89-93; Fayda, Mustafa, "Ebû Bekir", DİA, İstanbul, 1994, X, 103-104; a.mlf, *a.g.md.*, s.327.

⁴ Şakir, Mahmud, *a.g.e.*, s.95-108; Fayda, Mustafa, "Ebû Bekir", s.104; a.mlf, "Hulefâ-yi Râşidîn", s.327-328.

⁵ Bu fetih hareketleri için bkz.: Şakir, Mahmud, *a.g.e.*, s.109-135; Fayda, Mustafa, "Ebû Bekir", s.104; a.mlf, "Hulefâ-yi Râşidîn", s.328.

⁶ Şakir, Mahmud, *a.g.e.*, s.129-135.

⁷ Fayda, Mustafa, "Ebû Bekir", s.104.

⁸ Şakir, Mahmud, *a.g.e.*, s.195-262.

⁹ Şakir, Mahmud, *a.g.e.*, 263-278; Della Vida, G. Levi, "Ömer", İA, İstanbul, 1960, IX, 471.

heyete dâhil etti. Uzun süren görüşmeler ve yapılan istişâreler sonucu Hz. Osman'a halife olarak biat edildi.¹⁰

Hz. Osman dönemi fetihlerle doludur. Bu atılımlar esasen Hz. Ömer devrinde başlatılmış bulunan fetihlerin bir devamı ve tamamlayıcısı oldu. 10 yıl boyunca hem karada hem denizde devam etti: Bu dönemde İsfahan, Hemedan, Kirman, İrmîniye, Gürcistan, Dağıstan, Azerbaycan, Arrân bölgesiyle Tiflis alındı. Bahreyn'den deniz yoluyla seferler sürdürüldü. Bu yolla İstahr'ın ardından bölgenin diğer şehirleri Müslümanların eline geçti ve Belûcistan'ın sahil bölgesine ulaşıldı.¹¹ Ne var ki Hz. Osman devrinin son iki yılı kargaşa içinde geçti. Öyle ki bu kargaşa ve fitneler önceki yılların tüm güzelliklerini unutturdu. Hatta artık insanlar Hz. Osman'ın tüm yönetim yıllarının böyle anarşi içinde geçtiği ve hüküm süren kargaşanın onun halife seçilmesinden kaynaklandığı hissine kapıldılar. Bu olaylar gittikçe azdı ve önlenemez duruma geldi. Sonunda Hz. Osman'ın şehit edilmesine sebep oldu.¹²

Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra ortaya çıkan olaylar Hz. Ali döneminin hemen hemen tamamını işgal edip fetihlerin durmasına ve İslâm dünyasında asırlarca sürecek karışıklıkların çıkmasına sebep olmuştur.¹³ Hz. Ali, Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra hilâfete geçti. Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra Hz. Ali'yi bekleyen en önemli sorunlardan bir tanesi Hz. Osman'ı kimlerin öldürdüğü ve bunlara verilecek cezaydı. Emevîlerin lideri durumundaki Muâviye, Hz. Ali'ye biat etmiyor ve onu halifenin öldürülmesine ilgisiz kalmakla ve asileri ordusunda barındırmakla suçluyordu. Ayrıca Hz. Osman'ın kanlı gömleğini ve hanımı Nâile'nin kesik parmağını camide halka göstererek onları Hz. Ali'ye karşı kışkırtmaya arkasından da Hz. Osman'ın akrabası sıfatıyla onun kanını dava etme hakkına sahip olduğunu söyleyerek bunu gerçekleştirmek amacıyla Suriye'deki Müslümanlardan biat almaya başladı. Muâviye'nin Cahiliye döneminin kan davası anlayışını hatırlatan bu tutumu karşısında Hz. Ali, Cemel Vak'asının'dan sonra onu yeniden biata davet etti. Muâviye ise Hz. Osman'ın katillerinin kendisine verilmesini Hz. Ali'nin halifeliği bırakmasını ve şûra usulüyle yeni bir halife seçilmesini teklif etti. Onun bu tavrı iki tarafı Sıffin'de 36/656 karşı karşıya getirdi. Savaşın Hz. Ali'nin lehine sona ermekteyken durdurulması ve işin hakemlere havale edilmesi üzerine 37/657 yeni bir karışıklık ortaya

¹⁰ Fayda, Mustafa, "Hulefâ-yi Râşidîn", s.326.

¹¹ Şakir, Mahmud, a.g.e., s.323; Fayda, Mustafa, "Hulefâ-yi Râşidîn", s.328.

¹² Şakir, Mahmud, a.g.e., s.323; Hz. Osman (r.a)'ın şehit edilmesiyle ilgili olarak bkz.: Hizmetli, Sabri, "Tarihî Rivâyetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", AÜİFD, Ankara, 1985, XXVII, 149-176.

¹³ Fayda, Mustafa, "Hulefâ-yi Râşidîn", s.331.

çıktı.¹⁴ Hz. Ali'nin ordusundan ayrılanlar bu defa onunla Nehrevan'da savaştı; kesin yenilgiye uğrayan bu zümre (Hâricîler) daima isyan halinde kaldı ve Hz. Ali 40/660 yılında İbn Mülcem adlı bir Hâricî tarafından şehit edildi.¹⁵

Hz. Ali'nin öldürülmesinden sonra Müslümanlar onun büyük oğlu Hz. Hasan'a biat ettiler. Hz. Hasan da Müslümanların ortak yararlarını gözeterek halifelikten vazgeçti ve Muâviye b. Ebî Süfyân'a devretti. Bu yıla Cemaat yılı denilmiştir. Râşid Halîfeler Devri böylelikle sona erdi.¹⁶ Bu dönemin sona ermesiyle Emeviler dönemi başlamış oldu.¹⁷

Emevî Halîfeleri dönemine gelince, Muâviye b. Ebî Süfyân'ın H. 41 yılı Rebûlevvel ayının 25'inde (29 Temmuz 661) Şam'da halktan biat aldığı gün ile başlar ve Mervân b. Muhammed'in H. 132 yılı Zilhicce ayının 27'sinde (6 Ağustos 750) öldürülmesi ile sona erer. Emevîler'in toplam saltanat süreleri (hicri olarak) 91 yıl 9 aydır. Milâdi yıl hesabıyla 89 yıldır.¹⁸ Hulefâ-i Râşidîn döneminden sonra Suriye'nin merkezi Dımeşk'te kurulan İslâm tarihinin bu ilk hanedan devleti, adını kurucusu Muâviye b. Ebî Süfyân'ın mensup olduğu Benî Ümeyye (Ümeyyeoğulları, Emevîler)'den almıştır. Muâviye ve ondan sonraki iki halife bu kabilenin Süfyânî kolundan, diğer onbir halife ise Mervânî kolundandır.¹⁹

Emevî saltanatı döneminde 14 tane halife iş başına geldi. Emevî devletinin temellerini atan Muâviye b. Ebî Süfyân (41–60/661–680), devleti kurumsallaştıran Abdümelik b. Mervân (65–86/685–705) ve Emevî devletini zamanının en güçlü devleti haline getiren Velîd b. Abdümelik (86–96/705–715) dönemleri hem hilâfet sürelerinin uzunluğu hem de önemli olaylara ve fetihlere sahne olmaları bakımından dikkat çekicidir.²⁰

Muâviye dönemi Emevî devletinin tarih sahnesine çıktığı dönemdi. Hz. Osman'ın şehit edilişi, Cemal ve Sıffin savaşları sonrasında bozulan Müslümanların siyasi birliği bu dönemde yeniden sağlanmıştı. Ancak Muâviye, Emevî devletini Arap

¹⁴ Tahkîm olayı hakkında fazla bilgi için bkz.: Önkâl, Ahmet, “*Tahkîm Olayı Üzerine Bir Değerlendirme*”, İSTEM, Konya, 2003, sy:2, s.33-68.

¹⁵ Fayda, Mustafa, “*Hulefâ-yi Râşidîn*”, s.331; ayrıca Hz. Ali ve döneminde gelişen olaylar için bkz.: Fığlalı, Ethem Ruhi, “*Ali*”, DİA, İstanbul, 1989, II, 371-374; ayrıca Hz. Ali'nin şehit edilmesiyle ilgili geniş bilgi için bkz.: Kapar, Mehmet Ali, “*Hz. Ali'nin Öldürülmesi ile İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi*”, SÜSBED, Konya, 1994, sy: 3, s.341-346.

¹⁶ Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihi (Başlangıçtan İlk Dört Halîfe Devri Sonuna Kadar)*, Ankara, 1991, s.224.

¹⁷ el-Işş, Yusuf, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 3. baskı, Dımeşk, 1994, s.129-135; Abdüşşâfi, Muhammed Abdüllatîf, *el-Âlemü'l-İslâmî fi'l-Asri'l-Ümevî*, Kahire, 1984, s.104; Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyân*, Ankara, 1990, s.99-179.

¹⁸ Hudarî Bek, Muhammed, *Muhâdarât Târihu'l-Ümeme'l-İslâmiyye ed-Devletü'l-Ümeviyye*, Beyrut, trz., II, 99; Atçeken, İsmail Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdümelik*, Ankara, 2001, s.12.

¹⁹ Yiğit, İsmail, “*Emevîler*”, DİA, İstanbul, 1995, XI, 87.

²⁰ Atçeken, İsmail Hakkı, *a.g.e.*, s.14.

aristokrasisinin oluşturduğu seküler bir devlet haline getirdi.²¹ Bununla beraber devletin temelinde yatan dinî prensipler inkâr edilmiyordu.²²

Yezîd b. Muâviye²³ (60–64/680-684), Muâviye b. Yezid²⁴ (64/684) ve Mervân b. Hakem²⁵ (64–65/684-685) dönemleri iç huzursuzluğun yaygın olduğu dönemlerdir. Özellikle Yezîd dönemindeki Kerbelâ olayı (61/681) ile Hz. Peygamber'in torunun hunharca katledilmesi İslâm tarihinin en üzücü hâdiselerinden birisi olmuştur. Yine bu dönemdeki Harre vakası (63/683) da Müslümanların zihinlerinde kötü bir iz bırakmış ve müslümanları derinden etkilemiştir. Bu olayların meydana gelmesi Yezîd döneminin nefretle anılmasına yol açmıştır.²⁶

Emevî tarihinin zirve dönemini Abdülmelik'ten başlatanlar vardır.²⁷ Abdülmelik b. Mervân kendi dönemine kadar gelen Abdullah b. Zübeyr hareketini bertaraf ederek, Ehl-i beyt ve Hâricî unsurunu etkisiz hale getirerek, İran ve Horasan'da kabileler arasında çıkan huzursuzlukları yok ederek devlet içinde sükûnet sağladı.²⁸ Velîd b. Abdülmelik döneminden (86–96/705-715) başlayıp Hişâm b. Abdülmelik (105–125/724-743)'in hilâfetinin sonuna kadar olan dönem ise genel olarak Emevî tarihinin altın çağı olarak değerlendirilmektedir.²⁹

Süleyman b. Abdülmelik (96–99/715-717) döneminde ise fetih hareketleri durdu. Onun zamanında İstanbul kuşatıldıysa da başarılı olunamadı.³⁰ Sind fâtihi Muhammed b. Kâsım es-Sekâfî, Mâverâünnehir fâtihi Kuteybe b. Müslim ve Mûsâ b. Nusayr gibi meşhur komutanlarla çekişme ve antlaşmazlıklara girince bazı isyanlar meydana geldi.³¹

Süleyman b. Abdülmelik'in başdanışmanı Recâ b. Hayve'nin önerisiyle devletin başına geçen Ömer b. Abdülaziz (99–101/717-720) döneminde ise Emevî devleti bir barış devri yaşadı. Ömer b. Abdülaziz Hulefâ-i Râşidin dönemindeki düzeni kurmaya çalıştı.

²¹ Geniş bilgi için bkz.: Kara, Seyfullah, “İslâm Tarihinde İlk Zihniyet Sapması: Emevîler Döneminde Otoritenin Dünyevileştirilmesi”, İSTEM, Konya, 2006, sy:8, s.145-170.

²² Mantran, Robert, *İslâm'ın Yayılış Tarihi*, çev.: İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981, s.102.

²³ Yezid b. Muâviye hakkında geniş bilgi için bkz.: Kılıç, Ünal, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muâviye*, İstanbul, 2001.

²⁴ Muâviye b. Yezid hakkında geniş bilgi için bkz.: Demircan, Adnan, “Muâviye b. Yezid ve Halifeliği”, HÜİFD, sy:2, Şanlıurfa, 1996, s.109-128; Atçeken, İsmail Hakkı, “Muâviye b. Yezid Üzerine Bir Araştırma”, SÜİFD, sy:7, Konya, 1997, s. 411-430; ayrıca bkz.: Kapar, Mehmet Ali, “Muâviye b. Yezid”, DİA, XXX, İstanbul, 2005, s.335-336.

²⁵ Mervan b. Hakem hakkında bilgi için bkz.: Kazancı, Ahmet Lütfi, *Mervan b. Hakem*, İstanbul, 1996.

²⁶ Atçeken, İsmail Hakkı, *a.g.e.*, s.14.

²⁷ Philip, K.Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Târîhi*, çev: Salih Tuğ, (I-II), İstanbul, 1980, II, 325.

²⁸ Abdülmelik b. Mervan dönemi için bkz.: Kazancı, Ahmet Lütfi, *Abdülmelik b. Mervan Üzerine Bir Araştırma*, (basılmamış araştırma), byy., trz.

²⁹ Atçeken İsmail Hakkı, *a.g.e.*, s.15.

³⁰ Yiğit, İsmail, *a.g.md.*, s.92.

³¹ Atçeken, İsmail Hakkı, *a.g.e.*, s.15.

Müslüman olan gayri müslimlerden cizyeyi kaldırdı. Horasan Bölgesindeki pek çok gayri Müslim İslâm dinini seçti.³²

Yezîd b. Abdülmelik (101–105/720-724) Emevî halifelerinin en başarısızlarından biriydi.³³ Yezîd b. Abdülmelik'in yerine geçen Hişam b. Abdülmelik³⁴ (105–125/724-743)'in hilâfeti yaklaşık yirmi yıl sürdü. Bu dönem Emevî hanedanının üçüncü ikbal ve yükselme dönemi olarak da değerlendirilmiştir. Bu dönemin sonuna doğru devletin temelleri sarsılmaya başlamıştır.³⁵ Hişam'dan sonra devletin başına geçen Velîd b. Yezîd b. Abdülmelik (125–126/743-744) yıkılmaya yüz tutmuş devletin idaresiyle meşgul olmayı bir kenara bırakıp günlerini içki âlemleri ve av partileriyle geçirdi. Mukaddes değerlerle alay ettiği söylenen II. Velîd, Emevî ailesinden III. Yezid b. Velîd b. Abdülmelik'in liderlik ettiği isyanda öldürüldü.³⁶

II. Velîd'in öldürülmesinden sonra devletin başına III. Yezid b. I. Velid (126/744) geçti. Altı aylık bir halifelik yaptı. Otoritesini ülkenin tümünde sağlayamadı. Horasan ve Azerbaycan valilerini itaati altına alamadan vefat etti. Onun yerine kardeşi İbrahim b. I. Velîd (126/744) geçti. İbrahim işbaşına geldiğinde iç karışıklıklar iyice artmıştı. Onun valiliğini kabul etmeyen İrmîniye ve Azerbaycan valisi Mervân b. Muhammed, II. Velîd'in çocuklarının halifelik hakkını müdafaa maksadıyla Sûriye üzerine yürüdü. Karşısına çıkan kuvvetleri mağlûp ederek Dımaşk'a geldi. Şehri ele geçirdi ve haklarını savunduğu II. Velîd'in çocuklarının öldürülmesinden de faydalanarak kendisini halife ilân etti. İbrahim'i teslim aldıktan sonra affetti.³⁷

Mervân b. Muhammed (127–132/744-750) Emevî Devleti'nin son halifesidir. Mervân b. Muhammed gücünü Kuzey Arabistan menşeli kabilelerden aldığı için hilâfet merkezini bu kabilelerin çoğunlukta olduğu Harran şehrine taşımak zorunda kaldı. Mervân döneminde pek çok isyan çıktı. Bu isyanları bastırdı. Ancak Emevî Devleti'nin yıkılışına

³² Ömer b. Abdülaziz hakkında geniş bilgi için bkz.: İmâduddin Halil, *Ömer b. Abdülaziz Dönemi ve İslâm İnkılâbı*, çev.: Ubeydullah Dalar, İstanbul, 1984; Eminoğlu, Ahmed, *V. Râşid Halife Ömer İbn Abdülaziz*, İstanbul, 1984.

³³ Yiğit, İsmail, *a.g.md.*, s.93.

³⁴ Hişam b. Abdülmelik hakkında geniş bilgi için bkz.: Atçeken, İsmail Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*.

³⁵ Yiğit, İsmail, *a.g.md.*, s.93.

³⁶ Yiğit, İsmail, *a.g.md.*, s.94.

³⁷ Yiğit, İsmail, *a.g.md.*, s.94.

sebepler olan Abbâsi hareketine karşı koyamadı. Abbâsilerle girdiği mücadeleden yenik ayrıldı ve öldürüldü. Böylelikle Emevî hanedanlığı yıkıldı ve yerine Abbâsi devleti kuruldu.³⁸

Emevî Devletinin siyasî tarihini genel olarak inceledikten sonra Emevî halifelerinin ölüm sebepleri hakkında kısaca şunları söyleyebiliriz: Emevî halifelerinin ilki olan Muâviye b. Ebî Süfyân'nın ölüm nedeni dubeyle (iç yarası) denilen bir hastalıktır.³⁹ Süfyânî Emevî halifeleri'nin ikincisi olan Yezîd b. Muâviye'nin ölüm nedeni merkepten düşüp, boynunu kırması ve kötü bir şekilde can vermesidir.⁴⁰ Muâviye b.Yezîd'in ölüm nedeni ise halifelîği boyunca devam eden hastalığıdır.⁴¹

Emevî devletinin Mervânî kolundan olan halifelerinin ölüm nedenlerine gelince Mervân b. Hakem karısı tarafından öldürülmüştür.⁴² Abdülmelik b. Mervân'ın ölüm nedeni hastalığı esnasında doktorlarının isteğine uymayarak su içmesidir.⁴³ Velîd b. Abdülmelik'in ölümü de hastalıktandır.⁴⁴ Süleyman b. Abdülmelik'in ölüm nedeni zâtülcenb veya sıtmadır.⁴⁵ Ölüm nedeni kesin olarak söylenemeyen Emevî halifesi ise Ömer b. Abdülazîz'dir. Ömer b. Abdülazîz'in zehirlenmesi veya hastalıktan dolayı vefat etmesiyle ilgili rivâyetler vardır.⁴⁶ Yezîd b. Abdülmelik'in ölüm nedeni ise cariyesi Habbâbe'nin ölümüne dayanamamasıdır.⁴⁷ Hişâm b. Abdülmelik'in ölümü göğüs anjiniinden olmuştur.⁴⁸ Emevî ailesi tarafından öldürüldüğü kesin olarak bilinen Emevî halifesi Velîd b. Yezîd b. Abdülmelik'tir.⁴⁹ Yezîd b. Velîd b. Abdülmelik'in ölümü ise tâun hastalığındandır.⁵⁰ Kimin tarafından öldürüldüğüne dair farklı rivayetler varsa da sonuç olarak öldürülen Emevî halifelerinden biri de İbrahim b. Velid'dir.⁵¹ Son Emevî halifesi Mervân b. Muhammed'in Abbâsoğulları tarafından öldürülmesiyle de Emevî devleti yıkılmış yerine Abbâsi devleti kurulmuştur.⁵²

³⁸ Emevî Devletinin yıkılışı hakkında geniş bilgi için bkz.: Delice, Ali, *Mervân b. Muhammed ve Emevî Devleti'nin Yıkılışı* (doktora tezi), Konya, 1999.

³⁹ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (V.276/889), *el-Meârif*, Mısır, 1934, s.153.

⁴⁰ Belâzürî, *Kitâbu Cümel min Ensâbi'l-Eşraf*, thk: Süheyl Zekkâr, Riyâd Zirikli, Beyrut, 1417/1996, V, 300.

⁴¹ İbn Hibbân, *es-Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, Beyrut, 1987, s.562.

⁴² Taberî, *Târîhu'l-Ümeni ve'l-Mülük*, I-X, thk: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Beyrut, trz., V, 611.

⁴³ *el-İmâme ve's-Siyâse* (İbn Kuteybe'ye nisbet edilmektedir), 3.Baskı, Mısır, 1963, II, 46-47.

⁴⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Mısır, H.1357, V, 134.

⁴⁵ Şakir, Mahmut, *Hiz. Adem'den Bugüne İslam Tarihi*, çev.: Ferit Aydın, İstanbul, 2004, IV, 8.

⁴⁶ İmâduddin Halil, *Ömer b. Abdülaziz Dönemi ve İslâm İnkılâbı*, çev.: Ubeydullah Dalar, İstanbul, 1984, s.290.

⁴⁷ Taberî, *Târîh*, VII, 21-22.

⁴⁸ Taberî, *Târîh*, VII, 200-201.

⁴⁹ Taberî, *Târîh*, VII, 231.

⁵⁰ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, Katar, 1974, s.236.

⁵¹ Şakir, Mahmut, *a.g.e.*, IV, 79.

⁵² Şakir, Mahmut, *a.g.e.*, s.92; ayrıca her bir Emevî halifesinin ölüm sebebi hakkında geniş bilgi için bkz.: Akkuş, Murat, *Emevî Halifelerinin Ölüm Sebepleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Semineri), dñş: Prof.Dr. İsmail Hakkı Atçeken, SÜSBE, Konya, 2008, s.11-31.

BİRİNCİ BÖLÜM

ABBÂSÎ HALİFELERİNİN ÖLÜM SEBEPLERİ

I) ABBÂSÎLER DÖNEMİ SİYASÎ TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

Abbâsî Devleti'nin (H.132-656/M.750-1258) kuruluşu, kendilerine “Hâşimîler” de denilen ve isimlerini Hz. Muhammed (s.a.v)'in amcası Abbâs b. Abdülmuttalib'den alan Abbasî ailesi mensuplarının, kendilerinden önce İslâm dünyasında idareyi ellerinde bulunduran Emevî Devleti'ne son vermeleri neticesinde gerçekleşmiştir.¹

Abbâsîler'in iktidara gelmesi Emevî idaresinden memnun olmayan grupların lider kadrolarının temsil ettiği ve öncülüğünü yaptığı yoğun bir propaganda ve teşkilâtlanan büyük bir kitlenin faaliyeti neticesinde mümkün olmuştur. Emevî halifelerinin bir asır kadar devam eden idarelerinde benimsedikleri siyasî görüşler ve yaptıkları uygulamalar geniş bir sahaya yayılmış bulunan İslâm toplumu içinde çeşitli gayri memnun unsurların ortaya çıkmasına ve sonunda Emevî hanedanının yıkılmasına ve Abbâsî Devleti'nin kurulmasına yol açmıştır.² İşte burada Abbâsî aile mensuplarının, Emevî iktidarına son vermek amacıyla faaliyet gösteren gayri memnun unsurlar arasına katılışı Hz. Ali evlâdı adına Humeyme'de faaliyet gösteren Hz. Ali'nin torunu Ebû Hâşim b. Muhammed b. Hanefiyye'nin, kendileriyle birlikte hareket etmeleri için çağrıda bulunmasıyla başlamıştır. Hatta bir rivâyete göre Ebû Hâşim, 98/716-717 yılında vefâtından önce imamlık hakkını, Hz. Peygamber'in amcası Abbâs'ın torunu Muhammed b. Ali b. Abdullah'a vasiyet etmişti. Bu tarihten itibaren kısa bir süre sonra Abbâsîler'in, Emevî iktidarına karşı yürütülen muhalif hareketin yönlendiricileri haline geldikleri görülmektedir.³ Kesin olmamakla birlikte kaynaklar tarafından 100/718 yılında büyük bir gizlilik içerisinde başladığı belirtilen Abbasî daveti veya ihtilâli adı verilen hareket, iki safhada gerçekleşmiştir. Davetin hazırlık devresini teşkil eden ve büyük bir gizlilik içerisinde teşkilatlanmayı esas alan birinci safhası, Muhammed b. Ali'nin 126/743 yılında ölümü üzerine hareketin başına geçen oğlu İmam İbrahim tarafından Horasan'da vekil sıfatıyla görevlendirilen Ebü Müslim Horasanî'nin harekete katılımıyla sona ermiştir. Bu safhada, tüccar veya hacca gitmek üzere yola çıkmış hacı adayları sıfatıyla halk arasında gizli bir şekilde propaganda faaliyetlerinde bulunan on iki nakîb ve bunlara bağlı yetmiş dâî,

¹ Yıldız, Hakkı Dursun, “Abbâsîler”, DİA, İstanbul, 1988, c.I, s.31; Yiğit, İsmail, *a.g.md.*, XI, 95; Yılmaz, Saim, *Mu'tazid ve Müktefi Döneminde Abbâsîler*, İstanbul, 2006, s.33.

² Yıldız, Hakkı Dursun, *a.g.md.*, s.31.

³ Yıldız, Hakkı Dursun, *a.g.md.*, s.32; Yılmaz, Saim, *a.g.e.*, s.33.

kamuoyunu bir sonraki eylem safhasına hazırlamaya çalışmıştır. Şiiilerin oldukça etkin olduğu Kûfe ve mevâlî'nin çoğunlukta bulunduğu Horasan bu faaliyetlerin yoğun bir şekilde sürdürüldüğü en önemli davet merkezleriydi. Hakkın haksızlığa ve zulme karşı bir mücadelesi olarak tanımlanan davet hareketi, Abbâsoğullarının kendilerine biat almak için değil, ileride Hz. Peygamber ailesinden, üzerinde ittifak edilecek herhangi bir şahıs adına yapılmaktaydı. Kuşkusuz ki bununla, başta Ali evlâdı olmak üzere bütün kesimlerin Abbasî davetine olan desteklerinin devamının sağlanması hedeflenmekteydi. İmam İbrahim'in göndermiş olduğu siyah bayrağı açarak harekete geçen Ebû Müslim'in, Emevî valisi Nasr b. Seyyâr'ı bertaraf ederek Horasan'ı ele geçirmesi, davetin eylem aşamasını teşkil eden ikinci safhasının en önemli merhalesiydi.⁴ Abbasî ihtilâli adına gerçekleştirilen bu önemli başarı, daha sonra Fars eyâletinde ve ardından Irak bölgesinde tekrarlandı. Nihayet Kûfe'nin ele geçirilmesi ile Abbasîler, o sırada imamlık görevine getirilmiş olan Ebül-Abbâs es-Seffâh'ı (132-136/750-754) Kûfe'de halife ilan ederek Abbâsî Devleti'nin kuruluşu için ilk adımı atmış oldular (12 Rebûlâhir 132/28 Kasım 749).⁵ Daha sonra son Emevî halifesi Mervan b. Muhammed'i (127-132/744-750), Büyük Zap suyu kenarında mağlup ederek Dımaşk şehrini ele geçirdiler.⁶ Bunun ardından, savaş alanından kurtulmayı başaran Mervan b. Muhammed'in öldürülmesiyle (132/750) birlikte Emevî Devleti tarihe karışırken, Abbasî Devleti de tarih sahnesindeki yerini almış oldu.⁷

İlk Abbâsî halîfesi Ebü'l-Abbâs Abdullâh ancak kısa bir süre (132-136/750-754) saltanat sürdürdü ve tarihte Kûfe Câmiinde söylediği tahta çıkış hutbesinde Emevî hanedanının yıkıcısı diye bizzat kendi kendine verdiği es-Seffâh yani kan dökücü lakabıyla yaşadı. Bu hanedanın gerçek kurucusu 136/754 yılında onun halefi olarak tahta çıkan kardeşi Ebû Ca'fer Abdullâh el-Mansûr idi.⁸ Ebû Ca'fer el-Mansûr güçlü bir devlet adamıydı. Daha Ebü'l-Abbâs'ın zamanında bile onun güçlü bir destekçisiydi. Verilen görevleri başarı ile yerine getiriyordu. Ebu Müslim el-Horasâni tehlikesinin bertaraf edilmesini ve biatının alınmasını⁹, Yezîd b. Ömer b. Hubeyre'nin öldürülmesini ve Vâsıt'ın kontrol altına alınmasını¹⁰ sağladı ve büyük bir itibar kazandı. Abbâsî halifelerinin büyüklerinden, bilgili, akıllı, isabetli ve ileri

⁴ Yılmaz, Saim, *a.g.e.*, s.33-35; Abbasî daveti ve safhaları hakkında geniş bilgi için bkz.: Bozkurt, Nahide, *Oluşum Sürecinde Abbasî İhtilali*, Ankara, 2000; Sourdel, D., *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti (Abbâsî Hilâfeti)*, çev: Hamdi Aktaş, Hikmet Yayınevi, İstanbul, 1988, I, 115-117.

⁵ Halife b. Hayyât el-Asfârî, *Târihu Halîfe b. Hayyât*, thk: Süheyl Zekkâr, Beyrut, 1414/1993, s.331; Taberî, *Târih*, VII, 428; Yılmaz, Saim, *a.g.e.*, s.35.

⁶ Taberî, *Târih*, VII, 432-435; Yıldız, Hakkı Dursun, *a.g.md.*, I, 32; Yılmaz, Saim, *a.g.e.*, s.35.

⁷ Taberî, *Târih*, VII, 442-449.

⁸ Brockelmann, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, trc: Neş'et Çağatay, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1992, s.87.

⁹ Yâ'kubî, *Târihu'l-Ya'kubî*, thk: İbn Vadîh, (I-III bir arada), Matbaatül İzzî, 1358, Necef, III, 88.

¹⁰ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s.321-324; Yâ'kubî, *Tarih*, III, 90-91; Taberî, *Tarih*, VII, 450-457.

görüŖlü, vakar ve güzel ahlak sahibi bir kimse olan Mansûr kendi dönemindeki isyanları (Hâricî isyanı, amcası Abdullah b. Ali isyanı ve Ali evladının başlattığı isyanlar)¹¹ bastırdı ve olayları çok güzel bir şekilde idare etti. Ebu Müslim el-Horasâni'nin varlığından rahatsız olunması ve öldürülmesi ve Bizansa karşı yapılan müdahaleler¹², Endülüste devlet kuran Abdurrahman b. Muâviye b. Hişâm'la kurulan ikili ilişkiler¹³ ve Medînetü's-Selâm denilen Bağdat şehrinin kurulması ve başkentini deęişmesi¹⁴, ayrıca Mansûr'un, İsa b. Musâ'nın yerine oğlu Mehdî için biat alması örnek verilebilecek olaylardır.¹⁵ Mansûr'un 22 yıllık iyi idâresinden dolayı kendisi için Ŗöyle denmiştir: “Abbâsî Hilâfetine “açılıŖını yapan” el-Mansûr, “ortalayan” el-Me'mûn ve nihâyet “kapanıŖ yapan” el-Mu'tazîd'dır.”¹⁶

Halîfe Mansûr'un 158/775 yılındaki vefâtıyla birlikte babasından zengin bir hazine güçlü bir idare ve huzuru geniş ölçüde sağlanmış bir ülke devralan Mehdî halife olduğunda birtakım ıslahatlar gerçekleŖtirdi. Katl, cinayet, gasp ve anarŖi suçlarından mahkûm olanlar dıŖında babası döneminde hapse atılanları serbest bıraktı. Dinî motiflere babası ve amcasından daha fazla ağırlık verdi. Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye'nin kullandığı “Mehdî” unvanını kullanması bu açıdan önemlidir. Sahip olduğu siyasî tecrübenin yanı sıra uzun yıllar bölgede kalmıŖ olması dolayısıyla Horasan kuvvetleriyle dostluk kuran, mensup olduğu Abbâsî ailesi ve devlet yönetiminde etkili diğer güçlerle iyi ilişkiler içerisinde bulunan Mehdî babasının politikasını genel olarak sürdürdü.¹⁷ Muhammed el-Mehdî Zındıklarla mücadele etti. Zındık olarak bilinen birçok kimseyi sorgulayarak cezalandırdı.¹⁸ Ali evlâdına ve taraftarlarına karşı ılımlı bir siyaset izledi ve onları yanına çekmeye çalıŖtı.¹⁹ Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebevî'yi genişletti.²⁰ Kendi döneminde Bizans'a yönelik seferlere önem verdi.²¹ Kendisinden sonra hilafete geçmek üzere İsa b. Mûsâ'nın yerine oğlu Mûsâ'yı ve onun ardından Harûn'u vâliht ilân etti ve zor da olsa biat aldı.²²

Halîfe Mehdî'den sonra halîfeliğe Mûsâ el-Hâdî geçti (169/785). Hâdî Berberî bir câriye olup daha kocasının sağlığında devlet işlerine çok Ŗiddetli bir ilgi gösteren ve sonuçta onu hemen hemen hükümü altına alan annesi Hayzûran'ın nüfûzuna karşı koydu. Bu halîfe

¹¹ Mansûr döneminde çıkartılan isyanlar hakkında geniş bilgi için bkz.: Zorlu, Cem, *Abbâsilere Yönelik Ebû Ca'fer el-Mansûr Döneminde Dinî ve Siyasî İsyânlar*, Ankara, 2001.

¹² Bozkurt, Nahide, “Mansûr”, DİA, Ankara, 2003, XXVIII, s.5.

¹³ Yıldız, Hakkı Dursun, *a.g.md.*, I, 34.

¹⁴ Kalkaşendî, *Meâsiru'l-İnâfe fi'l-Meâlimi'l-Hilâfe*, thk: Abdüsettar Ahmed Ferâc, Beyrut, trz., II, 223.

¹⁵ *DoęuŖtan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Rdk: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1986, III, s.64-97.

¹⁶ Philip, K.Hitti, *a.g.e.*, II, 458.

¹⁷ Geniş bilgi için bkz.: Bozkurt, Nahide, “Mehdî-Billâh”, DİA, Ankara, 2003, XXVIII, s.378.

¹⁸ Yâ'kubî, *Târih*, III, 133-134.

¹⁹ Taberî, *Tarih*, VIII, 154-162.

²⁰ Yâ'kubî, *Târih*, III, 135.

²¹ Yâ'kubî, *Târih*, III, 135.

²² Yâ'kubî, *Târih*, III, 128; Taberî, *Tarih*, VIII, 124-128.

annesinin çok sevdiği kardeşi Harûn'u veliahtlık hakkından vazgeçirmek için boş yere zorladı ve bu yüzden Musul civarındaki harem dairesinde öldürüldü.²³

Mûsâ el-Hâdî'nin öldüğü zaman 170/786 tarihinde Hârûn er-Reşîd'e biat edildi. Hârûn er-Reşîd dönemi Abbâsî hilâfetine altın çağdır. Hattâ bütün Ortaçağ İslâm Tarihinin ihtişam dönemi demek de mümkündür. Onun döneminde Abbâsî devleti, kuvvetinin zirvesine ulaştı. Bütün komşularına karşı tartışılmaz bir üstünlük kurmuştu. Devlet dışta itibarlı içte kuvvetli ve huzurluydu.²⁴ Süyûtî bu hususu şu şekilde değerlendirir: "Hârûn er-Reşîd Dönemi'nin tamamı iyidir. Bu dönem güzellikte gelin gibidir."²⁵ Bu dönemde gerçekleşen İfrikiye'de İbâdiye isyanını, Zenâdika isyanını, Cezire ve Horasan Bölgesi'nde Hârici isyanını, Musul ve Deylem'deki isyanları bertaraf etti. Şam'da ortaya çıkan Yemenî-Hudârî çatışmasına hâkim oldu.²⁶ Bizans'a seferler düzenledi.²⁷ Zaman zaman da Hazarlarla muharebeler gerçekleştirdi.²⁸ Bermekîlerle ilişkileri bozuldu.²⁹ Hârûn er-Reşîd zamanında Bağdat ve hilafet sarayı en parlak ve muhteşem devrini yaşamıştır. Zenginlik, refah, siyasî ve ticarî öneme hâiz bir merkez olması bakımından Bizans'ın başşehri Kostantiniye ile yarışacak seviyede milletler arası bir öneme sahip olduğunu belirtirler.³⁰

Muhammed el-Emîn'in zamanı (193-198/809-813) ise fitne ve çalkantılarla doluydu. Kardeşi Me'mûn ile aralarındaki siyasî kavga başladığı sırada Şam Bölgesinde Süfyânî hareketi bastırıldı ve Yemenî-Mudârî kabileler arasında çıkan çatışmalar dindirildi.³¹ Muhammed el-Emîn yaklaşık 4,5-5 senelik halifeliği sırasında bütün gücünü kardeşi ile mücadelelerde harcadığı ve kendisi de bu savaşlar sırasında öldürüldüğü için dışa karşı askerî, bir harekâta girişemediği gibi içte de idarî, fikrî ve imar sahalarında bir şey yapamamış veya buna imkân bulamamıştır.³²

Abbâsî Devletinin zirve noktasını temsil eden iki dönemin ikincisi olan Halîfe Me'mûn döneminde (198-218/813-833) şu olayları görürüz: Nasr b. Şebes isyanı ve bu isyanın bastırılması; Kûfe'de ortaya çıkan ve halifelik iddiasında bulunan İbn Tabataba'nın isyanının bertaraf edilmesi. Mekke'de başkaldıran Hüseyin b. Hasan'ın isyanının etkisiz hale

²³ Brockelmann, Carl, *a.g.e.*, s.92.

²⁴ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 129.

²⁵ Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.266.

²⁶ Bu olaylar için bkz: Taberî, *Târih*, VIII, 235-268 (Hicrî 171-181 Olayları); İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 83 vd.

²⁷ Taberî, *Târih*, VIII, 308; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 118; Philip, K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, 462.

²⁸ Ya'kubî, *Târih*, III, 154 vd.

²⁹ Ya'kubî, *Târih*, III, 152.

³⁰ Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, İstanbul, 1991, III, 273.

³¹ Taberî, *Târih*, VIII, 251-252, 415-416.

³² *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, s.168.

getirilmesi; Me'mûn'un Hz. Ali soyundan gelenlerin yaptıkları baskıyı önlemek için İmâm Ali Rıza'yı kendisine veliaht ilân etmesi ve bu ahdinden daha sonra vazgeçmesi. Bağdat'ta karışıklığın had safhaya ulaşması ve Me'mûn'un Merv'den kalkıp Bağdat'a gelerek bu karışıklığı gidermesi. Babek el-Hürremî vâkiasının ortaya çıkması.³³

Abbâsî Hilâfeti döneminde Türklerin önemli bir yeri olduğunu görürüz. Me'mûn döneminde ise Türkler askerî açıdan devletin önemli bir gücü haline gelmeye başlamıştı. Horasan'da bulunduğu sırada Bağdat'ta cereyan eden olaylar sebebiyle Arap ve İranlılar'a karşı güveni sarsılan Me'mûn Horasan'da yakından tanıma fırsatı bulduğu ülke içinde denge unsuru olabileceğine inandığı Türklere özellikle halifeliğinin son yıllarında askerî birlikler arasında yer vermişti. Bu sırada halife ordusu içinde Türklerin sayısı 8-10000 civarındaydı ve kumanda heyeti Türklerden oluşmaktaydı.³⁴

Halife Me'mûn kendisinden sonra kardeşi Mu'tasım'ı veliaht ilân edince ölümünden sonra kardeşi Mu'tasım Türklerin desteği sayesinde hilâfet makamına geçti³⁵ ve kendisine 218/833 yılında biat edildi.³⁶ Mu'tasım'ın halife olmasıyla Arap ve İranlı unsurlardan sonra devlet yönetimi Türklerin eline geçmeye başladı; çünkü Türkleri iyi tanıyan Mu'tasım onlara ihsanda bulunup etrafına toplamıştır.³⁷ Halife Mu'tasım Abbâsî devletini şefkat ve iyi idareyle karışık bir istibdatla idare etti. Hatta Mes'ûdî, kendisini hüsn-i hâl ve istikâmet sahibi olarak sıfatlandırmıştır.³⁸

İşaret edilen tasnife göre Abbâsî Devleti'nin ikinci dönemi, Halife Mütevekkil'in 232/847 yılında tahta oturmasıyla başlar ve Hülâgû'nun Bağdat'ı işgal ederek Abbâsîler'i ortadan kaldırmasına kadar devam eder. Devletin duraklama ve gerileme dönemi olarak kabul edilen ve kendi içerisinde dörde ayrılan bu uzun devrenin ilk safhasını teşkil eden "Türk Dönemi" devletin yükseliş ve düşüş çizgisi dikkate alınarak 232/847 yılından başlatılmakta ise de, bu döneme damgasını vuran Türkler'in devlet üzerindeki etkisini dikkate alarak bunu halifelik merkezinin Bağdat'dan Sâmerâ'ya taşınmasına 221/836 kadar geri götürmek mümkündür.³⁹ Nitekim eserinde bu dönemin sonuna kadar Türkler'in İslâm tarihindeki rolünü ele alan Hakkı Dursun Yıldız, "Hilâfet merkezinin Bağdat'tan Sâmerâ'ya nakli, Türkler'in Abbâsî İmparatorluğu dâhilinde nüfuzlarının ne derece tesirli olduğunu açıkça göstermektedir. Artık Sâmerâ Devri diğer bir deyimle Abbâsî İmparatorluğu'nda Türklerin

³³ Bu olaylar hakkında geniş bilgi için bkz.; Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, III, 288-305.

³⁴ Bozkurt, Nahide, "Me'mûn", DİA, Ankara, 2004, XXIX, s.104.

³⁵ Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler", DİA, I, 35; ayrıca geniş bilgi için bkz.: Yıldız, Hakkı Dursun, "Mu'tasım'ın Halife Olmasında Türklerin Rolü, İsmail Hakkı Uzunçarşılıya Armağan", Ankara, 1976. s.19-29.

³⁶ İbn Abdîrabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, Kahire, 1365/1946, V, s.114.

³⁷ Câhız, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, trc: Ramazan Şeşen, Ankara, 1967, s.76.

³⁸ Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, Kahire, 1964, IV, 64.

³⁹ Yılmaz, Saim, *a.g.e.*, s.37.

iktidar devresi başlamış oluyordu.” demek suretiyle bu duruma açıkça işaret eder.⁴⁰ Türk kumandanları Halîfe Mütevekkil Alellâh’tan itibaren istediklerini halife yapıyor, istemediklerini bu makamdan uzaklaştırıyorlardı. Halîfeler ise Türkler’in baskısından kurtulmak için gayret sarf ediyor ve fırsat buldukça Türk kumandanlarını öldürüyorlardı. Türklerle halîfeler arasındaki bu mücadele 56 yıllık aradan sonra merkezin tekrar Bağdat’a nakledilmesine kadar devam etti. Fakat hilâfet merkezinin Bağdat’a nakledilmesi halifelik müessesesinin siyasî nüfuzu bakımından büyük bir değişiklik meydana getirmedi. Halîfe Mu’tazî döneminde kısmi bir toparlanma olduysa da onun ölümüyle durum tekrar eski haline döndü. Bu seferde devlet erkânı arasındaki rekabet halifeliği yıpratıyordu. Halîfe Râzî bu duruma son vermek maksadıyla âdeti halifelik yetkileriyle donattığı Muhammed b. Râik el-Hazarî’yi 324/936 yılında emîrî’l-ümerâ tayin etti; ancak bu tedbirde beklenen sonucu vermedi. Bu sırada imparatorluk iyice parçalandı ve halifenin sözde iktidarı Irak’ın bir kısmıyla sınırlı kaldı.⁴¹

Halîfe Müstekfî Billâh’ın döneminde ise daha kötü bir gelişme yaşandı. 334/945’te Büveyhiler Bağdat’a girdi. Halîfe Müstekfî Billâh Büveyhi hükümdarını emîrî’l-ümerâ tayin edip Muizzüdevle unvanıyla, diğer saltanat alâmetlerini verdi. Deylemî askerler Bağdat’a yerleşince Türk askerleri de Hamdânîlerin yanına gittiler. Bu tarihten itibaren Büveyhîler Irak’a hâkim oldular. Böylece Abbâsî hilâfeti Şîî bir hânedânın baskısı altına girmiş oluyordu. 334/945 yılında ise halîfe azledildi.⁴²

Mutî Lillâh Abbâsî devletinin iyice zayıfladığı emîrî’l-ümerâlık devrinden sonra Şîî Büveyhîlerin Irak’ta ve Bağdat’ta henüz iktidara geldikleri bir zamanda halife oldu. Bundan dolayı onun uzun dönemi Abbâsî devletinin güçsüzlüğünü ve çaresizliğini ortaya koyan gelişmelere ve hilafetin bir siyasî iktidarın gölgesinde devam edebilmesinin şekil ve şartlarını gösteren değişikliklere şahit olmuştur. Halifelik Mutî döneminde etkinliğini büyük ölçüde yitirmişti. Halîfe maaş alan bir kimse durumuna düşmüştü.⁴³

Hilâfetin gerçek manada iktidârı ifâde etmediği bir devrin mümessili olan Tâî’ Lillâh ise, İslâm dünyasının Karmatî isyanlarına ve büyük çapta kalkınmış bulunan Bizans’ın taarruzlarına karşı şiddetle savaştığı, bir taraftan da Hamdânîler, Mervânîler, Büveyhîler vs. arasında cereyan eden iç karışıklıklarla yıprandığı bir zamanda adını sadece hutbelerde

⁴⁰ Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul, 1976, s.80.

⁴¹ Yıldız, Hakkı Dursun, *a.g.md.*, I, 35.

⁴² Özaydın, Abdülkerîm, “*Müstekfî-Billâh*”, DİA, İstanbul, 2006, XXXII, s.139.

⁴³ Güner, Ahmet, “*Mutî-Lillâh*”, DİA, İstanbul, 2006, XXXI, 401.

okutabilmiştir. Kendisinden yalnız tayin beratları tâziyetnâmeler ve buna benzer muâmelât dolayısıyla bahsettirebilmiştir.⁴⁴

Kâdir Billâh halîfe olmadan önce halifelik Deylemlilerle Türklerin vesayeti altındaydı. Halife olunca bu makama lâyük olduğu ciddiyeti îade etti, şeref ve itibarını yeniden tesis etti. Allah halkın kalbine ona saygılı olmayı ilham etti, bu yüzden halk ona mutlak manada en güzel şekilde itaat etti.⁴⁵

Halîfe Kâdir Billâh öldükten sonra halîfe olarak Kâim Biemrillâh'a biat edildi.⁴⁶ Halîfe Kâim Biemrillâh'ın halifelik döneminde Selçuklu-Abbâsî, Büveyhî-Abbâsî ve Selçuklu-Büveyhî mücadeleleri vardır.⁴⁷

Halîfe Kâim Biemrillâh'ın vefâtıyla birlikte yerine torunu Muktedî Biemrillâh'a 467/1075 yılında halîfe olarak biat edildi.⁴⁸ Halîfe Muktedî Biemrillâh'ın hilâfet döneminde Büyük Selçuklu hükümdarı Melikşah⁴⁹ ve hilâfetin son dönemlerinde ise Sultan Berkyaruk ile ikili ilişkiler kuruldu.⁵⁰ Bu dönemde Muktedî Biemrillâh, Melikşah'ın Bağdat'ı ilk ziyaretinden itibaren sadece İslâm ümmetinin manevî liderliğiyle yetinmek durumunda kalmıştı. Buna rağmen imâmet bütün hukukî ve siyasî kurumların tartışmasız kaynağı olarak kaldı. Hilâfetin yokluğunda ümmet hukukî bir istikrarsızlığa hatta kargaşaya itilebilirdi. Böylece Abbâsî halîfeliğinin korunması zorunluluğu, halkın büyük çoğunluğu arasında etkisini sürdüren Bâtınîliğin imâmet öğretisine karşı merkezî bir denge unsuru şeklinde ortaya çıktı.⁵¹

Müstazhir Billâh'a 487/1094 yılında babası Muktedî Biemrillâh'ın vefat etmesiyle birlikte devlet erkânı biat etti. Selçuklu Sultanı Berkyaruk da biat etti.⁵² Halîfe Müstazhir Billâh'ın döneminde Sultan Berkyaruk, Tutuş ve Muhammed Tapar'ın birbirleriyle iktidar mücadelelerini görürüz. Bu iktidar mücadeleleri sırasında Haçlı ordularının Müslüman

⁴⁴ Işıltan, Fikret, "Tâyî", *el-Tâ'î Lillâh*", İA, İstanbul, 1974, XII/I, 69; Ayrıca bu devrin olaylarına bkz: Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ el-Müsemmâ el-Muhtazar fî Ahbârî'l-Beşer*, Beyrut, 1417/1997, I, 454-471; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*, thk: Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî, Beyrut, 1409/1989, XXVI (H.351-380 olayları), 253-277, 471-487.

⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII, 354.

⁴⁶ İbnü'l-İmrânî, Muhammed Ali Muhammed (V. H.580), *el-İnbâ' fî Târîhi'l-Hulefâ*, thk: Kâsım es-Sâmerrâî, Kahire, 1421/2001, s.188; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII, 355; İbnü't-Tiktaka, Muhammed Ali b. Tabâtaba, *Kitâbü'l-Fahrî: fî'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Dinveli'l-İslâmiyye*, Mısır, H.1317, s.260.

⁴⁷ Bu dönemin olayları için bkz: İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ' fî Târîhi'l-Hulefâ*, s.188-200; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII, 355-357; VIII, 2-119; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.260-263; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Mısır, 1351/1932, XII, 33-109; Özeydın, Abdülkerîm, "Kâim-Biemrillâh", DİA, İstanbul, 2006, XXIV, 210-211.

⁴⁸ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.390; Muir, William, *The Caliphate Its Rise, Decline And Fall*, Edinburg, 1924, s.582.

⁴⁹ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ' fî Târîhi'l-Hulefâ*, s.202-205.

⁵⁰ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.392.

⁵¹ Hartmann, Angelika, "Muktedî-Biemrillâh", DİA, İstanbul, 2006, XXXI, 142-143.

⁵² Kalkaşendî, *Meâsiru'l-İnfâfe*, II, 11.

topraklarını istilâ ettiğine ve bu ordulara karşı Müslümanların birtakım girişimlerine tanık oluruz. Yine bu dönemde Bâtınîlerle mücadele edildiğini de görürüz.⁵³

Müsterşid Billâh babası Halîfe Müstazhir Billâh'ın vefât etmesiyle birlikte 512/1118 yılında hilâfetin başına geçti ve biat aldı.⁵⁴ Halîfe Müsterşid Billâh, Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Muhammed Tapar'ın vefâtından sonra başlayan siyasî karışıklıkların devam ettiği bir dönemde bu karışıklıklardan istifâde ederek Abbâsîler'in Büveyhî'lerin Bağdat'ı istilâ ettikleri 334/945 tarihinden beri unuttukları dünyevî-siyasî hâkimiyeti yeniden canlandırmak için faaliyete geçen kişidir.⁵⁵ Halîfe Müsterşid Billâh döneminde Halîfe, Sultan Sencer, Mahmûd b. Muhammed Tapar, Mezyedî Emîri Dübeys, Sultan Mes'ûd ve Melik I. Tuğrul arasındaki iktidar mücadelelerine şahit oluyoruz.⁵⁶ Halîfe Müsterşid Billâh'ın öldürülmesine baktığımız zaman da bu iktidar mücadelelerinin bir neticesi olduğunu görürüz.

Halîfe Müsterşid Billâh, 529/1135 senesinde Merağa kapısında öldürüldüğünde Râşid Billâh'a âyân ve halk tarafından biat edildi. Bağdat'ta minberler üzerinde adına hutbeler okundu.⁵⁷ Halîfe Râşid Billâh'ın döneminde halife, Sultan Mes'ûd ve Davûd b. Mahmûd arasında iktidar mücadeleleri vardır.

Halîfe Râşid Billâh hal'edilince yerine Müstazhir Billâh'ın oğlu olan Ebû Abdillâh Muhammed, Muktefî Liemrillâh ünvanıyla halîfelik tahtına oturdu ve 530/1136 yılında biat aldı.⁵⁸ Halîfe Muktefî Liemrillâh kendi döneminde Sultan Mes'ûd'la bazı sorunlar yaşadıysa da Sultan Mes'ûd'un bu dönemde ölmesiyle daha rahat hareket edebilme ortamı buldu. Halîfe Muktefî Liemrillâh dönemi Büveyhî istilâsından sonra Irak'ta tek başına hâkimiyet kuran yegâne Abbâsî halîfesi dönemidir. Bunun için Muktefî Liemrillâh iyi bir otorite kurmuş, savaşlara bizzat katılmış, istihbârat için büyük paralar harcamış ve siyasî hâkimiyet sağlamaya çalışmıştır.⁵⁹

Halîfe Muktefî Liemrillâh vefât edince 555/1160 senesinin Rebülevvel ayında Müstencid Billâh'a halîfe olarak biat edildi.⁶⁰ Halîfe Müstencid Billâh babasının politikasını devam ettirmiştir. Devlet ricâli görevlerinde aynen kalmıştır. Bu dönemde Halîfe Müstencid Billâh ile Irak Selçuklu Sultanları Süleyman Şah ve Arslan Şah iktidar mücadelelerini

⁵³ Geniş bilgi için bkz.: Özeydın, Abdülkerîm, "Müstazhir-Billâh", DİA, İstanbul, 2006, XXXI, 127-128.

⁵⁴ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.397-398; Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, sad.: Metin Muhsin Bozkurt, Hikmet Neşriyat, İstanbul, 1999, (I-IV), III, 1122; Hudâri Bek, Muhammed, *Muhâdarât: Târîhu'l-Ümeme'l-İslâmiyye ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, Kahire, 1364/1945, s.445.

⁵⁵ Özgüdenli, Osman Gazî, "Müsterşid-Billâh", DİA, İstanbul, 2006, XXXII, 145.

⁵⁶ Geniş bilgi için bkz: Özgüdenli, Osman Gazî, *a.g.md.*, s.145-146.

⁵⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 209.

⁵⁸ Diyârbekrî, Hüseyin b. Muhammed b. Hasan, *Târîhu'l-Hâmis fi Ahvâli Enfesü Nefis*, byy, H.1302, Matbaatü'l Amiratü'l-Osmaniyye, II, 405.

⁵⁹ Özeydın, Abdülkerîm, "Muktefî-Liemrillâh", DİA, İstanbul, 2006, XXXI, 146.

⁶⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 241.

görüyoruz. Yine bu dönemde Halîfeliğin Bedevî bir kabile olan Hafâce kabilesiyle, Mezyedîlerle ve Huzistân hâkimi Şümle ile olan mücadelelerini görüyoruz.⁶¹

Halîfe Müstencid Billâh 566/1170 yılında ölünce oğlu Ebû Muhammed Müstazî Billâh ünvanıyla halîfelik tahtına oturdu ve biat aldı.⁶² Müstazî Biemrillâh'ın halîfelik döneminde halîfenin, Vezîr Adudiddîn'in ve Ordu Komutanı Kutbeddin Kaymaz'ın araları bozuldu. Birbirleriyle mücadeleye giriştiler. Bu mücadelenin sonunda halîfe kazançlı çıktı. Bu dönemde Mısır'da Selâhaddîn Eyyûbî sayesinde Abbâsî halîfesi adına hutbe okundu. Huzistân Hâkimi Şemle ile mücadeleler oldu. 20 yıldan fazla süren Huzistan isyanı sona erdi. Halîfe Müstazî Biemrillâh döneminde adâlet hâkim oldu. Bağdat halkı güven içinde yaşadı.⁶³

Halîfe Müstazî Biemrillâh'ın 575/1180 senenin Şevval ayının sonunda vefât etmesi üzerine emirler, vezirler, devlet büyükleri, havas ve avam Nâsır Lidînillâh'a biat ettiler. Babasının vefâtından kısa bir süre önce minberler üzerinde kendisinin adına hutbe okundu. Babasının vefâtından bir gün, başka bir rivayete göre bir hafta önce kendisine veliahtlık biatı yapıldığı söylenir. Babasının vefâtından sonra halîfeliği hususunda kendisiyle çekişen bir kimse çıkmamıştı. Bağdat Abbâsî halîfeleri arasında ondan önce kendisinden daha uzun süre halîfelik yapan biri de çıkmamıştı.⁶⁴ Halîfe Nâsır Lidînillâh döneminin siyasî alanına baktığımızda Abbâsîlerle Harizmşâhlar, Abbâsîlerle Gurlular, Gurlularla Harizmşâhlar, Moğallarla Harizmşâhlar, Abbâsîlerle Eyyûbîler arasındaki ilişkileri veya mücadeleleri görebiliriz.⁶⁵ Bu dönemde zafer ve kudret hiç eksik olmadı. Halîfe, düşmanlarının kökünü kazıdı ve meliklere boyun eğdirdi. Ona karşı çıkan olmadı, geri püskürtmediği bir muhâlifi ya da ona kötülük yapmak isteyen herhangi biri olmadı. Allah onu zor zamanda yardımsız bırakmadı. Ülkesinin yönetimine şiddetle önem verirdi. Küçük ya da büyük olsun, kendisine ilişkin hiç bir şey ondan gizli kalmazdı. Casusları onu çevredeki ülkelerin özel ve toplumsal durumlarından haberdar ederdi. Problemleri çözmede son derece yetenekliydi ve kurnazdı, kimsenin fitnesine aldanmazdı. Aralarında düşmanlık olan melikleri, onlar kendisinin müdahalesini anlamadan barıştırdı ve ittifak halindeki ülkeleri de onlar bilmeden birbirlerine düşürdü.⁶⁶

Halîfe Nâsır Lidînillâh 622/1225 yılında vefât edince de veliaht Zâhir Biemrillâh'ın halîfeliğine biat edildi. Abbasoğulları arasında ondan daha yaşlı iken hilafete geçmiş başka bir

⁶¹ Bu konularla ilgili daha fazla bilgi için bkz: Kayhan, Hüseyin, "Müstencid-Billâh", DİA, İstanbul, 2006, XXXII, 143-144.

⁶² Kalkaşendî, *Meâsiru'l-Înâfe*, II, 50; Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, III, 1160.

⁶³ Geniş bilgi için bkz.: Aktan, Ali, "Müstazî-Biemrillâh", DİA, İstanbul, 2006, XXXII, s.128-129.

⁶⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 305.

⁶⁵ Hartmann, Angelika, "Nâsır-Lidînillâh", DİA, İstanbul, 2006, XXXII, 399-400.

⁶⁶ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.413.

kimse yoktur. Halife Zahir, akıllı ağır başlı, dindar, adaletli, iyiliksever bir kimseydi. Birçok haksızlıkları giderdi. Hak sahiplerinin haklarını verdi. Babasının koymuş olduğu harçları kaldırdı. Halka güzel muamelede bulundu. Hatta denilir ki: “Şayet zamanı uzun sürseydi, Ömer b. Abdülazîz’den sonra kendisinden daha âdil bir halife görülmeyecekti.” Ama bir seneyi dahi dolduramadı. Hilafeti 9 ay kadar sürdü.⁶⁷

Halife Zâhir Biemrillâh 623/1226 yılının Recep ayında Cuma günü vefât edince halife olarak Müstansır Billâh’a biat edildi.⁶⁸ Müstansır’a biat edildiğinde Müstansır Billâh 36 yaşındaydı.⁶⁹ Halife Müstansır Billâh döneminin en büyük tehlikesi Moğollardı. Moğolların durdurulamaz akınları ve Müslüman ülkeleri işgal edip içindekileri acımasızda katletmeleri tarih için kara bir lekeydi.⁷⁰ Moğollarla Abbâsî Devleti arasında bir savaş gerçekleşti. Bu savaştan Abbâsî Devleti halifesi Müstansır Billâh yenik çıktı ve barış antlaşması imzalandı.⁷¹

Müsta’sım Billâh’ın babası Müstansır, 640/1242 senenin Cemaziyelâhir ayının 10’nunda cuma sabahı vefat edince kendisi Tac sarayında bulunuyordu. O gün namazdan sonra davet edildi. Kendisine hilafet biati sunuldu ve Müsta’sım Billâh lakabı verildi. Halife Müsta’sım Billâh hilâfet makamına geçtiğinde doğudaki İslâm topraklarından büyük bir kısmı ya Moğallar’ca işgal edilmiş veya onların hâkimiyetini tanımak zorunda kalmıştı. Daha Batıdakiler ise Bağdat dâhil yine Moğollar’ın tehdidi altındaydı ve zaman zaman gerçekleştirilen yağma akınlarına mâruz kalıyordu.⁷² Halife Müsta’sım Billâh döneminde Abbâsî devleti için en büyük hata olarak Üstâdüddâr İbnü’l-Alkamî’nin vezirliğe getirilmesini görüyoruz. Çünkü Vezir İbnü’l-Alkamî Abbâsîlerin Moğollarla yaptıkları savaşta Moğallara yardımcı olmuştur.⁷³ Moğollar, 656/1258 yılında Abbâsîlerle savaş yapmışlar ve Bağdat’ı ele geçirmişlerdi.⁷⁴ Bu savaş sonucunda Halife Müsta’sım Billâh’ı ve ailesini öldürmüşlerdir.⁷⁵

⁶⁷ Krş.: İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, IX, 361-363; İbnü’t-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.294; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, XIII, 107; Kalkaşendî, *Meâsiru’l-Înâfe*, II, 57; Süyûtî, *Târihu’l-Hulefâ*, s.422-423.

⁶⁸ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, IX, 369; İbnü’t-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.294; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, Beyrut, 1984-1986, XXIII, 156; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, XIII, 113; Kalkaşendî, *Meâsiru’l-Înâfe*, II, 78; Süyûtî, *Târihu’l-Hulefâ*, s.423.

⁶⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, XIII, 113.

⁷⁰ Moğolların akınları ve şehirleri istilâ ettikleri için bkz.: *İbnü’l-Esîr, el-Kâmil fi’t-Târih*, IX, 383-387.

⁷¹ Bu savaş için bkz.: Yiğit, İsmâil, “Müstansır-Billâh”, DİA, İstanbul, 2006, XXXII, 118.

⁷² Özdemir, Hacı Ahmet, “Müsta’sım-Billâh”, DİA, İstanbul, 2006, XXXII, 126.

⁷³ Süyûtî, *Târihu’l-Hulefâ*, s.433; Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, IV, 1294-1295; Muir, William, *a.g.e.*, s.591.

⁷⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, IV, 1296; Arnold, T.W., *İntişâr-ı İslâm Tarihi*, trc: Hasan Gündüzler, Ankara, 1971, s.316; Turan, Osman, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti, (Moğol İstilâsı ve Rum Sultanlığının Çöküşü)*, çev: Kasım Turhan, İstanbul, 1988, Hikmet Yayınevi, I, 171; Muir, William, *a.g.e.*, s.591-592.

⁷⁵ İbnü’t-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.301; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, XXIII, 183; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, XIII, 200; Kalkaşendî, *Meâsiru’l-Înâfe*, II, 89; Süyûtî, *Târihu’l-Hulefâ*, s.433-434; Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, IV, 1297; Philip, K.Hitti, *a.g.e.*, III, 768; Bosworth, C.E., *İslâm Devletleri Tarihi (Kronoloji ve Soykütüğü El Kitabı)*, çev: E. Merçil, M. İpşirli, İstanbul, 1980, s.9; Turan, Osman, *a.g.e.*, s.171; Üçok, Bahriye, *İslâm Tarihi Emevîler-Abbâsîler*, Ankara, 1979, s.136; Muir, William, *a.g.e.*, s.591-592.

Müsta'sım Billâh'ın öldürülmesiyle Bağdat Abbâsî halîfeliği tarihe karıştı.⁷⁶ Üç yıl sonra Memlûk sultanı I. Baybars Müsta'sım'ın amcası Ahmed b. Muhammed'i el-Müstansır Billâh ünvânıyla Kahire'de halîfe ilân etti. Böylece Abbâsî hilâfeti yeniden kurulmuş oldu.⁷⁷

II) ABBÂSÎ HALÎFELERİNİN ÖLÜM SEBEPLERİ

Abbâsî Dönemi siyâsî tarihine genel bir bakış gerçekleştirdik. Bu döneme damgasını vuran Abbâsî halifelerinin vefât sebepleri ise çalışmamızın ana konusunu oluşturmaktadır. Bu kısımda da Abbâsî halifelerinin ölümleri ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

2. 1. EBÜ'L-ABBÂS ES-SEFFÂH'IN ÖLÜMÜ

Ebü'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Abdillâh b. Abbâs b. Abdülmuttalib b. Hâşim b. Abdimenâf el-Kuraşî, el-Hâşimî, el-Abbâsî ilk Abbâsî halifesidir.⁷⁸ Ebu'l-Abbâs es-Seffâh 108/726 yılında Şam topraklarından Humeyme'de doğdu.⁷⁹ 104/722⁸⁰ veya 105/723⁸¹ yılında doğduğu da söylenmiştir. Annesi Rayta'dır.⁸² Râita diyenler de vardır.⁸³ Çocukluk ve gençlik yıllarını ailesiyle birlikte Humeyme'de geçirdi.⁸⁴ Onun babası Muhammed Emevîler'in son dönemlerinde 125/742 yılında vukû bulan ölümüne kadar Abbâsî propagandasını başlatıp güçlendiren kimsedir. O, kendisinden sonra oğlu İbrahim'in imâm olmasını vasiyet etmişti. İbrahim zamanında, Ümeyyeoğulları ile Abbasoğulları arasındaki mücadele yeni bir döneme girdi. 127/744 yılında başlayan bu döneme eylem dönem denmektedir.⁸⁵

Ebü'l-Abbâs'ın ağabeyi İmâm İbrahim Emevî halifesi Mervân b. Muhammed tarafından yakalanıp Harran'da hapsedildikten sonra öldürülünce ailesi 132/750'de Kûfe'ye gitti.⁸⁶ Birkaç hafta orada gizlendi. Bu gizlenme, taraftarlarının onları ortaya çıkarmaları ve

⁷⁶ Özdemir, Hacı Ahmet, *a.g.md.*, s.126; ayrıca bkz.: a.mlf., *Moğol İstilâsı ve Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı: Cengiz ve Hülâgû Dönemleri*, İstanbul, 2005; a.mlf., *"Moğol İstilâsıyla İlgili Çin Kaynakları ve Si Shi Ki'ye Göre Hülâgû'nun Batı Seferi"*, Marife, V/1, Konya, 2005, s.85-96.

⁷⁷ Bosworth, C.E., *a.g.e.*, s.10; Muir, William, *a.g.e.*, s.593.

⁷⁸ Zehebî, *Siyeru Alâmi'n-Nübelâ*, VI, 77.

⁷⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s.333; Sûyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, s.238.

⁸⁰ Sûyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, s.238; Hudarî Bek, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsî*, s.46; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 48.

⁸¹ Yâ'kubî, *Târîh*, III, 98; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medinetü's-Selâm*, thk: Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut, 1997, X, 49; Zehebî, *Siyeru Alâmi'n-Nübelâ*, VI, 78.

⁸² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s.330; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.162.

⁸³ Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, III, 268.

⁸⁴ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 58.

⁸⁵ Hasen İbrahim Hasen, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, trc: İsmail Yiğit vd., (I-IV), İstanbul, 1987, II, 308.

⁸⁶ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 58.

Ebü'l-Abbâs'ın halifeliğini ilân etmesine kadar devam etti. Abbâsî taraftarları, büyük olmasına rağmen annesi cariye olduğu için Ebû Ca'fer'e biat etmeyip küçük kardeşi Ebü'l-Abbâs'ın halifeliğini ilân ettiler; çünkü onun annesi Araptı.⁸⁷ Ebü'l-Abbâs Abdullâh'a 132/750 yılında Rebûlevvel veya Rebûlâhir ayının 13'ünde Cuma günü Kûfe'de Üvedoğulları arasında ve Hâşimoğulları'nın azatlısı Velîd b. Sa'd'ın evinde biat edildi.⁸⁸ Genel biat ise o gün Ebü'l-Abbâs'ın mescitte verdiği hutbeden sonra gerçekleşti.⁸⁹

Ebü'l-Abbâs'a Murtazâ veya Kâsım da denilmektedir.⁹⁰ Ancak "Seffâh"⁹¹ olarak bilinir. Ebü'l-Abbâs, Kufe'de halktan biat aldığı gün yaptığı konuşmada kendisini helak edip kan döken olarak tanıtmıştır.⁹² Bu yüzden Abbâsî hilâfetinin başlangıcını meş'um ve kara günlerin başlangıcı olarak niteleyenler olmuştur.⁹³ "Seffâh" aynı zamanda çok çok veren anlamındadır.⁹⁴ Genel biat gerçekleşince Ebü'l-Abbâs es-Seffâh Ali taraftarlığıyla meşhur ve aynı zamanda dönekliği ma'lum Kûfeliler arasında kendini emniyette hissetmedi.⁹⁵ Kûfe'den, Enbâr şehrine devletin merkezini 134/751 yılında taşıdı.⁹⁶ Enbâr isminin aslında İnzâr olduğu söylendiği gibi⁹⁷ Enbâr şehrinin bulunduğu yerle ilgili olarak farklı tespitlerde bulunanlar da vardır.⁹⁸ Ebü'l-Abbâs es-Seffâh Enbâr şehrinde Hâşimiyye⁹⁹ adını taşıyan bir hilâfet Sarayı inşâ ettirdi. Saray bu adını âilenin ilk atası Hâşim'den almaktadır.¹⁰⁰

Ebü'l-Abbâs es-Seffâh hilâfete geçip amcası Abdullâh b. Ali vasıtasıyla Mervân b. Muhammed'i öldürüp Emevî devletini yıkmakla kalmadı¹⁰¹ zamanının çoğunu Ümeyyeoğullarını destekleyen Arap komutanlarla muhârebe ve Emevî âilesinin kökünü kurutmak için uğraşmakla geçirdi.¹⁰² Hatta Emevî âilesinden Endülüs'te Emevî devletini

⁸⁷ Hasen İbrahim Hasen, *a.g.e.*, II, 308.

⁸⁸ Halife b. Hayyât, *Târih*, s.330-331; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, III, 266, 268.

⁸⁹ Halife b. Hayyât, *Târih*, s.331; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.162; Taberî, *Tarih*, VII, 428; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, III, 268, 270; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, X, 49-50; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 322; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 40-42.

⁹⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 58.

⁹¹ "Seffâh" kelimesi hakkında yorum için bkz: Hasen İbrahim Hasen, *İslâm Tarihi*, II, 309.

⁹² Taberî, *Tarih*, VII, 426.

⁹³ Philip, K.Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Târîhi*, II, 443.

⁹⁴ Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.241.

⁹⁵ Philip, K.Hitti, *a.g.e.*, II, 446.

⁹⁶ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.163; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X, 49; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.240.

⁹⁷ İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, s.571.

⁹⁸ Bu tespitler için bkz: Hasen İbrahim Hasen, *İslâm Tarihi*, II, 309; Lewis Bernard, *Tarihte Araplar*, çev: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1979, s.97; Philip, K.Hitti, *a.g.e.*, II, 446.

⁹⁹ Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud, *Ahbâru't-Tivâl*, Dâru'l-Erkam, Beyrut, trz., s.343; Yâ'kubî, *Târih*, III, 95; Kalkaşendî, *Meâsiru'l-Înâfe fi'l-Meâlimi'l-Hilâfe*, II, 223.

¹⁰⁰ Philip, K.Hitti, *a.g.e.*, II, 446.

¹⁰¹ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.162; Taberî, *Tarih*, VII, 432-435; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 330-333.

¹⁰² Aksu, Ali, "Emevîlerin Abbâsîler Tarafından Soykırımı Uğratılması ve Ebü'l-Abbâs'ın Bu Soykırımındaki Rolü", CÜİFD, 4, Sivas, 2000, 259-268.

kurmuş olan Abdurrahman ed-Dâhil dışında kimseyi sağ bırakmadı.¹⁰³ Seffâh devletin kurulmasında kendisine yardımcı olanları da cezalandırdı. Nitekim Ebû Seleme el-Hallâl'ı öldürdü, Ebû Müslim el-Horasâni'yi de öldürmeye karar vermişti; ama erken ölümü buna imkân vermedi. Yine son Emevî halifesi Mervân b. Muhammed'in komutanlarından olan İbn Hubeyre'ye emân verdiği halde kendisine tehlike arz ettiği düşüncesiyle daha sonra onu öldürdü.¹⁰⁴

Ebü'l-Abbâs es-Seffâh son derece yakışıklı ve alımlıydı.¹⁰⁵ Kıvrıcık saçlı, uzun boylu, beyaz tenli, doğan burunlu, güzel yüzlü ve güzel sakallıydı.¹⁰⁶ Cömert, yumuşak huylu, vakur, zeki, kâmil, iyi ahlâk ve üstün hayâ sahibiydi.¹⁰⁷ Suyutî de: "Seffâh, insanların en cömertiydi. Vaat edip de vaktinde yerine getirmediği hiç olmamıştır. Sözüne yerine getirmeden yerinden ayrılmazdı." Nitekim Abdullâh b. Hasan el-Alevî şöyle demiştir: " Bir defasında 1 milyon dirhem verileceğini duydum; hâlbuki bu kadar parayı hiç görmemiştim. Seffâh bu paranın verilmesini emredince derhal getirildi, onun emriyle Abdullâh'ın evine taşındı." demiştir.¹⁰⁸ Ayrıca Seffâh'ın mührünün üzerinde "Abdullâh Allâh'a inanır ve O'na güvenir." yazılıdır.¹⁰⁹

Ebü'l-Abbâs es-Seffâh devlet adamları ile gece toplantılar yapmayı seven,¹¹⁰ edebiyât ve musikîye teşvik eden, şâir ve şarkıcılara bol bahşişler veren,¹¹¹ başta içki meclisleri düzenleyen sonra vaz geçen¹¹² ve tek eşle yetinen birkaç halifeden biridir.¹¹³

Ebü'l-Abbâs es-Seffâh 136/754'de Zilhicce ayınının 13'ünde Pazar günü Enbâr'da öldü.¹¹⁴ Zilhicce'nin 12'sinde öldüğü de söylenir.¹¹⁵ Kaynakların çoğunda Seffâh'ın ölüm sebebinin çiçek hastalığı olduğunu görürüz.¹¹⁶ Hummâ¹¹⁷ veya Zâtülcenb¹¹⁸ hastalığından

¹⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 330-334.

¹⁰⁴ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.162; Dîneverî, Ebû Hanîfe, *Ahbâru't-Tivâl*, s.339-345; Ya'kûbî, *Tarih*, III, 90-91; Taberî, *Târih*, VII, 450-457; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 336-339; Hasen İbrahim Hasen, *İslâm Tarihi*, II, 310.

¹⁰⁵ Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, III, 275.

¹⁰⁶ Taberî, *Târih*, VII, 471; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, IV, 346; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 58.

¹⁰⁷ İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.133.

¹⁰⁸ Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.240.

¹⁰⁹ İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, s.571; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ' fi Târihi'l-Hulefâ*, s.61; Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.240.

¹¹⁰ Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, III, 278.

¹¹¹ Mes'ûdî, *a.g.e.*, III, 279.

¹¹² Mes'ûdî, *a.g.e.*, III, 279.

¹¹³ Bununla ilgili olarak Seffâh, Seffâh'ın eşi Ümmü Seleme ve Halid b. Safvân ile ilgili bir olay için bkz.: Mes'ûdî, *a.g.e.*, III, 275-278.

¹¹⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, s.333; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.163; Ya'kûbî, *Tarih*, III, 98; Taberî, *Tarih*, VII, 470; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, III, 266; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, s.571; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 346; Zehebî, *Siyeru Alâmi'n-Nübelâ*, VI, 77; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 58; Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.240; Kennedy, Hugh, *The Early Abbasid Caliphate*, London, 1986, s.55.

¹¹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, X, 50; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 346.

¹¹⁶ Taberî, *Tarih*, VII, 470; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, X, 50; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 346; Ebü'l-Fidâ, *Târihu Ebi'l-Fidâ*, I, 296; Kütübî, Muhammed b. Şâkir b. Ahmed, *Fevâtü'l-Vefeyât*, Mısır, 1951, I,

öldüğü de rivayet edilmiştir.¹¹⁹ Târîhu'l-Ya'kûbî'de ise hastalığın ne olduğu söylenmeden illet diye bahsedilir.¹²⁰ Yine Ebü'l-Abbâs'ın ölümüyle ilgili olarak İbnü'l-Esîr'in el-Kâmil fi't-Târîh'inde geçen şu rivâyeti aktarmak istiyoruz. Ca'fer b. Yahya şöyle demiştir: “ Seffâh bir gün aynaya baktı-yüzü çok güzeldi- şöyle dedi. “Allâh'ım! Süleyman b. Abdülmelik'in dediği gibi, “Meliklerin en genciyim” demek yerine Allâh'ım! Bana itaatle geçen ve sağlıklı yararlanabileceğim uzun bir ömür ver.” diyorum, dedi. Henüz sözünü tamamlamamıştı ki, bir çocuğun başka bir çocuğa söylediği: “Benimle senin aranda ecel 2 ay 5 gündür.” sözünü işitti. Bunun üzerine derhal sözünden vaz geçti ve şöyle dedi: “Bana Allâh kâfidir. Allâh'ın gücünden başka bir güç yoktur. Allâh'ım sana güveniyor ve senden yardım diliyorum.” Bu olayın üzerinden fazla bir zaman geçmemişti ki ateşi yükseldi, sonra hastalığı arttı ve 2 ay 5 gün sonra da vefat etti.¹²¹

Temel İslâm Tarihi kaynaklarında Ebü'l-Abbâs es-Seffâh'ın çiçek hastalığından öldüğü görüşü ağır basmaktadır. Çağdaş İslâm Tarihi araştırmalarında ve oryantalistlerin eserlerinde Temel İslâm Tarihi kaynaklarına olgusal yaklaşıldığı görülmektedir ve yukarıdaki bilgiyi destekleyen rivâyetler hâkimdir. Tüm rivâyetlere baktığımız zaman şu sonuca varabiliriz: Ebü'l-Abbâs es-Seffâh çiçek hastalığından vefât etmiştir. Bazı rivâyetlerde hummâ geçmesi çiçek hastalığı olan kişilerde görülen yüksek ve tehlikeli ateşin bir vurgusu olabilir. Ölüm sebebinin, zatülcenb olması rivâyetini destekleyen başka rivâyet bulunmadığı için, düşük bir ihtimaldir.

Ebü'l-Abbâs'ın amcası İsâ b. Ali (İsmâil b. Ali de denmektedir.) cenâze namazını kıldırdı. Eski Enbâr'da sarayına defnedildi.¹²² “Ebü'l Abbâs es-Seffâh öldüğünde 36 yaşında veya daha aşağı yaştaydı.”¹²³ diyenler olduğu gibi 32¹²⁴, 33¹²⁵ ya da 28 yaşındaydı diyenler de olmuştur.¹²⁶ Onun halifeliği 4 yıl 9 ay sürdü.¹²⁷ Mes'ûdi'de 20 gün ilâvesi de vardır.¹²⁸

486; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 58; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.240; Diyârbekrî, *Tarihu'l-Hamis*, II, 362; Hudarî Bek, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s.53; Hasen İbrahim Hasen, *İslâm Tarihi*, II, 315; Yıldız, Hakkı Dursun, “*Ebü'l-Abbâs es-Seffâh*”, DİA, İstanbul, 1994, X, 284; Philip, K.Hitti, *a.g.e.*, II, 446; Muir, William, *a.g.e.*, s.444.

¹¹⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, 238; Yıldız, Hakkı Dursun, *a.g.md.*, s.284.

¹¹⁸ Zâtülcenb: Akciğer zarının iltihâbı için bkz: İbn Manzûr, Cemâlüddîn Ebu'l-Fazl, *Lisânü'l-Arabi'l-Muhît*, Beyrut, 1970, I, 194.

¹¹⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, 238.

¹²⁰ Ya'kûbî, *Tarih*, III, 97-98.

¹²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IV, 346.

¹²² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s.333; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, 239; Ya'kûbî, *Tarih*, III, 98; Taberî, *Tarih*, VII, 471; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IV, 346.

¹²³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, 239; Ya'kûbî, *Tarih*, III, 98; Taberî, *Tarih*, VII, 471; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IV, 346.

¹²⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X, 50.

¹²⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X, 50.

¹²⁶ Taberî, *Tarih*, VII, 471; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IV, 346.

Valiliği süresi Mervân'ın öldürüldüğü günden vefat edinceye kadar 4 yıldır. Halife olması sebebiyle kendisine biat edildiğinden ölümüne kadar 4 yıl 8 ay¹²⁹ veya 9 ay geçmiştir.¹³⁰

Seffâh miras olarak 9 cübbe, 4 gömlek, 5 şalvar (pantolon), 4 kışlık üstlük, 3 de halis ipekli şal bıraktı.¹³¹ Seffâh'ın Muhammed denen bir oğlu vardı ki bu Bağdat'ta öldü. Bir de Rayta denilen bir kızı vardı. O da Mehdî'de idi.¹³²

Ebu'l Âbbâs es-Seffâh ölmeden önce kendisinden sonra hilafete geçmek üzere kardeşi Ebû Ca'fer el-Mansûr'u ondan sonra da İsâ b. Mûsa'yı veliaht tayin etmiş bu ahidnâmeyi yazdırarak mühürleyip Abbâsî hanedanına da şahitlik ettirerek İsâ b. Mûsa'ya teslim etmişti.¹³³ Bu ahidnâmeye istinâden Ebû Ca'fer el-Mansûr, Ebû'l Abbâs es-Seffâh öldükten sonra halife oldu.

2. 2. EBÛ CA'FER EL-MANSÛR'UN ÖLÜMÜ

Asıl adı Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib b. Hâşim Ebû Ca'fer el-Mansûr'dur.¹³⁴ 95/713 yılının Zilhicce ayında Şerât'ta doğduğunu söyleyenler olduğu gibi¹³⁵ Safer ayında Belkâ'ya bağlı Humeyme köyünde doğduğunu nakledenler de olmuştur.¹³⁶ Doğum tarihinin 101/719 olduğunu söyleyenler de vardır.¹³⁷ Babası Muhammed b. Ali el-Abbâsî, annesi Berberî asıllı olan Sellâme'dir¹³⁸ ve ümmü veleddir.¹³⁹ Heybet, cesaret, düşünce ve uzak görüşlülük bakımından Abbâsî halifelerinin en seçkini olan Mansûr, bu devletin gerçek mânâda kurucusu sayılır.¹⁴⁰ Arap geleneğine uyularak iyi Arapça öğrenmesi ve sağlıklı bir genç olarak yetişmesi için çöle gönderildi. Yedi yaşına geldiğinde kabilenin diğer çocuklarıyla birlikte küttâba¹⁴¹ gitti. Ardından hadis, fıkıh, ensâb, fesâhat ve belâğat dersleri aldı.¹⁴² Edip, güzel konuşan, kral ve emirlerin hayat

¹²⁷ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s.333; Ya'kubî, *Tarih*, III, 98; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 58.

¹²⁸ Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, III, 266.

¹²⁹ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.163.

¹³⁰ Taberî, *Tarih*, VII, 470-471; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 346;

¹³¹ Taberî, *Tarih*, VII, 471; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 346.

¹³² İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.163.

¹³³ Taberî, *Tarih*, VII, 470.

¹³⁴ Zehebî, *Siyeru Alâmi'n-Nübelâ*, VII, 83.

¹³⁵ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.164.

¹³⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X, 55; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 121-122.

¹³⁷ Hudarî Bek, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s.53; Hasen İbrahim Hasen, *İslâm Tarihi*, II, s.316;

Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, III, s.63.

¹³⁸ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.164; Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, X, s.55; Zehebî, *Siyeru Alâmi'n-Nübelâ*, VII, 83.

¹³⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 121.

¹⁴⁰ Sûyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 241; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, s. 63.

¹⁴¹ Geniş bilgi için bkz.: Kayaoğlu, İsmet, *İslâm Kurumları Tarihi II*, Konya, 1994, s. 45-46; ayrıca bkz.: Varol, M. Bahaüddin, "Hulefâ-i Râşidin Dönemi Eğitim ve Öğretim Faaliyetlerine Genel Bir Bakış (II) (Eğitim-Öğretim Kurumları ve Metodları)", SÜİFD, Konya, 2001, XI, 168-170.

¹⁴² Bozkurt, Nahide, "Mansûr", *DİA*, XXVIII, s.5.

hikâyesini ve idârelerinde takip ettikleri siyasetlerini öğrenmiş bir kişi olarak gençlik çağına geldi.¹⁴³

Ebû Talibîn soyundan gelen Abdullah b. Muâviye'nin Batı İran'da başlattığı isyana katıldı. Abdullah b. Muâviye tarafından İzec şehrine vergi tahsil etmek üzere gönderildi. Ancak Mansûr topladığı vergileri Abdullah'a göndermeyip Basra'ya kaçınca yakalanıp hapse atıldı. Bir süre sonra hapisten kurtulup Humeyme'de görevli olan kardeşi İmam İbrahim'in yanına gitti ve halife oluncaya kadar orada kaldı.¹⁴⁴

Mansûr, Ebu'l-Abbâs Saffâh'ın hayatta olduğu dönemde onun güçlü bir destekçisiydi. Verilen görevleri başarı ile yerine getiriyordu. Ebu Müslim el-Horasâni tehlikesinin bertaraf edilmesini ve biatının alınmasını¹⁴⁵, Yezîd b. Ömer b. Hubeyre'nin öldürülmesini ve Vâsıt'ın kontrol altına alınmasını¹⁴⁶ sağladı ve büyük bir itibar kazandı.

Ebu'l Âbbâs es-Seffâh ölmeden önce kendisinden sonra hilafete geçmek üzere kardeşi Ebû Ca'fer el-Mansûr'u ondan sonra da İsâ b. Mûsa'yı veliyet tayin etmiş bu ahidnâme yazdırarak mühürleyip Abbâsî hanedanına da şahitlik ettirerek İsâ b. Mûsa'ya teslim etmişti.¹⁴⁷

Ebu'l-Abbâs es-Seffâh ölünce İsâ b. Mûsâ, Ebû Ca'fer Mansûr'a elçi göndererek Seffâh'ın öldüğünü ve onun adına biat aldığını bildirdi.¹⁴⁸ Seffâh öldüğünde, Mansûr Hicâz'da bulunuyordu. Hac dönüşünde Zatı İrk mevkiinde iken Seffâh'ın ölüm haberi kendisine ulaştı.¹⁴⁹ Hemen yola çıkan Mansûr'a yanında bulunan Ebû Müslim el-Horasâni, Hâşimîler ve diğer kumandanlar da biat ettiler.¹⁵⁰ Kendisine 136/754 yılında biat edilmiş oldu.¹⁵¹

Mansûr'un zamanında son derece önemli isyanlar ve olaylar meydana gelmiştir. Hâricî isyanı, amcası Abdullah b. Ali isyanı ve Ali evladının başlattığı isyanlar¹⁵² o dönemde çıkan isyanlardır. Ebu Müslim el-Horasâni'nin varlığından rahatsız olunması ve öldürülmesi ve Bizansa karşı yapılan müdahaleler¹⁵³, Endülüste devlet kuran Abdurrahman b. Muâviye b.

¹⁴³ Hasen İbrahim Hasen, *a.g.e.*, II, 316.

¹⁴⁴ Bozkurt, Nahide, *a.g.md.*, s.5.

¹⁴⁵ Ya'kubî, *Tarih*, III, 88.

¹⁴⁶ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s.321-324; Ya'kubî, *Târîh*, III, 90-91; Taberî, *Târîh*, VII, 450-457.

¹⁴⁷ Taberî, *Târîh*, VII, 470.

¹⁴⁸ Taberî, *Târîh*, VII, 471.

¹⁴⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 61.

¹⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IV, 347.

¹⁵¹ İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.141; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 121.

¹⁵² Mansûr döneminde çıkartılan isyanlar hakkında geniş bilgi için bkz.: Zorlu, Cem, *Abbâsîlere Yönelik Ebû Ca'fer el-Mansûr Döneminde Dinî ve Siyasî İsyânlar*, Ankara, 2001.

¹⁵³ Bozkurt, Nahide, *a.g.md.*, s.5.

Hişâm'la kurulan ikili ilişkiler¹⁵⁴ ve Medînetü's-Selâm denilen Bağdat şehrinin kurulması ve başkentini deęişmesi¹⁵⁵, ayrıca Mansûr'un, İsâ b. Musâ'nın yerine oğlu Mehdî için biat alması örnek verilebilecek hâdiselerdir.¹⁵⁶

Mansûr, Abbâsî halifelerinin büyüklerinden, bilgili, akıllı, isabetli ve ileri görüşlü, vakar ve güzel ahlak sahibi bir kimseydi. Aile hayatında son derece halim-selim ve hoşgörülü olan Mansûr, halife hil'atini giyip de meclise geldiği zaman rengi değişir, gözleri kızarır, daha önceki huylarının tamamen tersini sergilerdi. Bunun farkında olan Mansûr çocuklarına şöyle derdi: "Yavrularım, ben hil'atimi giyip de meclise katıldığım zaman sakın bana yaklaşmayın. Sonra size bir zararım dokunabilir."¹⁵⁷ Yine İbn Tiktaka, Yezîd b. Ömer b. Hubeyre'nin de Mansûr hakkında şöyle dediğini zikreder: "Ben gerek savaş zamanında olsun gerek barış zamanında olsun Mansûr'dan daha dikkatli, temkinli ve uyanık bir kimse görmedim. Vâsıt'ta beni dokuz ay gibi bir süre muhasara etmişti. Yanımda Arap süvarileri bulunuyordu. Olanca gücümüzle onun askerlerini yenmek için çalışmamıza rağmen kendisinin uyanıklığı ve ordusuna olan hâkimiyeti yüzünden hiçbir başarı elde edemedik. O beni muhasara ettiği zaman bir tek ak bulunmayan saçlarım muhasara sona erdiğinde bir tek siyah kalmamacasına bembeyaz olmuştu."¹⁵⁸

Mansûr esmer renkli, iri dudaklı, hafif sakallı, geniş alınlı, burun kemeri yüksek ve iri gözlü bir kimse idi. Gözleri, konuşan iki dil gibi idi. Hükümdarlık heybeti üzerinde görülürdü.¹⁵⁹

140/758, 147/765 ve 152/769 yıllarında hacca giden¹⁶⁰ Halife Mansur 158/775 yılında tekrar hacca giderken yolda rahatsızlandı¹⁶¹ ve Bir-i Meymûn mevkiinde Zilhicce'nin sekizinde tevriye gününden bir gün önce 64 yaşındayken öldü.¹⁶² Öldüğünde onun yaşının 62¹⁶³, 63¹⁶⁴, 65¹⁶⁵, 68 olduğunu söyleyenler de vardır.¹⁶⁶ Onun namazını İsâ b. Mûsa

¹⁵⁴ Yıldız, Hakkı Dursun, *a.g.m.*, I, 34.

¹⁵⁵ Kalkaşendî, *Meâsiru'l-İnâfe fi'l-Meâlimi'l-Hilâfe*, II, 223.

¹⁵⁶ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, s.64-97.

¹⁵⁷ İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s.141.

¹⁵⁸ İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s.142.

¹⁵⁹ Zehebî, *Siyeru Alâmi'n-Nübelâ*, VII, 83; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 122.

¹⁶⁰ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s.338, 343, 344.

¹⁶¹ Bozkurt, Nahide, *a.g.md.*, s.5; Muir, William, *a.g.e.*, s.464.

¹⁶² Krş.: Halife b. Hayyât, *Târîh*, s.347; Zehebî, *Siyeru Alâmi'n-Nübelâ*, VII, 87; Philip, K.Hitti, *a.g.e.*, II, 453; Sourdel, D., *a.g.e.*, I, 123; Kennedy, Hugh, *a.g.e.*, s.93.

¹⁶³ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s.347.

¹⁶⁴ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.165; Dineverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s.352.

¹⁶⁵ Muir, William, *a.g.e.*, s.464.

¹⁶⁶ Taberî, *Târîh*, VIII, 61.

kıldırıldı.¹⁶⁷ İbrahim b. Yahya b. Muhammed'in kıldırıldığı da rivâyet edilmiştir.¹⁶⁸ Halife Mansûr'un cenâzesi Hacûn ile Bir-i Meymûn arasına defnedilmiştir.¹⁶⁹ Mekke'de Bâbü'l-Muallâ'ya defnedildiği de söylenmiştir.¹⁷⁰ Cesedini kabir çukuruna İsa b. Ali, İsa b. Muhammed, Âbbâs b. Muhammed ve azatlısı Rebî' ve Reyyân ile Yaktîn indirdiler.¹⁷¹ Mansûr'un halifeliği 21 yıl 11 ay ve 34 gün sürmüştür.¹⁷²

Ebû Ca'fer el-Mansûr'un ölüm nedenine gelince şu rivâyetler vardır:

a) Mansûr 158/775 yılında oğlu Mehdî'yi Rakkâ'ya gönderirken onu yolcu etmek için çıkmıştı. O gün atından düştü ve alını yarıldı. O yemeği çok yer doktorların tavsiyelerine uymazdı. Bu sebeple hastalığı arttı ve hayatını sona erdirdi.¹⁷³

b) Ali b. Muhammed b. Süleyman en-Nevfelî'den babasının şöyle dediğini rivâyet etmiştir: "Mansûr yemeğini beğenmiyor, bu durumu doktorlara bildirerek, onlardan hazmı kolaylaştırıcı mide ilaçları yapmalarını istiyordu. Doktorlar ise bu şikâyeti doğru bulmuyor, Mansûr'a az yemek yemesini tavsiye ediyorlardı. Bu ilaçların o anda yemeği hazmettireceğini sonuçta ise hastalığın şiddetlenip artmasına sebep olacağını bildiriyorlardı. Nihâyet Mansûr'a gelen Hind doktorlarından biri de aynı şekilde diğer doktorların söylediği tavsiyeleri tekrar etti. Mansûr içinde baharat ve hararet verici maddeler bulunan kuru toz mide ilaçları kullanıyordu. Bu ilaçları alıyordu ki bunlar sayesinde yediklerini hazmedebilsin. Iraklı doktorlardan Kesîr bana dedi ki: "Vallâhi Ebû Ca'fer ancak midesi yüzünden ölür." Ben ona:"Pekâlâ bunu nereden biliyorsun?" dedim. O: "Mansûr hazmettirici ilaçlar kullanıyor bunlar sayesinde yediklerini hazmediyor ama bunlar midesinin pürüzlerini ve bağırsaklarının yağını yıpratıyor, her gün bir miktar eritiyor. Dolayısıyla o midesi yüzünden ölür. Buna şöyle bir örnek vereyim: Bir sandalyenin üzerine içerisinde su dolu testi koyduğunu düşün, bu testiden devamlı su damlasın. Sandalyenin altına bir tuğla koyacak olursan üzerine damlayan su damlası uzun zaman sonra bu tuğlayı delmez mi veya her damla için bir çukur açılacağını bilmez misin?" dedi. Iraklı doktorun dediği gibi oldu ve Vallâhi Ebû Ca'fer mide hastalığından öldü."¹⁷⁴ Mansûr'un aynı şekilde mide hastalığından öldüğünü rivayet edenler de olmuştur.¹⁷⁵

¹⁶⁷ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s.347.

¹⁶⁸ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s.347; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.165.

¹⁶⁹ Zehebî, *Siyeru Alâmi'n-Nübelâ*, VII, 87; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.244.

¹⁷⁰ Taberî, *Târîh*, VIII, 61; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, V, 44; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 128.

¹⁷¹ Taberî, *Târîh*, VIII, 61; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, V, 44.

¹⁷² Halife b. Hayyât, *Târîh*, s.347.

¹⁷³ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 328.

¹⁷⁴ Taberî, *Târîh*, VIII, 59-60.

¹⁷⁵ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.244; Philip, K.Hitti, *a.g.e.*, II, 475.

c) Taberî Mansûr'un ölüm sebebiyle ilgili olarak şu rivâyeti de nakletmiştir: “Bazıları şöyle derler: “Mansûr'un ölümüne sebep olan hastalığın başlangıcı öğle sığağında yolculuk yapması dolayısıyla kendisine ârız olan yüksek ateşti. O, yaşına rağmen fazla ateşli bir bünyeye sahipti. Daha sonra ishale yakalandı. İbn Âmir bahçesine varıncaya kadar devam eden hastalığı burada iyice şiddetlenince tekrar yola çıktı; ancak Mekke'ye ulaşamayıp İbn Mürtefi kuyusu yanında konakladı. Burada bir gün kaldı, ardından Mekke'ye birkaç gün uzaklıkta olan Bir'i Meymûn'a gitti. Rebî'ye vasiyetlerini bildirdi ve Harem hudutlarına girip girmediğini sordu. Bir-i Meymûn'da Zilhicce ayının 6'sı cumartesi gecesi seher vakti veya tanyeri ağarırken vefât etti.¹⁷⁶

d) Mansûr ölmeden önce köşkündeyken gaipten gelen bir ses ona şöyle seslenmişti: “Hareket ve sükûnun Rabbine yemin ederim ki ölümün pek çok tuzakları vardır. Ey Nefis! Yaptığın kötülükler aleyhine, iyi niyetle yapmış olduğun iyilikler ise lehinedir. Gece ve gündüz birbirlerini kovaladıkça gökyüzündeki yıldızlar dönüp durdukça saltanat bir hükümdardan diğer bir hükümdara durmadan el değiştirir. Sonunda bu iş, mülk ve saltanatında hiçbir ortağı olmayan yeri ve gökleri emsalsiz bir güzellikte yaratan dağları dimdik ayakta durduran ve feleği döndüren Allah'a varıp dayanır.” Bu sözleri duyan Mansûr: “İşte ecelim gelip çattı.” demişti.¹⁷⁷

e) Abdülazîz b. Müslim şunları aktarmaktadır: “Bir gün Mansûr'un huzuruna girdim ve kendisine selâm verdim. Selâmımı alamayacak derecede kendisini dalgın görünce hemen dönüp huzurundan çıkmak istedim. Tam bu sırada bir müddet durduktan sonra bana döndü ve şunları söyledi: “Bir rüya gördüm, sanki bir adam bana şu beyitleri okuyordu: “Kardeşçağızım! Hayal ve emellerinden artık vazgeç; Neredeyse günün gelip çattı, zaman sana göstereceğini gösterdi. Kusurlu ve zavallı birini görmek istersen işte o sensin; sürebildiğin kadar saltanat sürdün, artık bundan sonra saltanat sürme sırası başkasınındır.” İşte bende gördüğün bu dalgınlık ve keder gördüğüm rüyadan ve duyduğum sestem ileri geliyordu.” Bunun üzerine Abdülazîz: “Ey Mü'minlerin Emîri! Gördüğün rüyada hayır vardır.” diyerek Mansûr'u teselli etti.¹⁷⁸ Bundan sonra Mansûr fazla zaman geçirmeden hacc maksadıyla Mekke'ye doğru yola koyuldu. Bu gaye ile Bağdat'tan ayrılan Mansûr Abdeveyh köşkünde konakladığı bir sırada Şevval ayında şafak söktükten sonra vefât etti.¹⁷⁹

¹⁷⁶ Taberî, *Tarih*, VIII, 60.

¹⁷⁷ Taberî, *Tarih*, VIII, 108; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 42-43.

¹⁷⁸ Taberî, *Tarih*, VIII, 108; İbn'ül-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 43.

¹⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 43.

f) Mansûr Mekke yolculuğundaki son menzile vardığında konaklayacağı evin cephesinde Besmele'den sonra şunların yazılmış olduğunu gördü: “Ey Ebû Ca’fer! Ömrün sona erdi, ölüm gelip çattı; şüphe yok ki, Allah’ın takdiri mutlaka yerini bulacaktır. Ey Ebû Ca’fer! Bugün seni ölümün pençesinden kurtaracak bir kâhin veya müneccim var mıdır?” Mansûr konaklama yerinin mütevellisini huzuruna çağırdı ve ona: “Halktan hiç kimse bu menzillere girmeyecek diye sana emretmedim mi?” diye çıkıştı. Bunun üzerine müteveli: “Allah’a yemin ederim ki boşaltıp hazırladığımdan beri buraya hiç kimse girmedi.” diye cevap verdi. Sonra ona: “Şu evin cephesindenki beyitleri oku.” dedi. Müteveli: “Hiçbir şey göremiyorum.” karşılığını verdi. Bu defa bir başkasını çağırdı. Onun da hiçbir şey göremediğini söylemesi üzerine gördüğü beyitleri yazdırdı ve hâcibinden bir ayet okumasını istedi. Hâcib: “...Zâlimler, hangi akıbetle döndürüleceklerini yakında bilecekler.” (Şuarâ, 227) ayetini okuyunca emretti, boynu vurduruldu. Bundan sonra Mansûr uğursuzluk sayarak buradan ayrıldı fakat yolda giderken bineğinden düşüp kaburga kemikleri kırıldı ve burada ölümlük Bir’i Meymûn’da defnedildi. İbnü’l-Esîr bu rivâyetin doğru olmadığını söyler.¹⁸⁰

g) Halife Mansûr’un ölümüyle ilgili olarak oğlu Mehdi’ye şunları söylediği nakledilir: “Ben Zilhicce ayında doğdum, Zilhicce ayında halife oldum ve içime öyle doğuyor ki bu yılın Zilhicce ayında öleceğim. Beni hacca gitmeye sevk eden budur.” dedi ve Zilhicce ayında vefat etti.¹⁸¹

Abbâsî Devletinin gerçek kurucusu sayılan Ebû Ca’fer el-Mansûr’un ölüm sebebi ile ilgili olarak şunlar söylenebilir: Halîfe Mansûr’un yediklerinin hazmı için ilaçlar kullandığı ve bu ilaçların midesine zarar verdiği, aynı zamanda yüksek ateşler içinde ishale yakalandığı ve daha sonra bu vaziyetteyken vefât ettiği rivâyetlerini yukarıdaki dipnotlarda ismi geçen temel İslâm Tarihi kaynaklarında, çağdaş araştırmalarda ve bazı oryantalistlerin eserlerinde görüyoruz. Ebû Ca’fer el-Mansûr’un ölüm nedeninin mide rahatsızlığı/hastalığı olduğu açıktır.

Mansûr’un halifeliği yaklaşık yirmi iki yıl sürdü.¹⁸² Yerine oğlu Mehdî için biat tazelendi ve Mehdî halife oldu.¹⁸³

¹⁸⁰ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, V, 45.

¹⁸¹ Taberî, *Târih*, VIII, 105; Mes’ûdî, *Mürûcu’z-Zeheb*, III, 317; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, V, 43; Ebü’l-Fidâ, *Târihu Ebi’l-Fidâ*, I, 304; Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, III, 876.

¹⁸² Taberî, *Târih*, VIII, 62; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, V, 44-45.

¹⁸³ Taberî, *Târih*, VIII, 60-61; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, V, 44.

2. 3. MEHDÎ B. MANSÛR'UN ÖLDÜRÜLMESİ

Halife Mehdî'nin asıl ismi Ebû Abdillâh Muhammed b. Mansur Ebî Ca'fer Abdillâh b. Muhammed b. Ali, el-Hâşimî, el-Abbâsî'dir.¹⁸⁴ Abbâsî halifelerinin üçüncüsü olan el-Mehdî Hûzistan'ın Îzec kasabasında 126/743¹⁸⁵ yılında veya 127/744 yılında doğdu.¹⁸⁶ 126/743 yılında Humeyme'de doğduğu da söylenmiştir.¹⁸⁷ Annesi Ümmü Musâ Ervâ bt. Mansûr el-Hımyerî'dir.¹⁸⁸

Mehdî, hilâfet sarayında yetişmiş, kültürüyle bizzat babası Mansûr, ilgilenmiş onu yetiştirmesi için Mufaddal ed-Dabbî'yi görevlendirmiştir. Mufaddal, Mehdî'nin dil ve edebiyat öğrenimiyle meşgul olmuş, ona şiir ve belâğati sevdirmiştir.¹⁸⁹

Mehdî'nin askerî sahada yetiştirilmesine gelince Mansûr Mehdî'yi daha on beş yaşındayken buna yöneltmişti. Büyük bir askerî birliğin başında Horasan ve Taberistan'da çıkan fitne ve ayaklanmaları bastırmak için özellikle Horasan'da Mansûr'un valisi olup da ona karşı isyan eden Ali el-Cebbâr b. Abdurrahman el-Ezdî'yi etkisiz hale getirmek için Mehdî'yi göndermişti. Tabîdir ki Mansûr, oğlunun ordusunun zafer kazanması için onunla beraber en iyi komutanlarını ve meşhur kahramanlarını da göndermişti. Mehdî bu savaşlardan muzaffer olarak dönmüştür.¹⁹⁰

Mehdî gerekli kültür, askerî eğitim ve tecrübeyi kazandıktan sonra 147/764 yılında Mansûr kendisinden sonra, İsa b. Musâ'nın yerine oğlu Mehdî için biat almıştı.¹⁹¹ Mansûr 158/775 yılında vefat edince mehdî halife olarak halktan biat aldı.¹⁹²

Babasından zengin bir hazine güçlü bir idare ve huzuru geniş ölçüde sağlanmış bir ülke devralan Mehdî halife olduğunda birtakım ıslahatlar gerçekleştirdi. Katil, cinayet, gasp ve anarşi suçlarından mahkûm olanlar dışında babası döneminde hapse atılanları serbest bıraktı. Dinî motiflere babası ve amcasından daha fazla ağırlık verdi. Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye'nin kullandığı "mehdî" unvanını kullanması bu açıdan önemlidir. Sahip olduğu siyasî tecrübenin yanı sıra uzun yıllar bölgede kalmış olması dolayısıyla Horasan kuvvetleriyle

¹⁸⁴ Zehebî, *Siyeru Alâmi'n-Nübelâ*, VII, 400-401.

¹⁸⁵ Zehebî, *Siyeru Alâmi'n-Nübelâ*, VII, 401; Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.253.

¹⁸⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, III, 9; Zehebî, *Siyeru Alâmi'n-Nübelâ*, VII, 401; Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.253

¹⁸⁷ Hudarî Bek, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s.86; Hasen İbrahim Hasen, *İslâm Tarihi*, II, s.332;

Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, III, s.104.

¹⁸⁸ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.166; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, III, 10.

¹⁸⁹ Hasen İbrahim Hasen, *İslâm Tarihi*, II, s.332.

¹⁹⁰ Taberî, *Tarih*, VII, 508-513.

¹⁹¹ Taberî, *Tarih*, VIII, 9.

¹⁹² İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.166; Taberî, *Tarih*, VIII, 108; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 50.

dostluk kuran, mensup olduğu Abbâsî ailesi ve devlet yönetiminde etkili diğer güçlerle iyi ilişkiler içerisinde bulunan Mehdî babasının politikasını genel olarak sürdürdü.¹⁹³

Muhammed el-Mehdî Zındıklarla mücadele etti. Zındık olarak bilinen birçok kimseyi sorgulayarak cezalandırdı.¹⁹⁴ Ali evlâdına ve taraftarlarına karşı ılımlı bir siyaset izledi ve onları yanına çekmeye çalıştı.¹⁹⁵ Mescid’i Haram ve Mescid’i Nebevî’yi genişletti.¹⁹⁶ Kendi döneminde Bizans’a yönelik seferlere önem verdi.¹⁹⁷ Kendisinden sonra hilafete geçmek üzere İsâ b. Mûsâ’nın yerine oğlu Mûsâ’yı ve onun ardından Harûn’u veliiaht ilân etti ve zor da olsa biat aldı.¹⁹⁸

Mehdî, uzun boylu, kıvrıkcık saçlıydı.¹⁹⁹ Ten renginin esmer²⁰⁰ veya beyaz olduğu²⁰¹ şeklinde rivayetler vardır. Gözlerinin birinde beyaz bir nokta vardı.²⁰² Bazıları bu beyaz noktanın sağ gözünde, bazıları da sol özünde olduğunu söyler.²⁰³ Mehdî’nin yüzü güzel,²⁰⁴ azaları ölçülü, fizikî açıdan yakışıklı idi.²⁰⁵ Hâcib Rebî’, Mehdî’yi şöyle tasvir eder: “Mehdî’yi mehtaplı bir gecede, güzel giysiler içerisinde namaz kılariken gördüm. O mu, çadır mı, yoksa giysiler mi daha güzel anlayamadım.²⁰⁶ Şebbe b. Ukâl de Mehdî’nin huzurunda şu şiiri okumuştur: “Sana benzer; parlak ay, yeni giren ilkbahar/ve coşkun denizler, ininde duran aslanlar. Parlak ay onun canlılık ve parlaklığına yeni gelmiş ilkbahar onun güzellik ve duygusuna ininde bekleyen aslan onun azim ve kesin kararlılığına, coşan deniz onun cömertliğine benzer.”²⁰⁷

Mehdî gerek halk tabakası gerek üst seviyedeki kimselerce sevilirdi. Zira o, dönemini, haksızlık ve zulme uğrayanlarla ilgilenmek, katli önlemek, korkanlara emniyet sağlamak ve mazluma hakkaniyetle davranmakta geçirdi. Bağış hususunda elini bol tuttu;

¹⁹³ Bozkurt, Nahide, “*Mehdî-Billâh*”, DİA, XXVIII, s.378.

¹⁹⁴ Yâ’kubî, *Târih*, III, 133-134.

¹⁹⁵ Taberî, *Tarih*, VIII, 154-162.

¹⁹⁶ Yâ’kubî, *Târih*, III, 135.

¹⁹⁷ Yâ’kubî, *Târih*, III, 135.

¹⁹⁸ Yâ’kubî, *Târih*, III, 128; Taberî, *Tarih*, VIII, 124-128.

¹⁹⁹ İbn Abdîrabbih, *el-Ikdü’l-Ferîd*, Kahire, 1365/1946, V, 115; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, III, 10; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, VII, 401.

²⁰⁰ İbn Abdîrabbih, *el-Ikdü’l-Ferîd*, V, 115; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, III, 10.

²⁰¹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, V, 71.

²⁰² İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, V, 71.

²⁰³ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam fi Tevârîhi Mülûki ve’l-Ümem*, Thk: Süheyl Zekkâr, Beyrut, 1410/1995, V, 255.

²⁰⁴ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, VII, 401.

²⁰⁵ Süyûtî, *Târîhu’l-Hulefâ*, s.253; Diyarbekrî, *Târîhu’l-Hamis*, II, 368.

²⁰⁶ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, V, 72.

²⁰⁷ Mes’ûdî, *Mürûcu’z-Zeheb*, III, 323.

kendi zamanında toplamış olduğu vergiler dışında babasının bıraktığı 600.000.000 dirhem ile 14.000.000 dinarın tümünü harcadı.²⁰⁸

Hayâ, affetme, cömertlik ve hılm Mehdî'nin güzel huylarındandı. Nedimlerinin ve sohbet arkadaşlarının nebiz içmelerine müsaade ettiği halde kendisi içmezdi. Kur'an-ı Kerîm'den çok etkilenirdi. Mezalim davalarında kadılarla beraber oturularda bulunurdu. Adalet ve mazlumların haklarını iâde etme sevgisi o dereceye ulaşmıştı ki, celseye oturduğunda şöyle derdi: “Kadılarımı huzuruma getiriniz. Zira hak sahiplerine haklarını onlardan utanarak versem kâfidir.²⁰⁹

Muhammed el-Mehdî 169/785 yılının Muharrem ayında Mâsebezân'ın Ruz köyünde Perşembe günü vefat etti.²¹⁰ İbn Kuteybe Mehdî'nin ölüm yerini Mâsebenzân'ın Elûz köyü diye yazmış.²¹¹ Mâsebezân'ın Sevâd köyünde öldü diyenler de olmuştur.²¹² Dîneverî ise Mâsebezân'ı Mahu Sebezân olarak alıp Mehdî'nin kabri olduğu iddia edilen köylerin sayısı ile alâkalı olduğunu belirtmiştir.²¹³ Mehdî'nin Mazenderan denilen yerde vefat ettiği de söylenmiştir.²¹⁴ Muhtemelen kaynaklardan rivayetler alınırken bazı hareke ve noktaların silik olması veya rivayeti kaydeden kişinin yanlış olarak kaydetmesi bu tür hatalardan dolayı farklı isimler meydana gelmiştir. Öte yandan günümüzde birçok örneğini gördüğümüz gibi, bazı yerleşim birimlerinin birkaç isminin olması, hatta bazen bu isimlere zamanla bir sıfat eklenmesi, yukarıda geçen yerleşim birimleri için de söz konusu olabilir.²¹⁵

Muhammed el-Mehdî'nin ölümüne baktığımızda şu rivâyetleri görürüz:

a) Mehdî, hanımı Hayzûran, hâcibi Rebî' gibi kişilerin teşvikiyle Hârûn'u Mûsâ'nın önüne alarak, birinci veliaht yapmak istiyordu. Bu konuda Cürcân'da bulunan oğlu Mûsâ'ya haber gönderdi. Mûsâ, babasının isteğine karşı çıktı. Mehdî, Mûsâ'yı Bağdat'a çağırarak üzere Cürcân'a bir elçi gönderdi. Mûsâ, babasının elçisini dövdü, Bağdat'a da dönmedi. Bunun üzerine Mûsâ'yla bizzat görüşmek üzere Cürcân'a hareket eden Mehdî, Cürcân'a ulaşmadan yolda vefat etti.²¹⁶

²⁰⁸ Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, III, 322.

²⁰⁹ Mehdî ve Mehdî ile sayılan bu özelliklerle ilgili geniş bilgi için bkz: Güzel, Ahmet, *Abbâsî Halifesi Mehdî b. Mansûr ve Siyasî Yönü* (Doktora Tezi), SÜSBE, Konya, 2002.

²¹⁰ Yâ'kubî, *Târih*, III, 134; Taberî, *Tarih*, VIII, 171; İbn A'sem, *el-Fütûh*, Beyrut, 1406/1986, VII-VIII (bir arada), 400; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, III, 16; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, VII, 403.

²¹¹ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.166.

²¹² İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, s.572.

²¹³ Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s.353.

²¹⁴ Üçok, Bahriye, *a.g.e.*, s.102.

²¹⁵ Benzer yorum için bkz: Güzel, Ahmet, *a.g.e.*, s.318.

²¹⁶ Taberî, *Tarih*, VIII, 168; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 347.

b) Mehdî'nin, hastalandığı ve havası güzel olduğu için Mâsebezân'a²¹⁷ gittiği rivâyet edilir.²¹⁸

c) Mehdî, Cürçân'a giderken, Mâsebezân'da konakladı. Burada kendisine refakat eden kişilerle yemek yedi. Yemekten sonra: "Uyumak için çadıra gideceğim, kendim uyanıncaya kadar beni uyandırmayın" diyerek çadırına giren Mehdî uyuyunca, orada bulunanlar da istirahate çekildiler. Herkesin uykuya daldığı bir anda, uyuyanlar Mehdî'nin ağlama sesiyle uyandılar, yanına koştular. Mehdî yanına gelenlere: "Benim gördüğüm şeyleri sizler de gördünüz mü?" diye sordu. Onlar: "Biz bir şey görmedik" dediler. Mehdî gördüklerini anlatmaya başladı: "Ben bir ihtiyar gördüm ki, onu 100.000 kişinin içinde görsem yine tanırım. O ihtiyar, çadırın direğine tutundu ve şu şiiri okudu:

'Şu an ben; bu sarayda tüm yakınları ölmüş,

Yanı yöresi, evleri viraneye dönmüş,

Başkanı, eşsiz bir saltanattan sonra çökmüş,

Kabri etrafına mezar taşları örülmüş,

Geride kalan hanımları, gözyaşı dökmüş,

Fani bir insan nasıl ise, onun gibiyim.' İhtiyar şiiri okuduktan sonra bana, 10 gün sonra öleceğimi söyledi."²¹⁹

Mehdî'nin vefatına sebep olduğu varsayılan olaylar ise şunlardır:

a) Mehdî, avlanmaya çıkmış, köpeklerinin kovaladığı bir geyiğin peşine düşmüş, geyik ve köpekleri bir harabeye girince, Mehdî de atıyla peşlerinden harabeye girmek istemiş, harabeye girerken sırtını kapıya çarpmış ve beli kırılmış,²²⁰ oracıkta ölmüştür.²²¹ Yaralı olarak çadırına götürüldüğü, bir müddet sonra vefat ettiği de rivayet edilir.²²² Şayet Mehdî'nin vefatına sebep olan olay, bu olay ise, onun olay yerinde vefat ettiği rivayetlerinin daha mâkul olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Mehdî vefat etmeden önce herhangi bir vasiyette bulunmamıştır. Yaralı olarak çadırına getirilmiş olsaydı, onun tedavisi ile ilgili gelişmeler,

²¹⁷ Mâsebezân: Cürçân yolu üzerinde, Cibâl ile Heâb arasında hayvancılığın yaygın olduğu, akarsuları çok, dağlık bir şehirdir. Şehir, Mekke'ye benzemektedir. Cezîre bölgesinde, Kirman ve Bârimma dağına sınırı vardır. Geniş bilgi için: Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut, 1376/1957, V,41.

²¹⁸ Makdisî, *el-Bed'ü ve't-Târih*, Paris, 1916, VI, 98.

²¹⁹ Ya'kûbî, *Târih*, III, 134; Taberî, *Târih*, VIII, 170; İbn A'sem, *el-Fütûh*, VII-VIII (bir arada), 399-400.

²²⁰ Ya'kûbî, *Târih*, III, 134; Taberî, *Târih*, VIII, 168-169; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 71; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.163.

²²¹ Krş.: Taberî, *Târih*, VIII, 169; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 71; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.163; Üçok, *Bahriye, a.g.e.*, s.102.

²²² Ya'kûbî, *Târih*, III, 134.

devlet işleri hakkında yaptığı istişareler kaynaklarda da yer alırdı.

b) Mehdî Mâsebezân'da bir ava çıktı. Orada bir dağ keçisini kovalarken atı bir ağaca ya da bir harabenin yıkık kemerine çarpıp kendisinin belkemiğinin kırılmasına ve ölmesine neden oldu.²²³ Ahmet Cevdet Paşa, bu rivâyette Mehdî'nin avdayken kovaladığı hayvanın dağ keçisi olduğunu verirken temel İslâm Tarihi kaynaklarından ayrılmaktadır.

c) Mehdî'nin yakalandığı bir hastalıktan kurtulamadığı ve eceliyle öldüğü de rivayet edilir.²²⁴ Bu rivayetin doğruluğunu kabul etmek güçtür. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Mehdî'nin rahatsız olduğu müzmin bir hastalık olsaydı, tedavisi ile ilgili malûmat verilirdi; çünkü bazı halifelerin hastalıkları konusunda doktorların tavsiyelerini kaynaklarımızda bulmak mümkündür.

d) Bir atın Mehdî'yi ısıracağı ve Mehdî'nin bu yüzden vefat ettiği²²⁵ rivayeti de makul değildir. Çünkü atın ısırmasıyla bir kişi aniden ölmez. Ağır bir şekilde yaralansa bile, yaranın tedavi edilmesi için girişimlerde bulunulur, böyle bir olay halk arasında yayılır. Oysa bu rivayeti destekleyen başka rivayet bulunmamaktadır.

e) Muhammed el-Mehdî'nin hummâdan öldüğü de rivâyet edilmektedir.²²⁶ Bu rivâyeti destekleyen başka rivâyet bulunmadığı için Mehdî'nin bu şekilde ölümü düşük bir ihtimaldir.

f) Mehdî'nin zehirlenerek öldürüldüğüne dair rivâyetler vardır.²²⁷ Bu rivâyetlerde ortak olan husus; cariyelerden birisinin, kıskandığı bir cariyeyi öldürmek üzere teşebbüste bulunması sonucunda, kazara Mehdî'nin zehirlenmiş oluşudur.²²⁸ Rivayetlerdeki farklılıklar ise olayın gelişimi ile ilgilidir. Mehdî'nin, Hasene adlı cariyesi bir tepsi içerisine armutları doldurmuş, en üste de zehirlediği iri bir armutu koymuştu. Tepsiyi hizmetçi ile Mehdî'nin çok sevdiği bir cariyeye göndermiş, hizmetçi tepsiyi götürürken Mehdî onu görmüş, yanına çağırarak tepsideki iri armutu alıp yemişti. Mehdî, armutu yiyince “Karnım!” diye bağırmış, onun sesini duyan Hasene, saçını başını yolarak ağlamaya başlamış ve : “Seninle baş başa kalmak için, seni öldürdüm, ey efendim!” demişti. Mehdî o gün ölmüş, Hasene evinin çatısına örtülmüş kaba örtülerle kalakalmıştı. Şâir Eb'ül-Atâhiye bu olay üzerine şu şiiri söyledi:

“Onlar; parlak, süslü elbiselerle gittiler.

²²³ Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, III, 879.

²²⁴ Güzel, Ahmet, a.g.e., s.319.

²²⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 151.

²²⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 151.

²²⁷ Üçok, Bahriye, a.g.e., s.102.

²²⁸ Taberî, *Târih*, VIII, 169-170; Makdisî, *el-Bed' ve't-Târih*, VI, 98-99; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Târih*, V, 71; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.163; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 151, 156; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.255; Karamanî, *Âhbâru'd-Düvel ve Âsâru'l-Üvel fi't-Târih*, Bağdat, 1282/1865, 148; Muir, William, a.g.e., s.472.

Heyhat! Şimdi ise karalara bürünmüşler.

'Eden bulur dünyasıdır, dünya' bilmez misin?

Nuh kadar ömrün olsa dahi, baki değilsin.

Ağlamak istiyorsan, önce kendine ağla."²²⁹

Cariyenin armuda değil bir yemeğe,²³⁰ içine kuru yemiş doldurulup yağda kızartıldıktan sonra bal veya şekerle yenilen "Gatâif" adlı bir tür hamur işi yiyeceğe²³¹ süt - ağız- içerisine²³² zehir kattığı da rivayet edilir.

Mehdî'nin vefatıyla ilgili olarak nakledilen bu rivâyetler sonucu Ahmet Güzel'in şu değerlendirmelerine katılmaktayız: "Mehdî'nin aniden öldüğünü, herhangi bir yaralanma olayı olmadığını ve nekâhet dönemi geçirmediğini söyleyebiliriz. Bu durumda onun at ısırması sonucunda veya şifasız bir hastalık sebebiyle ölmediği ortaya çıkar. Mehdî'nin av peşinden giderek, harabenin kapısına çarpması ve belinin kırılıp ölmesiyle ilgili rivayetler de bazı yönlerden inandırıcı gelmemektedir. Çünkü Mehdî ava, av arkadaşlarıyla birlikte grup hâlinde çıkmaktadır. Av arkadaşlarıyla avlanmasa bile, en azından bazı korumalarını yanına alması gerekir. Bu olayın seyrinden ve olay sonundaki rivayetlerin aktarılış şekli Mehdî'nin yanında bir arkadaşının veya korumasının olmadığı anlaşılmaktadır ki, Mehdî'nin bir halife olarak bu şekilde tedbirsiz davranmasını kabul etmek güçtür.

Netice olarak Mehdî'nin zehirlenerek öldüğü rivayetlerinin daha makul olduğunu söyleyebiliriz. Muhtemelen Bağdat'ta, kalabalık saray ortamında kışkandığı cariyeyi öldürmenin güç olduğunu anlayan Hasene, Mâsebezân'da müsait bir ortam bulunca onu öldürmeye teşebbüs ederek, yanlışlıkla Mehdî'yi öldürmüştür.²³³

Ahmet Güzel temel İslâm Tarihi kaynaklarında yer almayan ve görüşüne katıldığımız diğer bir noktaya da değinir: "Bu hususta bir rivayetle karşılaşmamamıza rağmen, Mûsâ'nında bu olayda parmağının olduğu ihtimalini göz önünde bulundurabiliriz. Babasının kararına muvafakat etmeyen ve gönderdiği elçiyi döven, herhangi bir gerekçe göstermeden veliahtlık sırası gasp edilen Mûsâ'nın içinde bulunduğu hâlet-i ruhiyeyi tahmin etmek güç değildir. Şayet Mehdî, Mâsebezân'da vefat etmeyip Cürcân'a, Mûsâ'nın yanına ulaşabilseydi,

²²⁹ Taberî, *Târih*, VIII, 169-170; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, III, 319; Makdisî, *el-Bed' ve't-Târih*, VI, 98-99; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 156.

²³⁰ İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, 163.

²³¹ Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, III, 319.

²³² Taberî, *Târih*, VIII, 169; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 71; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 156; Karamânî, *Âhbâru'd-Düvel*, s.79.

²³³ Güzel, Ahmet, *a.g.e.*, s.320-321.

muhtemelen onu cezalandıracak, belki de veliahtlık hakkını tamamen elinden alacaktı. Diğer taraftan Mûsâ'nın hilâfeti döneminde annesiyle arasının açılması, zehirlenerek genç yaşta öldürülmesi, iktidar yolunda bu tür hareketlerin yapılabildiğini göstermektedir. Mehdî'nin vefat sebebiyle ilgili olarak nakledilen birbiriyle alâkasız rivayetlerden de, devletin birliği açısından, Mehdî'nin gerçek vefat sebebi gizlenerek, gündem değiştirmeye yönelik bir tavır sergilendiği anlaşılmaktadır.²³⁴

Mehdî'nin cenaze namazını, ona refakat eden oğlu Hârûn kıldırması,²³⁵ Elûz²³⁶ veya Rez²³⁷ köyündeki Deyru'l-Ğanem'e,²³⁸ sağlığında çokça gölgesinde oturduğu ceviz ağacının altına defnedilmiştir.²³⁹ Ya'kûbî (V.284/897), Mehdî'nin cenaze namazını, oğlu Ali b. Rayta'nın kıldırıldığını belirtir.²⁴⁰ Fakat bu rivayeti destekleyen başka bir rivayet mevcut değildir.

Mehdî'nin kaç yıl yaşadığı konusunda farklı rivayetler vardır. Bu farklılıklar, Mehdî'nin doğum ve vefat tarihiyle ilgili olarak verilen rivâyet farklılıklarıyla ilgilidir. Vefat ettiği zaman Mehdî'nin 43,²⁴¹ 45,²⁴² 48²⁴³ yaşında olduğu rivayet edilir. İbn Abdirabbih (V.328/938): "Mehdî 41 yıl, sekiz ay, iki gün yaşamıştır."²⁴⁴ der. Hâlbuki o, Mehdî'nin 126/743 yılında doğduğunu belirtir.²⁴⁵ Bu durumda Mehdî'nin 43 yıl yaşadığı ortaya çıkmaktadır. Halifelige 33 yaşında geçen Mehdî'nin kaç yıl halifelik yaptığını tespit edilirse, onun yaşıyla ilgili farklı rivâyetler değerlendirilebilir.

Mehdî'nin halifelik süresi hakkında şu rivayetler verilmektedir: Mehdî 10 yıl, bir ay veya bir aydan daha az;²⁴⁶ 10 yıl, bir ay;²⁴⁷ 10 yıl, bir ay, birkaç gün;²⁴⁸ 10 yıl, bir ay, beş gün;²⁴⁹ 10 yıl, bir ay, 14 gün;²⁵⁰ 10 yıl, bir ay, 15 gün;²⁵¹ 10 yıl, bir ay, 19 gün;²⁵² 10 yıl, bir

²³⁴ Güzel, Ahmet, *a.g.e.*, s.321.

²³⁵ Taberî, *Târih*, VIII, 171; Mes'ûdî, *Mürucû'z-Zeheb*, III, 319; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, V, 115.

²³⁶ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.166.

²³⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, III, 17.

²³⁸ İbn A'sem, *el-Fütûh*, VII-VIII(bir arada), 400.

²³⁹ Taberî, *Târih*, VIII, 171.

²⁴⁰ Ya'kûbî, *Târih*, III, 135.

²⁴¹ Taberî, *Târih*, VIII, 171; Mes'ûdî, *Mürucû'z-Zeheb*, III, 319; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, s.572.

²⁴² Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, III, 18.

²⁴³ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.166; Makdisî, *el-Bed' ve't-Târih*, VI, 99.

²⁴⁴ İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, V, 115

²⁴⁵ İbn Abdirabbih, *a.g.e.*, V, 115.

²⁴⁶ Makdisî, *el-Bed' ve't-Târih*, VI, 99.

²⁴⁷ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.166.

²⁴⁸ Karamânî, *Ahbâru'd-Düvel*, s.148.

²⁴⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, III, 18.

²⁵⁰ İbn Hibbân, *a.g.e.*, s.572.

²⁵¹ Dineverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s.353; İbn Abdirabbih, *a.g.e.*, V, 115; Mes'ûdî, *Mürucû'z-Zeheb*, III, 319; Hudarî Bek, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s.86.

ay, 22 gün,²⁵³ 10 yıl, iki ay, birkaç gün²⁵⁴ halifelik yapmıştır. Bu rivayetlerden, Mehdî'nin yaklaşık 10 yıl, bir, bir buçuk aylık dönemde halifelik yaptığı sonucu çıkartılabilir.

Netice olarak, Mehdî'nin 126/743 yılında doğduğu, 33 yaşında halife olduğu, yaklaşık 10 yıl, bir buçuk ay halifelik yaptığı 169/785 yılında, 43 yaşında vefat ettiği söylenebilir.²⁵⁵

2. 4. EL-HÂDÎ'NİN ÖLDÜRÜLMESİ

Halife Musâ el-Hâdî'nin asıl ismi Ebû Muhammed Mûsâ b. Mehdî Muhammed b. Mansûr Abdullâh el-Hâşimî, el-Abbâsî'dir.²⁵⁶ Mûsâ el-Hâdî, Mehdî'nin Hayzuran'dan doğan oğludur.²⁵⁷ Mansûr döneminde Rey²⁵⁸ şehrinde 147/764 yılında doğmuştur.²⁵⁹ Mûsâ'nın künyesi Ebû Muhammed'dir.²⁶⁰ Mehdî'nin veliahdı idi.²⁶¹ Mûsâ el-Hâdî küçük yaştan itibaren halifelik için eğitime başlandı. Mehdî, onu Cürcân'daki isyanları bastırmak üzere Cürcân'a göndermiş yanına Ebû Yûsuf ve Ya'kûb b. İbrahim'i de yardımcı olarak vermişti.²⁶² Mehdî, Cürcân'a giderken Bağdat'ta azatlısı Rebî'i vekil bırakmış, yanına oğlu Hârûn'u almıştı.²⁶³ Mehdî vefat edince, Hârûn defin işlerini tamamlayıp Bağdat'a döndü, annesi Hayzuran'ı,²⁶⁴ Rebî' ve Yahya'yı halifelik konusunda istişare etmek için yanına çağırdı. Yapılan istişareler neticesinde, Mûsâ adına biat alındı. Hârûn, Bağdat'ta Mûsâ için biat aldıktan sonra, imparatorluğun her tarafına Mehdî'nin öldüğünü ve Mûsâ'ya biat edildiğini içeren mektuplar gönderdi.²⁶⁵ Nusayr el-Vasîf, Cürcân'da bulunan Mûsâ'nın yanına giderek, ona Mehdî'nin öldüğünü ve kendisine biat edildiğini bildirdi. Mûsâ, posta bineğiyle 20 günde Bağdat'a geldi.²⁶⁶

Mûsâ el-Hâdî başa geçtiği zamanlarda Zenâdika yeniden harekete geçip karışıklıklar çıkarmak istemişse de halife sert tedbirlerle bunları etkisiz hale getirdi.²⁶⁷ Cezire bölgesinde baş gösteren harici isyanını liderlerini öldürterek bastırdı.²⁶⁸ Hz. Ali ve Hz. Hasan'ın

²⁵² Taberî, *Târih*, VIII, 171.

²⁵³ Ya'kûbî, *Târih*, III, 135; Taberî, *Târih*, VIII, 171.

²⁵⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, IV, 379.

²⁵⁵ Güzel, Ahmet, *a.g.e.*, s.322.

²⁵⁶ Zehebî, *Siyeru Alâmi'n-Nübelâ*, VII, 441.

²⁵⁷ Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, III, 323; İbn Abdірabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, V, 115.

²⁵⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XIII, 24; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 349; Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.260.

²⁵⁹ Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.260.

²⁶⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XIII, 24.

²⁶¹ Dineverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s.353.

²⁶² Taberî, *Târih*, VIII, 162.

²⁶³ Dineverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s.353; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, III, 319; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 347.

²⁶⁴ Taberî, *Târih*, VIII, 187-189; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 73-74.

²⁶⁵ Taberî, *Târih*, VIII, 187-189; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 74.

²⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, V, 74.

²⁶⁷ Taberî, *Târih*, VIII, 190; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 352.

²⁶⁸ Hasen İbrahim Hasen, *İslâm Tarihi*, II, 338.

torunlarından olan Hüseyin b. Ali'nin çıkardığı isyanı da bastırdı.²⁶⁹

Mûsâ el-Hâdî Îsâbâz'da 170/786 yılının Rebûlevvel ayının yarısında aniden vefat etti.²⁷⁰ Bağdat'ta²⁷¹ Rebûlevvel ayının 16'sında vefat ettiği de söylenmiştir.²⁷² 170/786 yılının Rebûlâhîr ayında vefat ettiği de rivâyet edilmiştir.²⁷³ İbnü't-Tiktaka ise şöyle der: "Mûsâ el-Hâdî'nin öldüğü gece bir halifenin öldüğü, bir halifenin tahta çıktığı bir halifenin de doğduğu gecedir. Ölen halîfe Hâdî, tahta çıkan halîfe Hârûn, doğan halîfe ise Me'mun'dur."²⁷⁴ Cenâze namazını kardeşi Hârûn kıldırıştır ve Îsâbâz'daki bahçesine defnedilmiştir.²⁷⁵

Hâdî öldüğünde yaşının kaç olduğu hususunda farklılıklar vardır. Yaşının 23,²⁷⁶ 24,²⁷⁷ 25²⁷⁸ ve 26,²⁷⁹ olduğu söylenmiştir. Hilâfet süresi 1 sene, 1 ay diyenler olduğu gibi²⁸⁰, 1 sene, 1 ay, 24 gün²⁸¹, 1 yıl, 2 ay veya 1 yıl 3 ay diyenler olmuştur.²⁸²

Mûsâ el-Hâdî'nin vefat sebebiyle ilgili rivâyetler ise şöyledir:

a) Mûsâ el-Hâdî Hârûn'u velihtlikten azledip oğlu Ca'fer'i veliht tayin etmek istedi; bu hususu devlet erkânlarıyla görüştü ve olumlu yanıt aldı. Ancak Yahya el-Bermekî bu fikre karşı çıktı. Yahya el-Bermekî'nin görüşüne saygı duyan el-Hâdî fikrini erteledi. Daha sonra tekrar bu fikri ortaya atan el-Hâdî Yahyâ el-Bermekî'den olumsuz cevap alınca onu hapse attırdı. Bu sırada Yahyâ b. Halid el-Bermekî Hârûn'a birtakım tavsiyelerde bulundu. Hârûn el-Hâdî'nin gözünün önünde bulunmaktan kaçınıyordu. Mûsâ el-Hâdî oğlu Câ'feri kendisinden sonra halife yapma fikrini gerçekleştirilmeden vefat etti. Kardeşi Hârûn'a kendisinden sonra biat edildi. Mûsâ el-Hâdî'nin Hârûn'u velihtlikten çıkarma niyeti, annesi Hayzurân'ı, Hâdî'yi öldürme girişimlerine itmiştir.²⁸³

b) Mûsâ ile annesi arasındaki şiddetli düşmanlık da dikkatimizi çeken hususlardandır ki bu düşmanlık Hâdî'nin vefatına kadar bütün şiddetiyle sürmüştür. Hatta bazı tarihçiler,

²⁶⁹ Ya'kûbî, *Târih*, III, 137; Taberî, *Târih*, VIII, 192; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, III, 336-337; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 353-354.

²⁷⁰ Krş.: Dineverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s.353; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 79.

²⁷¹ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.166.

²⁷² İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.166; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 79.

²⁷³ Zehebî, *Siyeru Alâmi'n-Nübelâ*, VII, 442.

²⁷⁴ İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.174.

²⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 79.

²⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 79; Zehebî, *Siyeru Alâmi'n-Nübelâ*, VII, 442.

²⁷⁷ Dineverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s.353.

²⁷⁸ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.166.

²⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 79.

²⁸⁰ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.166; Zehebî, *Siyeru Alâmi'n-Nübelâ*, VII, 442.

²⁸¹ Dineverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s.353.

²⁸² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 79.

²⁸³ Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, III, 342-343; Philip, K.Hitti, *a.g.e.*, II, 512.

annesinin onu öldürmek için cariyelerden birkaçını kandırdığı kanaatine varmıştır.²⁸⁴ Mesele şöyledir: Hayzurân kocası Mehdî zamanında nüfûz sahibi, sözü geçen bir kadındı. Devlet işleriyle ilgili emir ve yasaklamalarda bulunurdu; hatta halk, ihtiyaçlarının temini için heyetler halinde onun kapısına gelir ve onun yardımına başvurlardı. Hâdî hilâfete gelince, bu durumdan hoşlanmadı ve annesinin bu işlere karışmasını yasakladı.²⁸⁵ Mes'ûdî bu meselede şunları kaydeder: “Hâdî annesine karşı çok itaatkârdı ve yerine getirmesini istediği her şeyi yapardı.²⁸⁶ Hayzurân bir gün oğlundan problemini halledemediği bir kişinin işini yapmasını ısrarla istedi. İsteği yerine getirilmeyince kızarak kalktı. Bunun üzerine Hâdî onu tehdit ederek dedi ki: “Komutanlarımdan, yakın adamlarımdan veya hizmetçilerimden herhangi birinin senin kapına geldiğini haber alırsam, onun boynunu vurup malına el koyacağım. İsteyen buna devam etsin! Nedir her gün sabah akşam senin kapına gelip giden bu topluluklar? Meşgul olacağın bir işin, sana gerçeği hatırlatacak bir mushafın ya da seni koruyacak bir evin yok mu? Müslüman veya Zımmî'nin herhangi bir ihtiyacı için sakın ağzını açma!²⁸⁷ Sonra arkadaşlarına dönerek şöyle dedi: “Hangisi daha iyi annemle benim durumum mu, yoksa sizinle annelerinizin durumu mu?” Onlar: “Bilâkis senin ve annenin durumu iyi dediler.” dediler. O da “Pekî hanginiz yabancı erkeklerin, annesi ile ilgili haberleri konuşmasına ve falanın annesi böyle yaptı filanın annesi böyle, demesine râzı olur?” dedi. Arkadaşları: “Buna râzı olmayız.” diye cevap verdiklerin de “O halde niçin gelip annemin yaptıklarından bahsediyorsunuz? dedi. Onlar bunu işitince annesinden uzaklaştılar.²⁸⁸ ve sonra Mûsâ el-Hâdî annesine zehirli yemek²⁸⁹ göndererek onu öldürmek istemiş; bunu fark eden Hayzurân zehirli yemeği köpeğe yedirerek kurtulmuştur.²⁹⁰ Bu sözler ve bu olaylar Hayzurân'ın kalbini oğlu Mûsâ el-Hâdî'ye karşı kinle doldurmasına ona olan hoşnutsuzluğunun artmasına, dolayısıyla kin beslemesine sebep olmuştur ve Mûsâ el-Hâdî'nin ölümü annesinin tertip ettiği bir düzen sonucu Hayzurân'ın cariyeleri vasıtasıyla gerçekleşmiştir.²⁹¹

c) Hayzurân Hâdî'yi zehirleterek öldürtmüştür.²⁹²

d) Mûsâ el-Hâdî, Hâdîsetü'l-Mevsıl denilen yerde hastalanmış ve geri dönmüş sonra

²⁸⁴ Hasen İbrahim Hasen, *İslâm Tarihi*, II, 339-340.

²⁸⁵ İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.173.

²⁸⁶ Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, III, 337.

²⁸⁷ Taberî, *Târih*, VIII, 205-206; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, III, 337-338.

²⁸⁸ Taberî, *Târih*, VIII, 206-207; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.173.

²⁸⁹ Bu zehirli yemeğin pilav olduğunu kaynaklarda görürüz. Bunun için bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 79.

²⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 79; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.173.

²⁹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 79; Zehebî, *Siyeru Alâmi'n-Nübelâ*, VII, 443.

²⁹² Sourdel, D., *a.g.e.*, s.125.

da hastalığı ağırlaşmıştı. Bu dönemde Hayzurân cariyelerini Mûsâ el-Hâdî'nin yanına göndermişti. Hâdî'nin başından ayrılmayan cariyeler onun üzüntüden ölmesine sebep oldu.²⁹³

e) “Mûsâ el-Hâdî, Hâdîsetü'l-Mevsıl denilen yerde hastalanmış ve geri dönmüş sonra da hastalığı ağırlaşmıştı. Bu dönemde Hayzurân cariyelerini Mûsâ el-Hâdî'nin yanına göndermişti. Hâdî'nin başından ayrılmayan cariyeler onun yüzüne oturarak onu nefessiz bırakarak boğmuşlardır.²⁹⁴ Daha sonra Hayzurân Yahyâ b. Halid'e haber gönderip Hâdî'nin öldüğünü bildirmiştir.²⁹⁵

f) Robert Mantran ve Carl Brockelmann Hâdî'nin öldürüldüğünü söyler; ama bu işi kimin yaptığını zikretmezler.²⁹⁶ İsim zikretmeyerek temel İslâm Tarihi kaynaklarından ayrılmaktadırlar.

g) Mûsâ el-Hâdî iç organlarındaki bir yaradan ölmüştür.²⁹⁷

Mehdî'nin yerine halîfe olan Mûsâ el-Hâdî'nin ölümüyle ilgili ağırlıklı olarak iki rivâyet hususunda durulduğunu görmekteyiz: Hâdî'nin iç organlarında çıkan bir yaradan dolayı vefât ettiği hususu ve Hâdî'nin, annesi Hayzûran tarafından düzenlenen bir komplo sonucu öldürüldüğü hususudur. Rivâyetler değerlendirildiği zaman Hâdî'nin hastalık döneminde annesi Hayzurân Hâdî'yi öldürmüştür; çünkü kocası el-Mehdî zamanında her istediğini yaptıran Hayzurân Mûsâ el-Hâdî'nin halîfe olmasıyla nüfûz ve otoritesinin daha da artacağını düşünüyordu. Fakat Hâdî annesinin isteklerini yerine getirmemiş ve annesinin devlet işlerine karışmasını engellemişti. Hatta annesinin bu etkisinden kurtulmak için onu zehirletmeye bile teşebbüs etmiştir. Hâyzûrân da kendisine karşı itaatkâr görünen Hârûn'u hilâfet makamına geçirmek için hasta yatağındaki Hâdî'yi cariyeleriyle zehirletmiş veya boğdurtmuştur.”²⁹⁸

Mûsâ el-Hâdî uzun boylu, beyaz tenli, iri yapılı, üst dudağında büzüklük ve kısıklık olan bir kimseydi.²⁹⁹ Âdil, cesur, azimli ve kararlı, ancak sert mizâçlı, içki ve eğlenceye düşkün, şairlere karşı cömert, fakat zaman zaman da cimrilik gösteren bir şahsiyete sahipti.³⁰⁰

²⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 79.

²⁹⁴ Krş.: Ebü'l-Fidâ, *Târihu Ebi'l-Fidâ*, I, 313; İbn Haldûn, Abdurrahman el-Mağribî, *Kitâbü'l-Iber ve Divânü'l-Mübtede ve'l-Haber fi Eyyâmi'l-Arab*, Bulak, 1284, III, 217; Muir, William, *a.g.e.*, s.475.

²⁹⁵ İbn Haldûn, *el-Iber*, III, 217.

²⁹⁶ Mantran, Robert, *a.g.e.*, s.123; Brockelmann, Carl, *a.g.e.*, s.92.

²⁹⁷ Taberî, *Târih*, VIII, 205; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 79; Zehebî, *Siyeru Alâmi'n-Nübelâ*, VII, 443.

²⁹⁸ Benzer yorum için bkz.: Bozkurt, Nahide, “*Hâdî-İlelhak*”, DİA, İstanbul, 1997, XV, 16.

²⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 79; Zehebî, *Siyeru Alâmi'n-Nübelâ*, VII, 441.

³⁰⁰ Bozkurt, Nahide, *a.g.md.*, 16.

2. 5. HÂRÛN ER-REŞİD'İN ÖLÜMÜ

Halife Hârûn er-Reşîd'in asıl ismi Ebû Ca'fer Hârûn b. Mehdî Muhammed b. Mansûr Ebî Ca'fer Abdillâh b. Muhammed b. Ali Abdillâh b. Abbâs el-Hâşimî, el-Abbâsî'dir.³⁰¹ Künyesi Ebû Ca'fer'dir.³⁰² Hârûn er-Reşîd Mehdî'nin Hayzurân'dan doğan oğludur.³⁰³ 150/767 senesinde Rey şehrinde doğmuştur.³⁰⁴ 149/766³⁰⁵ veya Mansûr döneminde 145/762 yılında doğduğu da rivâyet edilmiştir.³⁰⁶ Hârûn er-Reşîd'in yetişmesi çok parlak olmuş, iyi eğitim görmüş, olgun ve kuvvetli bir kişilik kazanmıştı. Babası Mehdî, Hâdi'ye yaptığı gibi ona da devlet yönetimi konusunda iyi bir eğitim vermeye çalıştı.³⁰⁷ Bizansa yapılan iki seferde ordu kumandanı olarak görev aldı ve başarılar elde etti. Bu yüzden kendisine "Reşîd" sıfatı verildi.³⁰⁸

Mûsâ el-Hâdî'nin öldüğü gün, 170/786 Rebülevvel ayının ortasında, yeğeni Ca'fer halifelik iddiasından vazgeçti, eyaletlere mektuplar yazıldı ve Hârûn er-Reşîd'e biat edildi.³⁰⁹

Hârûn er-Reşîd dönemi Abbâsî hilâfetinin altın çağıdır. Hattâ bütün Ortaçağ İslâm Tarihinin ihtişam dönemi demek de mümkündür. Onun döneminde Abbâsî devleti kuvvetinin zirvesine ulaştı. Bütün komşularına karşı tartışılmaz bir üstünlük kurmuştu. Devlet dışta itibarlı içte kuvvetli ve huzurluydu.³¹⁰ Süyûtî bu hususu şu şekilde değerlendirir: "Hârûn er-Reşîd Dönemi'nin tamamı iyidir. Bu dönem güzellikte gelin gibidir."³¹¹

Hârûn er-Reşîd dönemi olaylarını başlıklar halinde yazarsak şunları görürüz: Hârûn er-Reşîd kendisinden sonra Emîn'i sonra da Me'mûn'u halife olarak atadı. Bu hususa devlet adamlarını da şahit tuttu, kendilerinden söz aldı ve bunu yazıya dönüştürerek Kâbe duvarına astırdı.³¹² Bu dönemde gerçekleşen İfrikiye'de İbâdiye isyanını, Zenâdika isyanını, Cezire ve Horasan Bölgesi'nde Hârici isyanını, Musul ve Deylem'deki isyanları bertaraf etti. Şam'da ortaya çıkan Yemenî-Hudârî çatışmasına hâkim oldu.³¹³ Bizans'a seferler

³⁰¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IX, 286.

³⁰² Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, Bağdat, 1357/1938, 299.

³⁰³ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.166.

³⁰⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XIV, 6.

³⁰⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XIV, 6.

³⁰⁶ Taberî, *Târih*, VIII, 230.

³⁰⁷ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 129.

³⁰⁸ Bozkurt, Nahide, "Hârûnürreşîd", DİA, İstanbul, 1997, XVI, s.258-259.

³⁰⁹ Taberî, *Târih*, VIII, 230; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XIV, 7; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.174

³¹⁰ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 129.

³¹¹ Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.266.

³¹² Taberî, *Târih*, VIII, 240-241, 275-283; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, III, 364.

³¹³ Bu olaylar için bkz: Taberî, *Târih*, VIII, 235-268 (Hicrî 171-181 Olayları); İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 83 vd.

düzenledi.³¹⁴ Zaman zaman da Hazarlarla muharebeler gerçekleştirdi.³¹⁵ Bermekîlerle ilişkileri bozuldu.³¹⁶

Hârûn er-Reşîd zamanında Bağdat ve hilafet sarayı en parlak ve muhteşem devrini yaşamıştır. Zenginlik, refah, siyasî ve ticarî öneme hâiz bir merkez olması bakımından Bizans'ın başşehri Kostantınıye ile yarışacak seviyede milletler arası bir öneme sahip olduğunu belirtirler.³¹⁷

Ebû Ca'fer Hârûn er-Reşîd halifelerin en faziletlisi, en düzgün konuşanı, en bilgin ve en cömertlerinden biridir. Yaya olarak hacca gitmiştir. Onun dışında hiçbir halife yaya olarak hacca gitmemiştir. Cömertlik hariç diğer hareketlerinde Mansûr'a benziyordu; çünkü cömertlik hususunda Mansur'dan daha cömertti. Hiçbir iyilik onun yanında karşılıksız kalmazdı. Şiir ve şâirleri sever, edîp ve fakirlere ihsanda bulunurdu. Bilginlere karşı da alçak gönüllüydü.³¹⁸ Hârûn er-Reşîd beyaz tenli, uzun boylu, etine dolgun ve yakışıklıydı.³¹⁹

Halîfe Hârûn er-Reşîd 193/809 yılının Cemâziyelâhir'in 3'ünde Tûs'ta vefat etti.³²⁰

Hârûn er-Reşîd'in hastalanması, hastalık dönemi ve vefâtı ile ilgili rivâyetler şöyledir:

a) Hârûn er-Reşîd Horasan'da ayaklanan Râfi b. Leys'i ortadan kaldırmak için bizzat kendisi gitmek mecburiyetinde kalmıştı. Bağdat'ta yerine vekil olarak oğlu Emîn'i bırakmıştı. Hârûn er-Reşîd bu sefere çıkarken kendisini çok halsiz hissediyordu. Yine sefere gitmekten geri durmadı.³²¹ Orada Hürremîlerle çarpıştı. Yoluna devam ederek Tûs kentine vardı. Burada Humeyd et-Tûsî'nin evinde konakladı. Burada şiddetli bir hastalığa yakalandı.³²² Hastalık sancısı kendisini kötüleştiren hareket edemez hale geldi. Doktorlar hastalığını hafifletmeye çalıştılar. Orada bulunan İranlı bir doktora adam gönderip dâvet edildi. Halîfenin idrarının bulunduğu şişe ile beraber idrar konulmuş şişeler doktora gösterildi. Doktor Hârûn er-Reşîd'in idrarının bulunduğu şişeyi ona ait olduğunu bilmeksizin inceleyince dedi ki: "Bu idrarın sahibine öleceğini bildirin ve vasiyet yapmasını söyleyiniz; zira bu hastalıktan kurtuluşu mümkün değildir."³²³ Bunun üzerine Hârûn er-Reşîd ağladı ve şu ki beyti tekrar

³¹⁴ Taberî, *Târih*, VIII, 308; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 118; Philip, K.Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Târihi*, II, 462.

³¹⁵ Ya'kubî, *Târih*, III, 154 vd.

³¹⁶ Ya'kubî, *Târih*, III, 152.

³¹⁷ Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, III, 273.

³¹⁸ İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.174-175.

³¹⁹ Hafîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XIV, 7; Zehebî, *Siyeru Alâmi 'n-Nübelâ*, IX, 287.

³²⁰ Dineverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s.358; Taberî, *Târih*, VIII, 345; Ebü'l-Fidâ, *Târihu Ebi'l-Fidâ*, I, 322; Mantran, Robert, *a.g.e.*, s.123; Sourdel, D., *a.g.e.*, s.127; Üçok, Bahriye, *a.g.e.*, s.106.

³²¹ Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, III, 271.

³²² Dineverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s.358; Sourdel, D., *a.g.e.*, s.127; Kennedy, Hugh, *a.g.e.*, s.132.

³²³ Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, III, 375.

tekrar okumaya başladı: “Tıbbıyla ve devasıyla bir doktorun ne çare var elinde! Karşı koyamaz çünkü başa gelecek mukadder illete! Hastalıktan ölen doktora var mı çare! O hastalık ki tedavi etmişti benzerini geçmişti!”³²⁴ Halk ileri geri konuşmaya başladı. Hârûn er-Reşîd’in ağırları artınca Fadl b. Rebîa’ya; “Ey Abbâsî! İnsanlar ne diyorlar?” dedi. O da; “Diyorlar ki mü’minlerin emîrine buğz eden kimse öldü.”³²⁵ Hârûn er-Reşîd’e binmesi için bir at getirildi, fakat binemedi bu sefer küçük bir at getirildi. Ona da binemedi.³²⁶ Bir eşeğin semerlenmesini emretti. Eşek semerlendi, kendisi ona bindirildi. Semerin üzerine konulduğunda iki dizi tutmaz oldu ve hayvanın üzerinde duramadı. Sonra insanların doğru söylediklerini düşünüyorum.” dedi. Sonra da vefat etti.³²⁷

b) Horasan seferi esnasında karnını ateşli bir hastalığın sardığını doktorların verdiği yiyeceği yediği zaman da hastalığının arttığını ve bu hastalığın kendisini öldüreceğini Hârûn er-Reşîd söylüyordu.³²⁸

d) Hârûn er-Reşîd hastalığının ölüm hastalık olduğunu anlayınca ümidini kesti ve kendisi için kabir kazılmasını emretti.³²⁹ İçinde bulunduğu evin bir köşesine kabir kazıldı. Ayrıca kabrin yanına bir grup insan getirtti ve onlara burada hatim indirtti. Bu esnada kabrin kenarında ve tahtı revân içinde bulunan Hârûn şöyle diyordu: “Ey Âdemoğlu! Nihâyet geleceğin yer burasıdır. Kişi bu haliyle Rêsulüllâh’ın yüzüne nasıl bakabilir?”³³⁰

e) Hârûn er-Reşîd Kûfe’de iken bir rüya görmüş, çok korkmuş ve üzülmüştü. Cibril b. Bahtiyêşu, huzuruna girdiği zaman halifeye şöyle sormuştu: “Neyin var ey mü’minlerin emiri, niçin üzüntülüsün?” Halife de: “Rüyada şu kanepenin altından bir elin bana doğru uzandığını gördüm, avucunda kırmızı bir toprak vardı. Gaipten bir ses de: “İşte bu Hârûn’un defnedileceği topraktır.” diyordu.” Cibril, onu teselli edip şöyle dedi: “Bu, nefsinin kuruntularından ve karışık rüyalardandır. Sen bunu unutmaya çalış Ey mü’minlerin emiri!” Hârûn er-Reşîd, Horasan’a gitmek üzere yola koyuldu. Tus şehrine uğradı. Hastalığı ağırlaşınca yola devam edemez oldu. Kûfe’de görmüş olduğu rüyayı hatırladı, korkuya kapıldı ve Cibril’e şöyle dedi: “Yazıklar olsun sana ey Cibril! Sana anlatmış olduğum rüyayı hatırlamıyor musun?” Cibril de: “Hatırlıyorum.” dedi. Bunun üzerine Hârûn er-Reşîd, hizmetçisi Mesrur’u çağırdı ve ona şu buyruğu verdi: “Bana şu yerin toprağından biraz

³²⁴ Dîneverî, *Ahbâru’t-Tivâl*, s.358; Mes’ûdî, *Mürûcu’z-Zeheb*, III, 375.

³²⁵ Dîneverî, *Ahbâru’t-Tivâl*, s.358.

³²⁶ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-Târih*, V, 129.

³²⁷ Dîneverî, *Ahbâru’t-Tivâl*, s.358.

³²⁸ Süyûtî, *Târihu’l-Hulefâ*, s.268-269.

³²⁹ Muir, William, *a.g.e.*, s.484.

³³⁰ Süyûtî, *Târihu’l-Hulefâ*, s.266.

getirin.” Mesrur da avucunda biraz kırmızı toprak getirdi. Hârûn er-Reşîd onu görünce şöyle dedi: “Vallahi bu el, rüyada gördüğüm eldi, bu toprak da rüyada gördüğüm topraktı.” Cibril diyor ki: “Vallahi, üç gün geçmeden Hârûn er-Reşîd vefat etti.”³³¹

Hârûn er Reşîd’in ölüm sebebiyle ilgili olarak rivâyetleri ele aldığımız zaman şu sonuçları çıkartabiliriz. Halife Hârûn er-Rêşîd Horasan’da çıkan isyanı bastırmak için yola koyulduğunda halsizdi. Hürremîlerle savaştıktan sonra Tûs kentinde hastalandı. Hastalığı şiddetli bir hal aldı. Hastalık belirtisi olarak karnında şiddetli bir ağrının varlığını ve doktorların verdiği yiyeceğin kendisi için fayda değil zarar verdiğini zaten halife söylüyordu. Hastalığın sonuçları için tahliller yapıldı. Bu tahlillerin sonucu kötüydü ve kanaatimizce halife bu hastalık sonucu vefât etti.

Hârûn er-Reşîd öldüğünde cenaze namazını oğlu Salih kıldırdı.³³² Senâbâz denilen bir köydeki mezarlığa defnedildi.³³³ Öldüğünde yaşı 47’ydi.³³⁴ Hilâfet süresi ise 23 yıl, 2 ay, 18 gündür.³³⁵ 23 yıl, 1 ay, 16 gün olarak alanlar da vardır.³³⁶

2. 6. EL-EMÎN’İN ÖLDÜRÜLMESİ

El-Emîn’in asıl ismi Ebû Abdillâh Muhammed b. Hârûn er-Reşîd el-Hâşimî, el-Abbâsî’dir.³³⁷ Künyesi hem Ebû Mûsâ hem de Ebû Abdillâh’tır.³³⁸ Annesinin ismi Zübeyde bt. Ca’fer Ekber b. Ebî Ca’fer’dir.³³⁹ Abbâsî halifelerinin içinde Muhammed el-Emîn’den başka babası ve annesi Hâşimî olan yoktur.³⁴⁰ Muhammed el-Emîn Rusâfe’de 171/787 yılında Şevvâl ayında doğdu.³⁴¹

Hârûn er-Reşîd, oğulları Emîn, Me’mûn ve Kâsım’ı veliaht tayin etmişti. Horasan’a Me’mûn’u, Arap Yarımadası’na Kâsım’ı ve Irak’a da Emîn’i vâli tayin etti. Daha önce anlatıldığı gibi Hârûn er-Reşîd Râfî b. Leys’in ayaklanmasını bastırmak üzere Horasan’a giderken hastalanarak Tûs’ta ölmüştü. Hârûn er-Reşîd ölünce 193/809 yılında ülkenin her tarafından Muhammed el-Emîn’e biat edilmiş, buna itiraz eden hiçbir kimse olmamıştır.³⁴²

³³¹ Taberî, *Târih*, VIII, 342-344; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, V, 129; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, X, 213.

³³² Ya’kubî, *Târih*, III, 160; Taberî, *Târih*, VIII, 345; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, V, 130

³³³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XIV, 13.

³³⁴ Taberî, *Târih*, VIII, 346; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, V, 130.

³³⁵ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, V, 130.

³³⁶ İbn Abdîrabbîh, *el-Ikdü’l-Ferîd*, V, 117; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, V, 130.

³³⁷ Zehebî, *Siyeru Alâmi’n-Nübelâ*, IX, 334.

³³⁸ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 7.

³³⁹ Taberî, *Târih*, VIII, 498.

³⁴⁰ Taberî, *Târih*, VIII, 498; İbnü’t-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.193.

³⁴¹ İbn Abdîrabbîh, *el-Ikdü’l-Ferîd*, V, 118.

³⁴² Taberî, *Târih*, VIII, 498; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 7.

Fazl b. Rebî Hârûn er-Reşîd'in vasiyetini yerine getirmedi Hârûn er-Reşîd Fazl'ın emrindeki birliklerle beraber Horasan'a gitmesini vasiyet ettiği halde onun ölümünden sonra Muhammed el-Emîn'in isteğiyle Bağdat'a döndü. Bu tutum birtakım karışıklıkların meydana gelmesine sebep olmuştur. Fazl, bu hareketinden dolayı Me'mûn'dan korktuğu için iki kardeşin arasını açtı. Muhammed el-Emîn'in kardeşleri Me'mûn ve Kâsım'ı azledip yerine oğlu Mûsâ'yı veliaht tayin etmesi için çalıştı.³⁴³

Muhammed el-Emîn halifeliği sırasında oğlunu veliaht yapmak istiyordu. İlk olarak yaptığı iş ise Kâbe'nin duvarındaki babası zamanında asılan biat yazısını kaldırmak oldu. Biat yazısında ilk önce Muhammed el-Emîn'in halife olması arkasından da diğer kardeşlerinin halife olması yazılıydı. Önceden planladığı gibi Me'mûn ve Kasım'ı azletti ve kendisinden sonra oğlu Mûsâ'yı getirdi.³⁴⁴ Muhammed el-Emîn bu hareketiyle kendi şahsı, idaresi ve kendisine yardımcı olanlar aleyhine esecek olan kasırgaların kapısını açmış oldu.³⁴⁵

Muhammed el-Emîn'in zamanı fitne ve çalkantılarla doluydu. Kardeşi Me'mûn ile aralarındaki siyasî kavga başladığı sırada Şam Bölgesinde Süfyânî hareketi bastırıldı ve Yemenî-Mudârî kabileler arasında çıkan çatışmalar dindirildi.³⁴⁶

Muhammed el-Emîn yaklaşık 4,5-5 senelik halifeliği sırasında bütün gücünü kardeşi ile mücadeleler de harcadığı ve kendisi de bu savaşlar sırasında öldürüldüğü için dışa karşı askerî, bir harekâta girişemediği gibi içte de idarî, fikrî ve imar sahalarında bir şey yapamamış veya buna imkân bulamamıştır.³⁴⁷

Muhammed el-Emîn 198/813 yılının Muharrem ayında öldürüldü.³⁴⁸ Muhammed el-Emîn'in öldürülmesi şöyledir:

“Muhammed el-Emîn, Me'mûn ve Kâsım'ı halifelikten azledip oğlu Mûsâ'yı kendisinden sonra veliaht ilân edince Me'mûn buna karşı çıktı ve kardeşi ile mücadeleye girişti. Ancak burada üzerinde durulması gereken hususlardan birisi de bu iki kardeşin hilâfet mücadelesinin arkasında gelişen siyasî olaylardı. Muhammed el-Emîn Bermekîler'e karşı mücadele vermiş Fazl b. Rebî olmak üzere Arap eşrâfi tarafından destekleniyordu. Annesi İranlı bir cariye olan Me'mûn ise valisi bulunduğu Doğu eyaletleri, diğer bir deyimle İranlı

³⁴³ Ya'kûbî, *Târih*, III, 166; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.193.

³⁴⁴ Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, Kahire, 1357/1938, s.222.

³⁴⁵ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, s.168.

³⁴⁶ Taberî, *Târih*, VIII, 251-252, 415-416.

³⁴⁷ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, s.168.

³⁴⁸ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fi Tarihi'l-Hulefâ*, s.95; Ahmet, Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, III, 896; Yıldız, Hakkı Dursun, “Emin”, DİA, İstanbul, 1995, XI, s.113; Philip, K.Hitti, *a.g.e.*, II, 489; Muir, William, *a.g.e.*, s.494; Sourdel, D. *a.g.e.*, s.129-130.

unsur tarafından tutuluyordu. 190/805 yılında Müslüman olan Fazl b. Sehl Me'mûn'un veziri durumundaydı. Bu zat Bermekîler'e intisap ettikten sonra süratle yükselmiş ve basiretli tutumuyla Me'mûn üzerinde büyük bir nüfûz kurmuştu. Görülüyor ki daha başlangıçta iki kardeş arasındaki iktidar mücadelesi Arap ve İranlı unsur arasında Abbâsî hilâfetine kurulması ile başlayan ve Ebû Müslim ile Bermekîlerin ortadan kaldırılmasıyla devam eden nüfûz mücadelesi şeklini almıştır.³⁴⁹

Me'mûn biat döneminde Horasan'da bulunuyordu. Bağdat'a kardeşinin yanına dönmemişti. Bağdat'la irtibatı iyiden kesilince bir taraftan Herseme b. A'yân komutasında büyük kuvvetler toplamaya çalışırken diğer taraftan da Bağdat'tan üzerine gönderilmesi muhakkak olan ordunun yolunu kesmek için Tahir b. Hüseyin'i 4000 kişilik bir öncü kuvvetin başında batıya doğru yola çıkardı. Muhammed el-Emîn daha başlangıçta bir hata işleyerek babası zamanında Horasan valiliğinde bulunan ve kötü idaresi ile halkın kin ve nefretini kazanmış olan Ali b. İsa b. Mâhân'ı ağabeyinin üzerine gönderdi. Tahir, Rey'e ulaştığında 50000 kişilik ordusuyla Ali b. İsa b. Mâhân da Celula'ya gelmişti. Aradaki büyük sayı farkına rağmen Tahir, Rey halkına güvenemediği için bu şehirde kalıp muhasara edilmektense meydan savaşını uygun buldu. İki taraf arasındaki savaş belki de Ali b. İsa b. Mâhân'ın daha başlangıçta öldürülmesi Tahir'in galibiyeti ile sonuçlandı. Tahir savaş sonunda Me'mûn'a şu meşhur kısa zafernâme'yi gönderdi: "Emîrû'l-Mü'mine bu satırları yazarken Ali'nin başı önümde, mührü parmağında ve ordusu firardadır, selam." Ancak bu zafer haberini aldıktan sonradır ki, Me'mûn Merv'de biat almış askerî ve sivil idareyi Fazl b. Sehl'e bırakmış ve Tahir'e yazdığı mektupta da ordudan kendisi adına biat almasını emretmiştir. Başsız kalan Muhammed el-Emîn'in birlikleri Bağdat'a dönmüşler ve karışıklık çıkarmışlardır. Uğradığı yenilgiyle henüz ümidi kırılmamış olan halîfe, bu sefer de Abdurrahman b. Cebele komutasında 20000 kişilik bir orduyu yola çıkardı. Hemen'den önce varan Abdurrahman, burada onun tarafından kuşatıldı. Rey galibiyeti nedeniyle şöhreti artan Tahir'e her taraftan yardımcı kuvvet geliyordu ve Horasan şehirleri de Emîn'e cephe aldı. Abdurrahman hâlâ halifenin göndereceği takviye kuvvetleri bekliyordu. Gerek yardımcı kuvvetlerin gelmeyişi gerek yerli halkın ısrarları Abdurrahman'ı teslim olmaya mecbur etti. Ancak teslim müzâkereleri devam ederken halifenin gönderdiği birliklerin gelmesinden cesaretlenen Abdurrahman Tahir'in kuvvetlerine ani bir baskın yaptı ise de başarılı olamadı ve öldürüldü. 196/811 yılında Muhammed el-Emîn ilerlemekte olan Tahir'e karşı zor toplayabildiği kuvvetlice bir ordu gönderdi ise de bu ordu Hânikin'de Tahir'in maharetiyle

³⁴⁹ Işıltan, Fikret, "Me'mûn", İA, İstanbul, 1957, VII, 693-700.

yürüttüğü menfî propaganda sayesinde daha savaşa girmeden dağıldı. Bu arada Horasan'dan Herseme b. A'yân gelerek Me'mûn'un, Tahir'in aldığı yerleri kendisine teslim edip Ahvaz'a yürümesine dair emrini tebliğ etti. Herseme Hulvan'ı işgal ederken Tahir de Ahvaz üzerine yürüdü.

Birbiri arkasına uğranılan mağlûbiyetler sebebiyle Bağdat'ta çıkan karışıklıklar Me'mûn'un ilerlemekte olan kuvvetlerine karşı büyük askerî birlikler gönderilmesine mâni oldu. Muhammed el-Emîn'in el-Cezîre bölgesinde halis Arap kabileleri arasında kuvvet toplama gayreti de mahallî anlaşmazlıklar yüzünden bir netice vermedi. Bağdat'ta Hüseyin b. Ali b. İsa b. Mâhân 196/811 yılında Muhammed el-Emîn'i tahttan indirdi ise de diğer komutanların müdahalesi sonucunda tekrar tahta çıkarıldı. Tahir Ahvaz'ı ele geçirdikten sonra Huzistân Bahreyn, Umman ve Hicaz, Me'mûn'a biat etti. Tahir buradan Bağdat üzerine yürüyerek karşısına çıkan bir iki küçük kuvveti mağlup edip şehrin hemen güneyindeki Sarsar kanalına ulaştı. Kuzeyden ilerleyen Herseme b. A'yân da bu sırada Nehrevân'a varmıştı.

Muhammed el-Emîn bundan sonra düşman kuvvetlerini para ile satın almayı denediyse de bunda başarılı olamadı ve 197/812 yılında Bağdat'ın bazı mahallelerini Tahir'in eline geçti. Fakat hemen her sokağın savaşa işgal edilmesi gerektiğinden bütün yıl iki taraf arasında mücadeleler ve entrikalar devam etti. 198/813 yılın başında Emîn'in güvenilir adamlarından Huzeyme b. Hazim ve Muhammed b. Ali b. İsa, halifeye ihânet ederek Dicle'nin doğu sahilini Herseneme b. A'yân'a teslim ettiler. Tahir de derhal Dicle'nin batı kısmını işgal etti. Hilâfet sarayında mahsur kalan Muhammed el-Emîn için iki yol kalmıştı. Ya teslim olmak ya da Sûriye veya Cezîre'ye kaçmak.

Tahir onun kaçma ihtimalini göz önünde bulundurarak gerekli tedbirleri almıştı. Bunun üzerine Muhammed el-Emîn çok korktuğu ve nefret ettiği Tahir'e değil aslen Arap olan Herseme b. A'yân'a teslim olamaya karar verdi. İktidar mücadelesinin büyük yükünü omuzlarında taşımış olan Tahir, son ve büyük başarısının Herseme'ye nasip olmasına râzı olmadı. Bazı tehditlerle hiç olmazsa hilâfet alâmetlerinin kendisine gönderilmesi şartını koştu. Muhammed el-Emîn'in sarayı 198/813 Muharrem ayında Tahir'in kuvvetleri tarafından kuşatılınca Herseme'ye durumu bildirdi. Herseme onu bizzat sarayından almak zorunda kaldı. Emîn ve Herseme sandala binip nehrin doğu yakasına geçmek isterlerken Tahir'in adamlarının hücumuna uğramak zorunda kaldılar. Kayıkları battı, kendileri zor kurtuldular. Emîn

hapsedildi ve geceleyin birkaç İranlı tarafından idam edilerek başı Tahir'e götürüldü. Tahir onun başını hilâfet alâmetleriyle birlikte Me'mûn'a gönderdi."³⁵⁰

Muhammed el-Emîn Abbâsî halifeleri içinde ilk defa kardeşi tarafından iktidar mücadelesi yüzünden öldürülen ve bu yönüyle bütün tarihi kaynaklarda adı geçen bir halîfe oldu. Burada dikkatimizi çeken diğer bir husus da el-Emîn'in Arap eşrâfî tarafından desteklenmesi, Me'mûn'un ise İranlı unsur tarafından destek bulmasıydı. Sonuçta galip gelen Me'mûn tarafı oldu.

Muhammed el-Emîn öldürüldüğünde 28 yaşlarındaydı ve cesedi de Büstân-i Mü'nese'ye defnedildi³⁵¹. Muhammed el-Emîn'in halifeliği 4 yıl, 8 ay ve 5 gün sürmüştür.³⁵² Hilâfet süresinin 4 yıl, 7 ay, 10³⁵³ gün veya 21 gün³⁵⁴; 4 yıl 6 aydan biraz fazla sürdüğünü söyleyenler de olmuştur.³⁵⁵

Muhammed el-Emîn uzun boylu, alnının iki yanında saçı yok, beyaz tenli, küçük gözlü, kargaburunlu, yakışıklı ve iri kemikliydi. İki omuzu arası genişti.³⁵⁶ Fizyonomi bakımından gençlerin en güzellerindendi, aşırı derecede güçlüydü ve şecaat sahibiydi; fakat siyaset bilmez, kötü tedbirli, çok müsrif, zayıf görüşlü, ne söylediğini bilmeyen, idareciliğe lâayık olmayan biriydi.³⁵⁷ Onun şairlerinden olan Hüseyin b. Dahhak ve Ebû Nüvâs sundukları methiyelerle Dicle nehrindeki eğlence gemilerini, sefahat gecelerini, cariyeleri, şarkıcıları, tasvir etmişlerdir.³⁵⁸

2. 7. EL-ME'MÛN'UN ÖLÜMÜ

Halîfe el-Me'mûn'un asıl ismi Ebü'l-Abbâs Abdullâh b. Hârûn er-Reşîd b. Muhammed el-Mehdî el-Abbâsî'dir.³⁵⁹ Künyesinin Ebû Ca'fer olduğu da söylenir.³⁶⁰ Annesi Merâcil adında bir ümmüveled'di.³⁶¹ Babası hilâfete geçtiği gün olan 170/786 yılının

³⁵⁰ Muhammed el-Emîn ile Me'mûn arasındaki mücadeleler için bkz: Ya'kûbî, *Târih*, III, 166-170; Taberî, *Târih*, VIII, 365-415, 416-424, 428-495; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 134 vd.; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 223 vd.; Üçok, Bahriye, *a.g.e.*, s.107-110; Kennedy, Hugh, *a.g.e.*, s.135-148; Hodgson, Marshall G.S., *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih (Mutlâkiyetçilik Boy Veriyor)*, çev: Senâi Demirci, I-II, İstanbul, 1993, I, 254-255; Muir, William, *a.g.e.*, s.489-494; Brockelmann, Carl, *a.g.e.*, s.99-100.

³⁵¹ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.168.

³⁵² Taberî, *Târih*, VIII, 498.

³⁵³ Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, s.300.

³⁵⁴ Ya'kûbî, *Târih*, III, 171.

³⁵⁵ İbn Abderrabbih, *el-Ikdü'l-Ferid*, V, 118.

³⁵⁶ Taberî, *Târih*, VIII, 499.

³⁵⁷ Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.280.

³⁵⁸ İsfahânî, Ebü'l-Ferec, *el-Eğânî*, Mısır, 1285, VI, 170-212.

³⁵⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, X, 272-273.

³⁶⁰ Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, s.302.

³⁶¹ Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, s.302; Hudarî Bek, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsî*, s.174.

Rebûlevvel ayının ortasında Bağdat yakınlarındaki Yâsiriyye’de doğdu.³⁶² Me’mûn sarayda eğitim görmeye başladı. Arap dilini incelikleriyle öğrendi. Hadis ve fıkıh dersleri almış, Mu’tezilî âlimlerden bazıları onun hocası olmuşlardı.³⁶³ Babası Hârûn er-Reşîd onun yetişmesi için ona siyasî görevler verdi. Me’mûn’da bu görevleri başarıyla yerine getiriyordu.

Hârûn er-Reşîd kendi döneminde ilk önce el-Emîn’i daha sonra da Me’mûn’u veliaht olarak atamıştı. Muhammed el-Emîn halife olmuştu. Yalnız Muhammed el-Emîn kendi oğlunu veliaht ilan edince kardeşi Me’mûnla iktidar mücadelesine girişmişlerdi ve Me’mûn galip gelmişti.³⁶⁴ Bu mücadelenin ardından Me’mûn’a 198/813 yılında biat edildi.

Zamanındaki olaylardan bazılarını başlıklar halinde zikredersek şunları görürüz: Nasr b. Şebes isyanı ve bu isyanın bastırılması; Kûfe’de ortaya çıkan ve halifelik iddiasında bulunan İbn Tabataba’nın isyanının bertaraf edilmesi. Mekke’de başkaldıran Hüseyin b. Hasan’ın isyanının etkisiz hale getirilmesi; Me’mûn’un Hz. Ali soyundan gelenlerin yaptıkları baskıyı önlemek için İmâm Ali Rıza’yı kendisine veliaht ilân etmesi ve bu ahdinden daha sonra vazgeçmesi. Bağdat’ta karışıklığın had safhaya ulaşması ve Me’mûn’un Merv’den kalkıp Bağdat’a gelerek bu karışıklığı gidermesi. Babek el-Hürremî vâkiasının ortaya çıkması.³⁶⁵

Abbâsî Hilâfeti döneminde Türklerin önemli bir yeri olduğunu görürüz. Me’mûn döneminde ise Türkler askerî açıdan devletin önemli bir gücü haline gelmeye başlamıştı. Horasan’da bulunduğu sırada Bağdat’ta cereyan eden olaylar sebebiyle Arap ve İranlılar’a karşı güveni sarsılan Me’mûn Horasan’da yakından tanıma fırsatı bulduğu ülke içinde denge unsuru olabileceğine inandığı Türklere özellikle halifeliğinin son yıllarında askerî birlikler arasında yer vermişti. Bu sırada halife ordusu içinde Türklerin sayısı 8-10000 civarındaydı ve kumanda heyeti Türklerden oluşmaktaydı.³⁶⁶

Halife Me’mûn Abbâsî halifelerinin en parlak simalarından biriydi. Tarihçilerden birçoğuna göre Me’mûn’un şahsiyeti ve liyâkati olmasaydı, zamanındaki olaylar Abbâsî devletini sarsar, devlet dağılıp çökme tehlikesiyle karşı karşıya kalırdı.³⁶⁷

Abdullâh el-Me’mûn’un ölümüne neden olan hastalığa yakalanması, hastalık esnasında kardeşine yaptığı vasiyeti ve ölümü hakkında ise şu rivâyetlerle karşılaşırız:

³⁶² İbn Abderrabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, V, 119.

³⁶³ Bozkurt, Nahide, *Mutezilenin Altın Çağı: Me’mûn Dönemi*, Ankara, 2002; Bozkurt, Nahide, “Me’mûn”, DİA, XXIX, s.101.

³⁶⁴ Mantran, Robert, *a.g.e.*, s.124.

³⁶⁵ Bu olaylar hakkında geniş bilgi için bkz.: Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, III, 288-305.

³⁶⁶ Bozkurt, Nahide, *a.g.md.*, s.104.

³⁶⁷ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 196.

a) 218/833 yılının 13 Cemâziyelâhir'de Me'mûn ölümle neticelenen hastalığına yakalandı. Me'mûn'un hastalık sebebinin Saîd b. el-Allâf şöyle anlatıyor: Bir gün Me'mûn beni yanına çağırdı; huzuruna geldiğimde Bezendûn³⁶⁸ (Pozanti) çayının kenarında oturuyordu, sağ tarafında el-Mu'tasım vardı ve beraberce ayaklarını suya sarkıtmışlardı. Me'mûn benim de ayaklarımı suya sarkıtmamı istedi ve bana: “Bu suyu tat, acaba bundan daha tatlı veya daha saf ve daha soğuk bir su gördün mü?” dedi. Ben de emrine uyararak ayaklarımı sarkıttım ve kendisine, hiç bir zaman böyle bir su görmediğimi söyledim. Bunun üzerine Me'mûn: “Bu suyu içmek için önce hangi şeyi yemek daha uygun olur?” diye sordu. Ben: “Müminlerin Emîri daha iyi bilir.” diyerek karşılık verdim. Me'mûn: “Taze hurma yemek daha iyi olur.” dedi. Me'mûn'un bu husustaki konuşmasını sürdürdüğü bir sırada posta hayvanlarının gem sesleri duyuldu. Tam bu sırada yan tarafıma baktığımda, içlerinde kıymetli hediyeler bulunan heybeleri taşıyan posta katarlarını gördüm. Me'mûn bir hizmetçisine dönerek: “Gelen bu hediyelerin içerisine iyice bak ve taze hurma bulursan onları al ve getir.” dedi. Me'mûn'un emri üzerine giden hizmetçi, sanki yeni toplanmış gibi taze olan iki sepet hurma getirdi. Me'mûn bu durum karşısında Allah'a karşı şükürünü izhar ederken yanında bulunan bizler de hayretler içerisinde kalmıştık. Nihayet hurmayı yedikten sonra üzerine bu sudan içtik, fakat hepimiz istisnâsız humma hastalığına yakalandık. İşte Me'mûn'un ölümü bu hastalıktan oldu. el-Mu'tasım'ın hastalığı ise Irak'a girinceye kadar sürdü. Bu arada benim de hastalığım bir müddet devam etti.³⁶⁹

b) Halîfe Me'mûn, Bedyûdûn'a gelince oranın kaynak suyunun saflığı, berraklığı ve soğukluğu, yeşilliğinin çokluğu ve coğrafi konumunun güzelliği hoşuna gitti. Orada bir balık gördü. Sanki o gümüş külçesi gibiydi. Kaynak suyu da çok soğuk olduğundan kimse orada yüzemedi. Kim onu önce çıkaracak diye yarış yaptılar. Me'mûn yataktan indi, suya girdi o balığı yakaladı ve çıkardı. Balık çırpındı ve suya düştü, Me'mûn'un elbisesi ıslandı, boğazı ve göğsü ağrıdı, tekrar yataktan indi suya girdi ve balığı yakaladı ve Me'mûn şöyle dedi: “Göç saati geldi.” ve onu bir korku sardı. Yorganla üzeri örtüldü. O korkuyor ve bağıırıyordu. Yakınında ateş yakıldı, balık getirildi, kendi derdinde olduğundan balıktan zevk almadı, sonra Me'mûn cahillik yaptığını anladı. O yerin isminin Arapça karşılığını sordu ona şöyle denildi: Ayaklarını uzat, kötü oldun, sonra o bölgenin adını sordu Rakka dendi. Yapacağı bir şey yoktu. Doğduğu Rakka'da ölüyor, Rakka'ya gitmekten çekiniyordu. (Ölümden korktuğu için)

³⁶⁸ İbn Hibbân aslının Bebender olduğunu söylemektedir. Bunun için bkz: İbn Hibbân, *es-Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, s.575; Būdendûn olarak alanlar da vardır. Bunun için bkz: Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, s.304.

³⁶⁹ Krş.: Taberî, *Târîh*, VIII, 646-647; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, V, 226; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, I, 341; Üçok, Bahriye, *a.g.e.*, s.114; Muir, William, *a.g.e.*, s.510-511.

bu bölgenin Rum bölgesi olduğunu duyunca ümidi kesildi ve şöyle dedi: “Ey mülkü yok olmayan, mülkü yok olan bu kuluna merhamet eyle.”³⁷⁰ Vefat haberi Bağdat’a gelince Ebû Said El-Mahzûmî şöyle dedi:

Me'mun'a fayda veren yıldızları gördün mü?

Veya Mülkünün eserini

Geriye Tarsus'ta iki arsa bıraktı

*Babasının Tus'ta bıraktığı gibi.*³⁷¹

c) Me'mûn Rûm diyarında hastalandı. Hastalığı ilerledi. Oğlu Abbas'ın getirilmesini istedi. Onu göremeyeceğini zannetmişti. Beldelere yazılar gönderildi. Beldelere ulaştırılan yazılarda şöyle yazılı idi: “Abdullah el-Me'mûn'dan sonra kardeşi Ebû İshâk halife olacaktır. Denildiğine göre bu Me'mun'un emri ile gerçekleşti ve yine şöyle denildi: Bilakis bunu o koma halinde iken yazdılar. Me'mun 218/833 yılında Recep ayının bitimine on gün kala Perşembe günü Rûm'nun uzak bir beldesi olan Büdeydûn'da öldü. Naâşı Tarsus'a götürüldü ve oraya defnedildi.”³⁷²

d) Halife Me'mûn 218/833 yılında Tarsus'ta³⁷³ ve aniden öldü.³⁷⁴ Dipnotta geçen Batılı kaynaklar Me'mûn'un ne sebeple öldüğünü zikretmemişler. Bu yönüyle temel İslâm Tarihi kaynaklarından ayrılmaktadırlar.

e) Me'mûn hastalanınca imparatorluğun içerisinde bulunan bütün memleketlere kendisi ve kendisinden sonra halife olacak olan kardeşi Ebû İshâk el-Mu'tasım adına mektuplar gönderilmesini emretti. Ayrıca kardeşi Ebû İshâk el-Mu'tasım'a oğlu Abbâs'ın, fakihlerin, kadıların ve kumandanların huzurunda vasiyette bulundu. Allah'ın varlığına ve birliğine, ayrıca Muhammed'in O'nun elçisi olduğuna şehâdet edip Allah'ın birliğini, öldükten sonra tekrar dirilmeyi, Cennet ve Cehennem'in varlığını ikrar ettikten, Peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.v)'e ve diğer peygamberlere salât ve selâm getirdikten sonra vasiyetine şöyle başladı: “Ben şüphesiz suçunu ikrar eden bir günahkârım. Fakat bununla beraber Allah'ın rahmet ve affını umar, azabından korkarım. Ayrıca Allah'ın affını hatırladığım zaman O'nun merhametini daha çok umarım. Öldüğüm zaman yüzümü kibleye çevirin ve gözlerimi kapatın, mükemmel bir surette temizliğime itina gösterin ve kefenimi güzel seçin. Bundan sonra, İslâm

³⁷⁰ Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, IV, 42-43

³⁷¹ Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, IV, 44.

³⁷² Krş.: İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Tarihu'l-Hulefâ*, s.103; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.290.

³⁷³ Robert, Mantran, *a.g.e.*, s.124; Sourdel, D., *a.g.e.*, s.134.

³⁷⁴ Robert, Mantran, *a.g.e.*, s.124.

nimetini size bahsettiğinden ve Hz. Muhammed (s.a.v.) hususunda üzerinizdeki hakkından dolayı Allah'a çok çok hamd edin, çünkü bizi Muhammed (s.a.v.) ümmetinden kılan O'dur, Bundan sonra cesedimi tenesir tahtasının üzerinde yan tarafıma yatırın, tekfin ve yıkama işini acele bitirin. Yaşça en büyüğünüz ve neseb bakımından bana en yakın olanınız namazımı kıldırın. Ayrıca namazımı kıldırarak olan kimse beş tekbir ile kıldırın. Sonra beni alın ve bırakılacağım çukura (kabre) getirin. Kabrime akrabalık bakımından en yakınınız ve sevgi yönünden en samimî olanınız indirsin. Allah'a çok çok hamd edin ve O'nu bol bol zikredin. Kabrimde beni sağ tarafıma yatırın ve yönümü kıbleye çevirin. Sonra kefenimi baş ve ayak uçlarımdan çözün. Lahdimi kapattıktan sonra kabirden çıkın ve beni amelimle baş başa bırakın. Şunu iyi bilin ki, hiç biriniz bana faydalı olamazsınız ve her hangi bir kötülüğü benden uzaklaştırılamazsınız. Bundan sonra kabrimin başında topluca bekleyin; hakkımda bildiğiniz iyi bir şey varsa onu söyleyin, yine hakkımda bildiğiniz kötü bir şey varsa bunu söylemeyip dilinizi tutunuz, çünkü ben söylediğiniz şeyler yüzünden aranızda azap çekerim. Kabrimin başında her hangi bir ağlayıcı bırakmayın, çünkü üzerine ağlanan kişi azap görür. Allah (c.c.) öğüt dinleyen, yaratıklarına karşı faniliği gerekli kıldığını ve onlar için kurtuluş imkânı olmayan ölümü takdir ettiğini düşünen kişiye merhamet etsin. Bâkilikte tek olan ve yaratıklarına faniliği takdir eden Allah'a hamdolsun. Bundan sonra halifeliğin verdiği şeref ve azametten dolayı içerisinde bulunduğum hâle bir bakılsın. Acaba Allah'ın emri (ölüm) geldiği zaman halifeliğin azâmet ve şerefi beni ölümden kurtarabilmiş midir? Hayır! Allah'a yemin ederim ki, aksine halifelik yüzünden Allah hesabımı kat kat artırmıştır. Keşke Hârûn er-Reşîd'in oğlu ben Abdullah (Me'mûn) beşer olmasaydım, hatta keşke hiç yaratılmasaydım.” Bundan sonra Me'mûn Ebû İshâk el-Mu'tasım'a şöyle dedi: “Ey Ebû İshâk! Bana doğru yaklaş, hâlimden öğüt ve ibret almağa çalış. Ayrıca Kur'ân ve İslâm hakkında kardeşinin (Me'mûn'un) takip ettiği yolu tut, Allah'ın halifelik halkasını boynuna taktığı zaman, hilâfet konusunda O'nun azabından korkan ve yapmış olduğu amel ile sırf O'nu murad eden kimse gibi hareket et. Allah'ın sana verdiği mühlete mağrur olma, bir de bakarsın ki ölüm sana gelivermiştir. İdaren altındaki halktan gafil olma, zira mülk onların sayesinde ve onları koruyup haklarına riayet etmekle ayakta durur. Ayrıca onlar ve diğer Müslümanlar hakkında Allah'tan kork ve Müslümanların menfaati bulunan bir işle karşılaştığın zaman onu öne geçir, onu yapılmasını arzu ettiğin diğer işe tercih et. İdaren altında bulunanların güçlülerinden al ve zayıflarına ver. Her hangi bir şey hususunda onların üzerine yük yükleme, onların birbirlerine karşı olan haksızlıklarını hak ölçüsü içerisinde halletmeye çalış. Onları kendine yaklaştır ve onlara karşı merhametli ol. Şu andan itibaren acele yanımdan ayrıl ve Irak'taki halifelik sarayına git. Bölgelerinde bulunduğun bu kavimler hakkında dikkatli ol ve hiç bir zaman

onlardan gafil olma. Hürremîler ile savaşmak için dikkat, şecâat ve metanet sahibi birisini görevlendir ve onu mal ve askerle takviye et. Onlarla yapılan savaş uzarsa, bu defa yanında bulunan dost ve yardımcılarıyla birlikte bizzat kendin de savaşa katıl. Bunu yaparken de yapmış olduğun işten Allah'ın sevap vereceğini uman ve niyetinde samimî olan kimse gibi hareket et.”³⁷⁵

f) Bundan biraz sonra sancısı artan ve öleceğini hisseden Me'mûn, kardeşi Ebû İshâk el-Mu'tasım'ı yanına çağırdı ve ona şunları söyledi: “Ey Ebû İshâk! Kulları hakkında Allah'ın hakkını yerine getireceğine ve Allah'a itaati isyana tercih edeceğine dair Allah ve Rasûlüne taahhütte bulun, çünkü bizzat ben halifeliği başkasından alarak sana teslim ettim.” Me'mûn'un bu sözüne karşı el-Mu'tasım: “Evet, taahhütte bulunuyorum.” karşılığını verdi. Bundan sonra Me'mûn sözlerini şu şekilde sürdürdü: “İşte Müminlerin Emîri Ali (r.a.)'nin evlâdından olan bu kimseler senin amcanın oğullarıdır. Onlarla olan sohbetinde iyi davran, onların kötülerini bağışla, iyilerine de hüsnükabul göster. Her yıl yeri geldikçe onlara ihsânda bulun, zira onların senin üzerinde çeşitli yönlerden yerine getirmen gereken bir takım hakları vardır. Rabbinizden tam manasıyla korkunuz ve Müslümanlar olarak ölmeye çalışınız. Allah'tan korkunuz ve O'nun için amelde bulununuz. Yapmak istediğiniz bütün işlerde Allah'tan korkunuz. Sizi ve kendimi Allah'a emanet eder, Allah'tan geçmiş günahlarımın bağışlanmasını isterim; çünkü O günahları bağışlayandır ve günahlarıma karşı nasıl pişmanlık duyduğumu bilmektedir. Günahların büyüğünden O'na tevekkül ediyor ve O'na dönüyorum. Kişi Allah sayesinde güçlü olur, Allah bana yeter ve O ne güzel vekildir. Allah (c.c), hidâyet ve rahmet peygamberi olan Hz. Muhammed (s.a.v)'e rahmet etsin.”³⁷⁶

g) Me'mûn 218/833 yılında, 17 veya 18 Recep'te vefat etti. Hastalığı artıp ölümünün yaklaştığı bir sırada yanında kendisine şehâdet kelimesini telkin eden birisi bulunuyordu. Bu kimsenin Me'mûn'a şehâdet kelimesini arz edip telkin ettiği sırada yanında meşhur tabip İbn Mâseveyh de hazır bulunuyordu. İbn Mâseveyh bu adama dönerek: “Me'mûn'u rahat bırak, zira o bu durumda Rabbi ile Mani'yi fark edecek vaziyette değildir.” dedi. Me'mûn, İbn Mâseveyh'in bu sözlerinden sonra gözlerini açtı ve onu şiddetle kavrayıp tutmak istedi; fakat buna gücü yetmedi. Sonra konuşmak istedi; fakat bundan da âciz kaldı. Nihâyet son söz olarak: “Ey ölmeyen Allah! Ölene merhamet et.” dedi ve hemen ruhunu teslim etti. Me'mûn ölünce oğlu Abbâs ile kardeşi el-Mu'tasım onu Tarsus'a getirdiler ve Hârûn er-Reşid'in hâdimi olan Hakan'ın evine defnettiler. Me'mûn'un cenaze namazını el-Mu'tasım kıldırdı. Bundan

³⁷⁵ Taberî, *Târih*, VIII, 647-649; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 226-227.

³⁷⁶ Taberî, *Târih*, VIII, 649-650; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 227.

sonra onu korumak üzere Tarsus halkından ve diğer yerlerin halklarından yüz kişi seçildi ve her birine doksan dirhem maaş bağlandı.³⁷⁷

Abbâsî Döneminin parlak simalarından biri olan Halîfe el-Me'mûn'un ölüm nedeniyle ilgili olarak verilen rivâyetlere baktığımızda onun Pozantı Çayı yakınlarında yakalandığı hummâdan dolayı vefât ettiğini söyleyebiliriz.

Abdullâh el-Me'mûn öldüğünde 48 yaşındaydı.³⁷⁸ Me'mûn'un halifeliği, kardeşi Emîn'in Bağdat'ta mahsur bırakıldığı sırada Mekke'de kendisinin halife ilan edildiği yıllar (2 yıl) hariç 20 yıl, 5 ay, 13 gün sürdü.³⁷⁹ 20 yıl, 6 ay, 16 gün³⁸⁰ ve Muhammed el-Emîn'in öldürüldüğü günden itibaren 20 yıl olarak rivâyet edenler de olmuştur.³⁸¹ Genel olarak ifade edilirse 20 yıl birkaç aydır.³⁸²

Halîfe el-Me'mûn orta boylu, beyaz tenli, güzel, kır ve ince uzun sakallı bir kimseydi.³⁸³ Bir rivâyete göre sarıya çalar beyaz³⁸⁴ veya esmer omuzları göğsüne doğru düşük, büyük gözlü ve çatık kaşlı bir kişiydi, ayrıca yanağında siyah bir ben vardı.³⁸⁵

Sağlam akıllı, azimli, ilim sahibi, ileri görüşlü, dehâsı, heybeti, cesareti, yiğitliği ve hoşgörülü olması bakımından Abbas oğullarının içinde en üstün bir kişi idi.³⁸⁶

2. 8. EL-MU'TASİM BİLLÂH'IN ÖLÜMÜ

Halife Mu'tasım'ın asıl ismi Ebû İshâk Muhammed b. er-Reşîd Hârûn b. Muhammed el-Mehdî, el-Abbâsî'dir.³⁸⁷ Künyesi Ebû İshâk'tır.³⁸⁸ Annesinin ismi Mâride'dir ve ümmüveleddir.³⁸⁹ 178/794³⁹⁰ yılı, 179/795³⁹¹ yılı ve 180/796³⁹² yılının Şaban ayında³⁹³ Huldkâr'da doğmuştur.³⁹⁴ Çocukluk yıllarında gerekli eğitimi alamadığı için ilim açısından

³⁷⁷ Taberî, *Târih*, VIII, 650; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 227; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 280.

³⁷⁸ Makdîsî, *el-Bed' ve't-Târih*, s.113.

³⁷⁹ Dineverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s.366; Taberî, *Târih*, VIII, 650; İbn Abderrabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, V, 119; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 227.

³⁸⁰ İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, s.575.

³⁸¹ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.171; Makdîsî, *el-Bed' ve't-Târih*, s.113.

³⁸² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 280.

³⁸³ Taberî, *Târih*, VIII, 651; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 227.

³⁸⁴ Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, s.304.

³⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 227.

³⁸⁶ Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.284.

³⁸⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, X, 290.

³⁸⁸ Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, s.305.

³⁸⁹ İbn Abderrabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, V, 121; Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, s.305.

³⁹⁰ İbn Abderrabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, V, 121; Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, s.307; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.309.

³⁹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 265.

³⁹² Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.309.

³⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 265; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 295.

³⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 265.

zayıf kalmıştır. Kardeşleri el-Emîn ile el-Me'mûn arasında cereyan eden iktidar mücadelesi sırasında Bağdat'ta kalıp siyasî hâdiselerden uzak durmuştur. 200/815 yılında hac emirliği yapmış, 202/817 yılında bir haricî isyanını bastırmış, 213/828 yılında Me'mûn tarafından Mısır ve Sûriye valiliğine tayin edilmiş ve Türklerden askerî birlikler teşkil etmekle görevlendirilmişti.³⁹⁵

Me'mûn halifeliğinin ilk yıllarında Merv'de bulunduğu sürece İranlı unsurun tesirinde kalarak kendisi için de zararlı olacak bazı icraatlarda bulundu; ancak hâdiselerin hızla aleyhine gelişmesi Me'mûn'u uyandırmış ve siyasetini değiştirmek zorunda bırakmıştı. İlk önce Merv'den Bağdat'a gelerek idareyi bizzat yürütmeye başlamıştı. Merv'de bulunduğu sırada cereyan eden hâdiseler Arap ve İranlılara'a karşı güvenini sarsmıştı. Bu durumda güvenebileceği bir kuvvete ve kadroya ihtiyacı vardı. Horasan'da bulunduğu sırada yakından tanıma fırsatı bulduğu Türkler, Abbâsî Devleti'nde Arap ve İranlılar'ın nüfûzuna karşı çıkabilecek yegâne kuvvetti. Siyasî kuvvet ve askerî kabiliyet bakımından devlet içinde bir denge unsuru olabilirdi.³⁹⁶ Halîfe Me'mûn Türkleri bir denge unsuru olarak çok güzel kullandı. Halîfe Me'mûn kendisinden sonra kardeşi Mu'tasım'ı veliaht ilân edince ölümünden sonra kardeşi Mu'tasım Türklerin desteği sayesinde hilâfet makamına geçti³⁹⁷ ve kendisine 218/833 yılında biat edildi.³⁹⁸ Mu'tasım'ın halife olmasıyla Arap ve İranlı unsurlardan sonra devlet yönetimi Türklerin eline geçmeye başladı; çünkü Türkleri iyi tanıyan Mu'tasım onlara ihsanda bulunup etrafına toplamıştır.³⁹⁹

Muhammed el-Mu'tasım devrinin olaylarından bazılarını şu başlıklar halinde görebiliriz: a) Hurrâmiyye hareketinin bastırılması b) Talekân'da ortaya çıkan Hz. Ali evlâdından Muhammed b. Kâsım'ın ayaklanmasının bastırılması c) Zutlar'ın eşkiyâlık yapmalarının bertaraf edilmesi d) Sâmerâ şehrinin kurulması ve başkent yapılması e) Babek isyanının bastırılması⁴⁰⁰ f) Bizansla yapılan mücadeleler g) Me'mûn'un oğlu Abbâs'ın Arap ve İranlı unsurlar tarafından halife yapılmak istenmesi, bunun yanı sıra halîfe Mu'tasım, Afşin ve Eşnas gibi Türk kumandanlarının öldürülmek istenmesi ama bu olaylara halîfenin izin

³⁹⁵ Avcı, Casim, "Mu'tasım-Billâh", DİA, İstanbul, 2006, XXXI, s.380.

³⁹⁶ Yıldız, Hakkı Dursun, *a.g.md.*, s.34.

³⁹⁷ Yıldız, Hakkı Dursun, *a.g.md.*, s.35; ayrıca geniş bilgi için bkz: Yıldız, Hakkı Dursun, "Mu'tasım'ın Halife Olmasında Türklerin Rolü, İsmail Hakkı Uzunçarşılıya Armağan, s.19-29.

³⁹⁸ İbn Abdîrabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, s.114.

³⁹⁹ Câhız, *a.g.e.*, s.76.

⁴⁰⁰ Geniş bilgi için bkz: Azimli, Mehmet, *Abbâsiler Dönemi Babek İsyanı*, Ankara, 2004; ayrıca bkz: Hüseyin Kasım el-Azîz, *Bâbekiyye*, Suriye, 2000.

vermemesi⁴⁰¹ h) Horasan valisi Abdullâh b. Tahir'in kıskançlığı ve tahrikleri sonucu Afşin'in tevkif edilip yargılanması ve konulduğu hapisanede ölmesi.⁴⁰²

Halîfe Mu'tasım Abbâsî devletini şefkat ve iyi idareyle karışık bir istibdatla idare etti. Hatta Mes'ûdî, kendisini hüsn-i hâl ve istikâmet sahibi olarak sıfatlandırmıştır.⁴⁰³

Mu'tasım yoksullara ve zayıflara karşı şefkatliydi ve bağışlamayı severdi. Yağmurlu bir günde güçsüz bir ihtiyarın eşeğinin çamura battığını ve üzerine Iraklıların ısıtmada kullandığı bir nevî diken yükünün düştüğünü gördü; hemen eşeği çamurdan çıkardı ve dikenleri alıp onun üzerine yükledi. Sonra ellerini bir gölde yıkadı, adamlarından birine bu ihtiyara 4000 dirhem vermesini emrettikten sonra bineğine bindi ve muhafızlarıyla birlikte yola koyuldu.

Muir, Mu'tasım'ın bu olayda yaptığı ile Bizanslılara karşı zafer kazandığı Ammûriyye şehrinde yaptıklarını mukayese ederek yorum yapmış ve şöyle demiştir: “Şüphesiz ki Mu'tasım nüfusu 200 bine varan ve zenginliği milyonlarla ölçülen güzel bir şehri tahrip etmeyi şeref saymıştır. Bunun yanında aynı halîfe eşeği çamura çakılmış olan bir güçsüz ihtiyarı kurtarmak için atından inmiş ve kaftanını kirletmiştir. Ölüm meleği kendisini çağırduğunda acaba bu işlerden hangisini sürur ve gıpta ile anmıştır?”⁴⁰⁴

Mu'tasım orta boylu, beyaz tenli, geniş omuzlu, uzun sakallı ve kuvvetli bir bünyeye sahipti. İyi kalpli, mükrim tabiatlı idi. Mâiyetindekilere son derece samimi hareketlerde bulunur ve onlarla sohbetten zevk alırdı. Tahsilinin zayıf olmasına rağmen hitâbetinin kuvvetli olduğu ve şiir yazdığı bilinmektedir.⁴⁰⁵

İbnü't-Tiktaka ise halîfe Mu'tasım'ı vafeder ve şöyle der: O isabetli görüşe sahipti. Çok kuvvetliydi. Şu on bir sebeple kendisine müsemmen (sekizci) denilmiştir: 1-Abbâs b. Abdülmuttalib'in sekizinci kuşaktan torunudur. 2) Abbâsî halifelerinin sekizincisidir. 3) On sekiz yaşındayken halîfe olmuştur. 4-5) Hilâfeti sekiz sene sekiz ay sürmüştür. 6) 48 yaşındayken vefat etmiştir. 7) sekizinci ay olan Şaban ayından doğmuştur. 8-9) Sekiz erkek ve sekiz kız çocuk bırakmıştır. 10) Sekiz savaş yapmıştır. 11) Ölümünde sekiz milyon dinar bırakmıştır.⁴⁰⁶

⁴⁰¹ Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, s.89; Hasen İbrahim Hasen, *İslâm Tarihi*, II, 376.

⁴⁰² Bu başlıklardaki bilgiler için bkz: Avcı, Casim, *a.g.md.*, s.380-382.

⁴⁰³ Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, IV, 64.

⁴⁰⁴ Muir, William, *The Caliphate*, s.519; Hasen İbrahim Hasen, *İslâm Tarihi*, II, 376.

⁴⁰⁵ Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.309-310.

⁴⁰⁶ İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.209.

Muhammed el-Mu'tasım'ın hastalanması, vefatı, vefat yeri ve yılı, cenaze namazını kimin kıldırıldığı, nereye defnedildiği, kaç yaşındayken vefat ettiği ve halifelik süresinin kaç yıl olduğu gibi rivâyetler tarihi kaynaklarımızda şöyle yer almaktadır:

a) 227/842 yılının 18 Rebûlevvel perşembe günü Halife Muhammed el-Mu'tasım Sâmerâ'da vefât etti.⁴⁰⁷ 1 Muharrem'de kan aldirmıştı ve kan aldırır aldirmaz hemen hastalığa yakalandı. İşte bu hastalığının başlangıcı oldu. Zünâm ez-Zâmir anlatıyor: “el-Mu'tasım, ölümüne sebep olan hastalığın bir ara gerilediğinde Dicle'deki Zülâl adlı kayığa binmişti ve bu sırada ben de onunla birlikte bulunuyordum. Konaklarının karşısından geçerken bana: “Ey Zünâm! Bana şairin şu mısralarını terennüm et.” dedi. Bu mısralar meâlen şöyledir: “Ey kalıntıları eskimeyen konak yeri! Senin kalıntıların hiçbir zaman eskiyip çürümez. Ben senin kalıntılara değil, sende geçen hayatımın yüz çevirip uzaklaşmasına ağlıyorum. Yiğit olan kişinin ağlaması gereken en mühim şey hayatıdır; Mahzun olan kişinin mutlaka teselli olması gerekir.” Ben bu mısraları terennüm edip onun için tekrarlarırken o da ellerinin arasına bir mendil almış durmadan ağlıyor ve hiçkırıyordu. Bu hâli evine dönünceye kadar devam etti. el-Mu'tasım ölmek üzere iken durmadan şu cümleleri tekrarlıyordu: “Çareler elden gitti, artık bundan sonra çare yoktur.” Nihayet konuşmayı bırakan el-Mu'tasım bir müddet sonra vefat etti ve Sâmerâ'da defnedildi.” Birinci rivâyete göre 47 yıl, 2 ay, 18 gün, ikinci rivâyete göre ise, 47 yıl, 7 ay yaşamıştır.⁴⁰⁸

b) Mu'tasım, 227/842 senesinin rebûlevvel ayının 17'sinde, perşembe günü kuşluk vakti Sâmerâ'da vefat etti. Ölüm döşeğinde can çekişirken şu âyet-i kerîmeyi okudu: “Kendilerine verilene sevinince ansızın onları yakaladık da umutsuz kalıverdiler.”⁴⁰⁹ Bu âyet-i kerimeyi okuduktan sonra da şöyle dedi: “Ömrümün kısa olduğunu bilseydim, böyle yapmazdım. Ben bu halka söylüyorum; güç gitti, çare kalmadı. Allah'ım! Ben kendimden ötürü senden korkuyorum, yoksa senden ötürü senden bir korkum yok. Senden ümidim vardır, ama kendime bakınca senden ümidim yoktur.” Mu'tasım'ın vefatından sonra yerine oğlu Hârûn el-Vâsık halife oldu. Mu'tasım'ın veziri Muhammed b. Abdülmelik, Mu'tasım'ın ölümüne şu ağıdı yakmıştır: “Halk seni kaybedip de kabrinin başında eller üzerine toprak atmaya başlayınca ben şöyle dedim: Güle güle git; çünkü sen dünyanın iyi bir muhafızı ve dinin güzel bir yardımcısı idin.⁴¹⁰ Allah senin gibi birisini kaybeden ümmetin yarasını ancak Harun gibisiyle sarar.” Mervân b. Ebi Cenûb de onun için şöyle demişti: “Ebu İshâk (Mu'tasım)

⁴⁰⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, III, 917; Üçok, Bahriye, a.g.e., s.117.

⁴⁰⁸ Taberî, *Târih*, IX, 118-119; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 265.

⁴⁰⁹ En'âm 6/44.

⁴¹⁰ Hasen İbrahim Hasen, *İslâm Tarihi*, II, 376.

kuşluk vakti vefat etti, biz de öldük; ama Hârûn sebebiyle akşama doğru dirildik. Perşembe günü, hoşumuza gitmeyen bir durumla geldi. Ama yine aynı perşembe, hoşumuza giden başka bir durumla geldi; yani Mu'tasım öldü bundan ötürü üzüldük Hârûn el-Vâsık halife oldu. Buna da sevindik. 48 yaşında iken vefat etmiştir. 8 sene 8 ay 8 gün (veya iki gün) müddetle halifelik yapmıştır.⁴¹¹

c) Mes'ûdî, “Mürûcû'z-Zeheb” isimli eserinde Mu'tasım'ın halifeliğinin son senelerinde bilhassa gıda rejimine dikkat etmediği için sıhhatinin bozuk olduğunu, günden güne zayıfladığını bildiriyor. 227/842 yılında hastalanarak kan aldırarak Mu'tasım'ın bundan sonra hastalığı gittikçe arttı. Devrin hekimlerinin müdahaleleri bir netice vermedi. Üç aya yakın bir hastalık devresinden sonra Perşembe günü, tesis etmiş olduğu Sâmerâ şehrinde vefat etti ve oraya defnedildi.⁴¹²

d) Halîfe el-Mu'tasım 227/842 yılının 19 Rebûlevvel ayının Perşembe günü vefât etti.⁴¹³ Namazını Ebû Abdillâh Ahmed b. Davud kıldırdı. Mu'tasım cenaze namazının onun kıldırmasını vasiyet etmiştir. 39 yaşında vefât etmiştir. 8 yıl, 8 ay, 17 gün halifelik yapmıştır.⁴¹⁴

e) Muhammed el-Mu'tasım Sâmerâ kentinde 227/842 yılının 18 Rebûlevvel'inde vefat etmiştir. Namazını oğlu Hârûn el-Vâsık kıldırdı.⁴¹⁵ 48 yaşında öldü.⁴¹⁶ Hilâfet süresi 8 yıl, 8 ay sürmüştür.⁴¹⁷

f) Süyûtî de şöyle bir rivâyeti verir. Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur: “Kim Perşembe günü hacamat ettirirse hastalanır ve ölür.” Halîfe el-Mu'tasım da Perşembe günü hacamat ettirmiştir ve arkasından hastalanmıştır. 227/842 yılında da vefât etmiştir.⁴¹⁸

Müsemmen lakaplı Halîfe el-Mu'tasım'ın ölümüyle ilgili olarak temel İslâm Tarihi kaynaklarında geçen ama son dönem İslâm Tarihi kaynaklarında ve Batılı kaynaklarda yer almayan rivâyetlere baktığımız zaman şu sonuca ulaşabiliriz: Halîfe el-Mu'tasım halifeliğinin son yıllarında gıda rejimine dikkat etmiyordu. Bu yüzden de günden güne zayıflamış ve sağlığı bozulmuştu. Hacamat ettirmekte yarar gören el-Mu'tasım'ın vücudundan kan alınmış

⁴¹¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 295.

⁴¹² Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, IV, 46-48.

⁴¹³ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.172.

⁴¹⁴ Dineverî, *Ahbâru't-tvâl*, s.370.

⁴¹⁵ İbn Abdîrabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, V, 121; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, s.575;

İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Tarihu'l-Hulefâ*, s.110.

⁴¹⁶ İbn Abdîrabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, V, 121.

⁴¹⁷ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.172; İbn Abdîrabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, V, 121; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, s.575.

⁴¹⁸ Bu rivâyet için bkz: Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.311, 314.

ama bu da kendisine fayda vermemişti ve hastalığı gittikçe artmıştı. Bu hastalıktan kurtulmak için doktorlar çare aramışlarsa da fayda vermemişti. Halife el-Mu'tasım üç aya yakın süren bu hastalıktan sonra 227/842 yılında vefât etti. Cenaze namazını oğlu Hârûn el-Vâsık kıldırması ve Sâmerâ'ya defnedilmiştir.

2. 9. EL-VÂSİK'IN ÖLÜMÜ

Halife Vâsık'ın asıl ismi Ebû Ca'fer ve Ebü'l-Kâsım Hârûn b. el-Mu'tasım Billâh Ebî İshâk Muhammed b. Hârûn er-Rêşîd, el-Abbâsî el-Bağdâdî'dir.⁴¹⁹ Künyesi Ebû Ca'fer'dir.⁴²⁰ Annesi ümmüveled olan Karâtîs'tir.⁴²¹ Halîfe Hârûn el-Vâsık 196/811 yılında⁴²² Mekke yolunda doğdu.⁴²³ Hârûn el-Vâsık gençliğinden beri üstün zekâlı, işleri çekip çevirmede basiret sahibi, mâhir bir siyasîydi. Babasının itimadını kazandıracak hasletlerin çoğuna sahipti; hatta babası kendi yokluğunda hilâfet merkezini ona teslim edebiliyordu. Nitekim 220/835 yılında hilâfetin başşehri olan Sâmerâ şehrinin yapılması için gittiği zaman onu Bağdat'ta yerine vekil bıraktı. Bundan başka Mu'tasım 223/837 yılında Babek el-Hürremî ile yaptığı harplerde muzaffer olarak dönen Afşin'i karşılamak için onu yerine vekil tayin etmiş, Ammûriye'nin fethini de ona tevdi etmişti.⁴²⁴

Halîfe el-Mu'tasım oğlu el-Vâsık'ı kendisinden sonra veliaht tayin etmişti. 227/842 yılında da Rebûlevvel ayında el-Vâsık'a biat edildi ve halîfe oldu.⁴²⁵

Hârûn el-Vâsık'ın dönemine genel bir çerçeveden baktığımızda şunları görürüz: a) Babası zamanında devlet idaresinin en üst kademelerinde bulunanlar, Vâsık zamanında da yerlerini korumuşlardı. Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyât Mu'tasım'ın baş veziri idi; Ahmed b. Ebî Du'âd da (Kâdî'l-Kudât) idi. Bunlar vazifelerini Vâsık devrinde de devam ettirdiler. Danışmanlık mevkiine Eşnâs et-Türkî onun da ölümünden sonra İnâk et-Türkî getirilmiştir. Ayrıca, Türk kumandanlarından Vâsif ve Boğa da orduda önemli mevkilerde idiler; ama bunlar arasında bilhassa Eşnâs'a ayrı bir önem veriliyordu. Bunun bir belirtisi olarak halife tarafından; kemeri mücevherlerle süslü bir kılıç takılmıştı. Vâsık bir sultanı kendisine vekil tayin eden ilk halîfedir.⁴²⁶ b) Şam'da Kaysî Arapların çıkarmış oldukları isyan

⁴¹⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, X, 306.

⁴²⁰ Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, s.312.

⁴²¹ Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, s.312; İbn Hibbân aslının Karâtîş olduğunu söylüyor. Bunun için bkz: İbn Hibbân, *es-Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, s.576.

⁴²² İbn Abdîrabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, V, 122.

⁴²³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 353.

⁴²⁴ Hasen İbrahim Hasen, *İslâm Tarihi*, II, 377.

⁴²⁵ Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.315.

⁴²⁶ Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.315.

bastırılmıştı. c) Hicâz ve Yemâme bölgelerinde ortaya çıkan ve bölge halkını zarara uğratan bedevî Arap kabilelerinin giriştikleri yağma ve çapulculuk bertaraf edilmişti. d) İsfahan, Cibâl ve Fars bölgelerinde Kürtlerin çıkardıkları isyan bastırılmıştı. e) Bizansa karşı deniz seferleri yapılmıştı. f) Sicilya ve İtalya'ya yapılan fetih hareketleri vardı. g) Mutezile mezhebi benimsendi ve karşı çıkanlar şiddetle cezalandırıldı. Meselâ Ahmed b. Nasr, Halku'l-Kur'an meselesinde halife Vâsık'a karşı görüş oluşturduğu için öldürüldü.⁴²⁷ h) Vâsık devrinde, önceki devirlere nispetle göz dolduran yeni gelişmeler yoktur. Ancak ilim adamlarının çalışmaları ve daha önce başlatılmış olan tercüme faaliyetleri devam ettirilmiştir.⁴²⁸

el-Vâsık, beyaz tenli idi, ama biraz pembemsi rengi vardı. Güzel görünümlüydü, sol gözü kızarıktı, içinde beyaz bir nokta vardı.⁴²⁹ Sabırlı, tahammüllü, şefkatli bir kişi olduğu ve kendi zamanında pek dilenciye rastlanmadığı söylenen Vâsık'ın, musikî ve edebiyata çok düşkün olduğu; hatta bizzat kendisinin yüzden fazla şarkı bestelediği nakledilir.⁴³⁰

el-Vâsık'ın vefat sebebi, vefat yeri ve yılı, cenaze namazını kimin kıldırıldığı, nereye defnedildiği, kaç yaşındayken vefat ettiği ve halifelik süresinin kaç yıl olduğu gibi rivâyetler tarihi kaynaklarımızda şöyle yer almaktadır:

a) 232/847 yılının Zilhicce ayında istiskâ (vücudun bazı yerlerinde su toplanma hastalığı)⁴³¹ hastalığından vefat etmişti.⁴³² Tedavi için ısıtılmış bir tandırın içine oturtulmuş ve gerçekten hastalığı biraz da olsa hafiflemişti. Ertesi gün bu tandırın daha çok ısıtılmasını emretmesi üzerine tandır bir hayli ısıtılmıştı. Birinci gün oturduğundan çok daha fazla oturmuş; ama tandır sıcak gelince oradan bir sedye ile çıkarılmıştı. Bu sırada yanına Ahmed b. Ebî Du'âd, Muhammed b. Abdümelik ez-Zeyyâd ve Ömer b. Ferec gelmişlerdi. Sedyede uzanıp dururken vefat etmiş, fakat vefat ettiğini hemen anlayamamışlardı, ancak birden başı sedyenin kenarına çarpınca öldüğünün farkına varmışlardı.⁴³³

b) Halife Vâsık bir hastalık sonucu ölmüştür.⁴³⁴ Burada hastalığın türü bahsedilmemiş.

c) Halife Vâsık dayanılmaz bir susuzluğa kapılmıştı. Hastalığının tedavisi olarak bir

⁴²⁷ Bu konular hakkında geniş bilgi için bkz: Yıldız, Hakkı Dursun, "Vâsık Billâh", İA, İstanbul, 1986, XIII, s.217-219.

⁴²⁸ Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.317.

⁴²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 277.

⁴³⁰ Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.316-317.

⁴³¹ İstiskâ' hastalığı için bkz: İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, II, 167-168.

⁴³² İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fi Tarîhu'l-Hulefâ*, s.113.

⁴³³ Krş.: Taberî, *Târih*, IX, 150; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 276-277; Ebü'l-Fidâ, *Târihu Ebi'l-Fidâ*, I, 348; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 308.

⁴³⁴ Üçok, Bahriye, *a.g.e.*, s.118.

fırına oturtuluyordu. Bu işlem kendisinin ölümüne sebep oldu.⁴³⁵ Burada Batılı kaynakların fırın dediği temel İslâm Tarihi eserlerinde yer alan tandır olabilir. Hastalığın tedavi yöntemi kaynaklardaki birlikteliği göstermektedir.

d) Başka bir rivâyette ise, Ahmed b. Ebî Du'âd, el-Vâsık öldüğü sırada gözlerini kapatmış ve ölmeden önce şu beyitleri söyleyip durduğunu anlatmıştır: “Ölüm insanlar arasında ortak bir özelliktir. Ondan ne halktan biri ne de hükümdar kurtulabilir. Yokluk çekenlerin fakirlikleri onlara zarar vermemiştir; zenginlerin de malları ölümden kurtaramamıştır.” Anlatıldığına göre; Halife Vâsık ölmeden evvel üzerinde uzandığı yatakların ve sergilerin kaldırılmasını emretmiş, sergiler dürülüp katlanınca yanağını yere toprağa yapıştırıp şöyle demeğe başlamıştı: “Ey mülkü ve hükümlerini zeval bulmayan Allah! Mülkü hükümdarlığı sona erip zeval bulana merhamet eyle.”⁴³⁶

e) Ahmed b. Muhammed, el-Vâsık şöyle anlatır: Halife el-Vâsık ölüm hastalığına tutulduğu sırada, henüz ölümü gelip çatmadan önce yanında bulunanlar arasında idim. Ben ve adamlarımdan bir grup yanında ayakta duruyorduk. Birbirimize şöyle dedik: “Onun ne zaman öleceğini bir bilseydik.” Yanına yaklaştım, tam başucuna vardığım sırada birden gözlerini açtı, korkumdan öleyazdım. Hemen geriye döndüm, fakat dönerken kılıcımın kabzası mecliste bulunanlardan birisine takıldı, yuvarlandım, neredeyse kılıcımın ucuyla yaralanıyordum. Hemen toparlanıp durduğum yere döndüm.” Nihayet vefat etti, üzerini örttük, sonra hizmetçileri gelip altındaki yatakları aldılar. Diğer taraftan yeni halifenin biatiyle meşgul olunmağa başlandı. Bu arada ben de cenazenin korunması için kapıda beklemeye başladım. Birden içeriden bir ses işittim, kapıyı açıp içeri girdiğimde kocaman bir tarla faresinin bahçeden girip el-Vâsık'ın gözlerinden bir tanesini yediğine şahit oldum.⁴³⁷ O anda: “Lâ İlahe İllallah, bu göz biraz önce açıldığında beni dehşete düşürmüştü, korkumdan kendi kılıcımınla yaralanıp düşecektim. Şu anda ise o ürküntü ve korku verici göz zayıf bir hayvancağız tarafından yenilmiş oldu.” dedim. Nihayet gelip onu yıkadılar. Ahmed b. Ebî Du'âd gözüne ne olduğunu sorunca ben de olayı olduğu gibi başından sonuna kadar naklettim, hayretlere düştü. Vefat ettiğinde Ahmed b. Ebi Du'âd namazını kıldırmış, kabrine indirmişti. Başka bir rivayette ise namazını kardeşi el-Mütevekkil'in kıldırıldığı kaydedilir.⁴³⁸ el-Vâsık Hârûniye'de Mekke yolu üzerinde defnedildi.⁴³⁹

⁴³⁵ Muir, William, *a.g.e.*, s.522.

⁴³⁶ Taberî, *Târîh*, IX, 150-151; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, V, 277.

⁴³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, V, 277.

⁴³⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 310.

⁴³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, V, 277.

f) Ölüm hastalığına düştüğünde müneccimleri çağırıp durumu hakkında onlardan bilgiler sormuştu. Aralarında el-Hasan b. Sehl adında bir müneccim vardı. Bu müneccimler onun daha elli yıl yaşayacağını söylemişlerdi, fakat bu sözlerinden sonra ancak on gün daha yaşayabilmişti.⁴⁴⁰ 5 yıl, 1 ay, 5 gün hilâfet sürmüştü ve 32 yaşında (başka bir rivâyette ise 36 yaşında) vefat etmişti. 196/811 yılında doğduğu kabul edilir ölümü de 232/847'de olmuşsa 36 yaşında vefat ettiğini görebiliriz.

g) el-Vâsık, Sâmerâ'daki ikametgâhı olan Kasr-ı Harunî'de hicretin 232/847 senesinin Zilhicce ayının bitimine 6 gün kala, çarşamba günü vefat etti. Vefat ederken 36 yaşındaydı. 32⁴⁴¹ yaşındayken vefat ettiğine dair başka bir rivâyet de vardır. 5 yıl 9 ay 5 gün süreyle halifelik yaptı. 5 yıl 2 ay 21 gün süreyle halifelik yapmış olduğuna dair başka bir rivâyet de vardır. Cenaze namazını kardeşi Cafer el-Mütevekkil kıldırdı.⁴⁴² Abbâsîlerde halife adayları kendilerinden önceki halifenin cenaze namazını kıldırıyorlardı. Hârûn el-Vâsık'ın cenaze namazını da kanaatimizce kardeşi Mütevekkil kıldırmıştır.

h) el-Vâsık Sâmerâ'da 232/847 yılında Zilhicce ayının bitimine 6 gün kala, Çarşamba günü vefat etti.⁴⁴³ Vefat ettiğinde 42 yaşlarındaydı. Hilâfeti de 5 yıl, 9 ay⁴⁴⁴, 6 gün sürdü.⁴⁴⁵

Dokuzuncu Halife olan Hârûn el-Vâsık'ın ölüm nedeniyle ilgili rivâyetlere baktığımız zaman onun hastalığının istiskâ olduğunu anlıyoruz. O dönemler bu hastalıktan duyulan acının dindirilmesi için hastalar sıcak tandırlara oturtuluyor olabilir. Halife Hârûn el-Vâsık'a da bu uygulanıyor. Birinci uygulamada halifenin ağrıları dinse de ikinci uygulama halifenin ölümüyle sonuçlanıyor.

Halife Vâsık arkasından veliaht bırakmadan öldü. Ölüm hastalığında oğlunun halife olması için vasiyette bulunması istenince o, bu teklifi kabul etmedi: "Ben hem hayatımda hem de ölümümden sonra yükünüzü taşıyamam." dedi. 232/847 yılının Zilhicce ayında vefat etti. Onun ölümüyle Abbâsî devletinin altın devri sona erdi. Bu altın devrin sona ermesi Türk komutanlara itimad edip devletin önemli görevlerini onlara tahsis ederek Arapların yerine onları geçiren babası Mu'tasım'ın izlediği politikanın ve bid'atlere sarılmaları sebebiyle

⁴⁴⁰Taberî, *Târîh*, IX, 151; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, V, 277; Ebü'l-Fidâ, *Târihu Ebi'l-Fidâ*, I, 348; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 308; Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, III, 919.

⁴⁴¹Makdîsî, *el-Bed' ve't-Târîh*, s.120.

⁴⁴²İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 310.

⁴⁴³İbn Abdîrabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, V, 122; Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, s.312; İbn Hibbân, *es-Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, s.576.

⁴⁴⁴Makdîsî, *el-Bed' ve't-Târîh*, s.120.

⁴⁴⁵Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, s.312.

halkın nefretini kazanmış olmalarının tabii sonucudur.⁴⁴⁶

2. 10. MÜTEVEKKİL ALELLÂH'IN ÖLDÜRÜLMESİ

Halife Mütevekkil Alellâh'ın asıl ismi Ebü'l-Fazl, Ca'fer b. Mu'tasım Billâh Muhammed b. Reşîd Hârûn b. Mehdî, el-Kuraşî, el-Abbâsî'dir.⁴⁴⁷ Künyesi Ebü'l-Fazl'dır.⁴⁴⁸ Annesi Türk asıllı bir hanım olan ümmüveled Şücâ'dır.⁴⁴⁹ 206/821 yılında Femüssilh'ta doğdu.⁴⁵⁰ 207/822 yılında doğduğunun söyleyenler de olmuştur.⁴⁵¹ Halifeliğinden önceki hayatına dair yeterli bir bilgi bulunmayan Mütevekkil'in 227/842 yılında hac emîri olarak Mekke'ye yaptığı yolculuk dışında başşehir Sâmerâ'dan çıkmadığı anlaşılmaktadır.⁴⁵²

Kardeşi el-Vâsık'ın Zilhicce ayının bitimine altı gün kala çarşamba günü zeval vaktinde ölümünden sonra kendisinin halifeliğine bey'at edildi. Türkler, daha önce Vâsık'ın oğlu Muhammed'i hilafete geçirmeye niyetlenmişler, ama yaşını küçük gördükleri için onu bırakıp Mütevekkil Alellâh'ı halifelığe geçirmeye yöneldiler.⁴⁵³

Halife Mütevekkil Alellâh halife olunca Me'mûn'un başlattığı, Mu'tasım ve Vâsık'ın devam ettirdiği dinî, fikrî ve siyasî alanlarda tatbik edilen devlet politikasına karşı çıktı. Bunları değiştirme cihetine gitti: Meselâ, Ehli Sünnet ve'l-Cemaât mezhebinin güçlenmesini istedi. Türkleri tesirsiz hale getirerek onların devletin üzerindeki baskını azaltmak istiyordu ve bunun için çareler aradı; hatta başkenti Şam'a taşımaya bile düşündüyse de başarılı olamadı.⁴⁵⁴ c) Hz. Ali evlâdına karşı baskıcı bir politika uyguladı. d) Bunlarla beraber Bizans seferlerini sürdürmüştür.⁴⁵⁵ e) 235/849 yılında da üç oğlunu -Muntasır, Mu'tezz ve Müeyyed'i- sırasıyla veliaht ilân etti. Bu tayindeki maksadını açıklayan uzun bir ahidnâme çıkarttı.⁴⁵⁶

el-Mütevekkil Alellâh'ın niçin öldürüldüğü hakkında şu rivâyetler vardır:

a) Halife Mütevekkil Alellâh 247/861 yılında, hilâfet davasında halife olma haklarından mahrum edildiği sanılan halîfenin çocuklarından birinin (Muntasır) tarafını tutan

⁴⁴⁶ Hasen İbrahim Hasen, *İslâm Tarihi*, II, 383.

⁴⁴⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XII, 30.

⁴⁴⁸ Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, s.313.

⁴⁴⁹ Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, s.313.

⁴⁵⁰ Taberî, *Târih*, IX, 230; Hasen İbrahim Hasen, *İslâm Tarihi*, III, 337.

⁴⁵¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 403.

⁴⁵² Kırkpınar, Mahmut, "*Mütevekkil-Alellâh*", DİA, İstanbul, 2006, XXXII, s.212.

⁴⁵³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 310-311.

⁴⁵⁴ Geniş bilgi için bkz: Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, 105-111.

⁴⁵⁵ Bu bilgiler için bkz: Kırkpınar, Mahmut, *a.g.md.*, s.212-214.

⁴⁵⁶ Taberî, *Târih*, IX, 175-182.

Türk komutanları (Vasîf, Boğa ve diğer Türk komutanlar) tarafından öldürülmüştür.⁴⁵⁷

el-Mütevekkil'in nasıl öldürüldüğü meselesine gelince tarihi kaynaklarda şu rivâyetleri bulmak mümkündür:

b) el-Müntasır babasının yanından (saraydan) çıkıp gittiğinde el-Mütevekkil sofraya hazırlanmasını emretmişti. O sırada “eş-Şarâbî” diye bilinen Boğa es-Sağîr (Küçük Boğa) perdenin yanında ayakta duruyordu. Hâlbuki o gün nöbet Boğa el-Kebîr (Büyük Boğa)'nındı. Saraydaki vekili de oğlu Mûsâ idi. Mûsâ el-Mütevekkil'in teyzesinin oğlu olup babası o günlerde Sümeysât'ta bulunuyordu. Boğa es-Sağîr meclise girerek nedimlerin ve şarkıcıların oradan çıkıp odalarına gitmelerini emretmişti. Ancak el-Feth b. Hâkân: “Şu anda onların gitme saati değildir ve Müminlerin Emîrinin henüz meclisi dağılmamıştır.” demiş, Boğa da ona şöyle karşılık vermişti: “Müminlerin Emîri bana saat yediyi geçtikten sonra burada hiç kimseyi bırakmamamı emretmişti. Şimdiye kadar on dört rıtıl şarap içti ve şu anda da perdenin ardındaki odasına geçmiş bulunuyor.” Boğa böylece onları dışarı çıkartmış, el-Mütevekkil'in yanında el-Feth ile As'as'tan ve ileri gelen dört hizmetçiden ve bir de el-Mütevekkil'in el-Müeyyed ile ana bir olan oğlu Ebû Ahmed'den başka kimse kalmamıştı. Boğa eş-Şarâbî bütün kapıları kapatmış, yalnız nehre açılan saray kapısını açık tutmuştu. el-Mütevekkil'i öldürenler işte bu kapıdan girmişlerdi. Onların girdiklerini gören Ebû Ahmed: “Bu da ne oluyor ey sefil herifler?” demiş, kılıçların kınlarından çekildiğini görmüştü. el-Mütevekkil Ebû Ahmed'in sesini işitince başını kaldırıp onları görmüş ve: “Bu da ne oluyor ey Boğa?” diye sormuş, Boğa: “Bunlar nöbetçilerdir.” şeklinde cevap vermiş, bunun üzerine de gelenler olduğu gibi geri dönmüşlerdi. Aralarında Vâcin ve adamları ile Vasîf'in çocukları yoktu. Boğa geri dönüp gidenlere: “Ey sefil herifler, mutlaka öldürüleceksiniz; şerefinizle ölünüz!” diye seslenmiş, bunun üzerine geri dönmüşlerdi. Arkasından Bağlûn el-Mütevekkil'i kılıcıyla omzundan ve kulağından yaralamış, el-Mütevekkil: “Dur bakayım! Allah elini kessin senin.” demiş ve üzerine yürümek istemişse de Bağlûn onu eliyle yakalayıp bir darbe daha indirmişti. Bağlûn'a Bâğir de iştirak etmişti. el-Feth: “Yazıklar olsun size. Müminlerin Emîri...” diye bağırmağa başlayıp el-Mütevekkil'in üzerine kapanmak istemişse de onu karnından kılıçlarla parçalayıvermişlerdi. el-Feth: “Ölüm!” diye bağırmış ve kenara düşmüş, bu arada onu tamamen öldürmüşlerdi. Bu katiller el-Mütevekkil'e gönderildiklerinde Vasîf'e onun da kendilerine katılmasını söylemişler ve korktuklarını ifade etmişlerdi; ancak Vasîf:

⁴⁵⁷ Krş.: Taberî, *Târîh*, IX, 222-226; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, V, 301-302; Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, III, 923; Üçok, Bahriye, *a.g.e.*, s.120; Kırkpınar, Mahmut, *a.g.md.*, XXXII, 213; Philip, K.Hitti, *a.g.e.*, III, 735; Mantran, Robert, *a.g.e.*, s.124; Sourdel, D. *a.g.e.*, s.138; Muir, William, *a.g.e.*, s.529-530; Brockelmann, Carl, *a.g.e.*, s.109.

“Korkmayınız.” diye karşılık vermiş, onlar da: “O halde bizimle birlikte çocuklarını gönder.” demişlerdi. Vasîf bunun üzerine onlarla birlikte beş oğlunu göndermişti. Bunlar: Sâlih, Ahmed, Abdullah, Nasr ve Ubeydullah adındaki oğulları idi. Anlatıldığına göre, el-Mütevekkil’in yanında bulunan As’as bu katillerin içeri girdiklerini gördüğünde ona şöyle demişti: “Şimdi artık arslandan, yılanlardan ve akreplerden kılıçlara geçiyoruz.” O, torbasından yılan ve akrepleri çıkarmağa başlamadan önce kılıçlardan bahsedince el-Mütevekkil: “Yazıklar olsun sana! Kılıçlar da nereden çıktı? deyip sözünü tamamlamadan önce birden adamlar içeri girip onu ve el-Feth b. Hakan’ı öldürmüşlerdi. Katiller ve diğer ileri gelenler oradan çıkıp el-Muntasır’a varmışlar, hilâfet selâmı vermişler ve şöyle demişlerdi: “Müminlerin Emiri öldü. Arkasından Zurrâfe’nin başı ucunda kılıçlarıyla birlikte durarak: “Biat et.” demişler, Zurrâfe bunun üzerine el-Muntasır’a biat etmişti. el-Muntasır Vasîfe şöyle haber göndermişti: “el-Feth babamı öldürdü, ben de onu öldürttüm. Şimdi kalk, ileri gelen adamlarınla buraya gel!” Vasif de bunun üzerine adamlarıyla birlikte el-Muntasır’ın huzuruna çıkmış ve topluca biat etmişlerdi. Vezir Ubeydullah b. Yahyâ’ ya gelince, bazı işleri yürütmek üzere odasında bulunuyordu ve hiç bir şeyden haberi yoktu.⁴⁵⁸ Yanında da Ca’fer b. Hâmid vardı. O sırada hizmetçilerden birisi yanına varıp şöyle demişti: “Ev kılıçlarla doluyken sen hâlâ burada ne bekliyorsun?” Sonra Ca’fer’e durumu öğrenmek üzere emir vermiş, Ca’fer dışarı çıkıp tekrar geri geldiğinde el-Mütevekkil ile Feth b. Hâkân’ın öldürüldüklerini haber vermişti. Bunun üzerine Ubeydullah b. Yahya, yanında bulunan özel hizmetçileri ve muhafızları ile birlikte çıkıp gitmek isterken bütün kapıların kapalı olduğunu haber vermişlerdi. O da nehir tarafındaki kapıya doğru gitmiş, buranın da kilitli olduğunu görünce üç kapının kırılmasını emretmiş ve nehir tarafındaki kapıdan sarayı terk edip dışarı çıkmış, bir kayığa binerek el-Mu’tezz’in evine gitmiş ve nerede olduğunu sormuştu. Ancak el-Mu’tezz’i görmeyince şöyle söylemişti: “İnnâ lillâh ve innâ ileyhi râciûn; hem kendisini, hem de beni helak etti.” O gün, çarşamba gününün sabahında Ubeydullâh’ın etrafında Araplardan, Acemlerden, Ermenilerden ve diğer unsurlardan 10000 yakın kişi toplanmıştı. Başka bir rivayette toplananların 13 bin kişi olduğu, bir başkasında ise 5 bin ilâ 10 bin kişi arasında oldukları kaydedilmektedir. Ubeydullah’a şöyle demişlerdi: “Bizi ancak böyle bir gün için yetiştirmiş bulunuyorsun. Emret, emrini yerine getirelim ve bize izin ver el-Müntasır’ı ve etrafında bulunan adamları topyekûn öldürelim.” Ancak Ubeydullah buna pek yanaşmamış ve: “el-Mu’tezz şu anda onların elinde bulunuyor.” diye cevap vermişti. Münecim Ali b. Yahyâ’nın şöyle dediği kaydedilir: “el-Mütevekkil’in öldürülmesinden bir kaç; gün evvel ona

⁴⁵⁸ Taberî, *Târîh*, IX, 226-228; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, V, 302-303.

bazı savaşları ve savaş kahramanlıklarını anlatan bir kitap okuyordum. Bir yere gelip durdum, orada onuncu halifenin kendi meclisinde öldürüleceği yazılıydı. Okumayı kestiğimde: “Hayırdır inşaallah, ne oluyor, neden durdun?” diye sorunca ben de ona: “Hayırdır!” diye cevap verdim. O: “Hayır, mutlaka bana orayı okuman lâzım.” diye ısrar edince ben de okudum. O ise halifelerden söz etmeğe başlayıp şöyle demişti: “Bu maktul halifenin ben olacağımı bir bilseydim?” Nusaybin kadısı Ebû'l-Vâris rüyasında şöyle bir şiirin kendisine okunduğunu görmüştü: “Ey kirpikleri açık ve uyanık uyuyan kişi! Ne oluyor; senin şu gözlerin bir bühtandan dolayı ağlamıyor? Şu zamanın geçip giderken neler yaptığını görmedin mi? Şu Hâşimî'ye ve Feth b. Hâkân'a neler yapmıştır! Gerçekten bir kaç gün geçtikten sonra Nusaybin'e gelen posta el-Mütevekkil'in öldürüldüğünü haber vermişti.⁴⁵⁹

c) el-Mütevekkil Şevval ayının dördüncü Çarşamba gecesine⁴⁶⁰ başka bir rivayette ise Perşembe gecesine öldürülmüştü.⁴⁶¹ el-Mütevekkil 14 yıl, 10 ay, 3 gün müddetle hilâfette kaldı. 40 yaşlarındayken öldürüldü.⁴⁶²

d) el-Mütevekkil esmer, güzel gözlü, zayıf bir kimseydi, omuzlarının arası bir hayli dardı. Şairler onun hakkında birçok mersiye yazmışlardı, fakat bunların en meşhuru Ali b. Cehm'in söylediği sözlerdi: “Müminlerin Emîrini kendi kulları öldürdü, Hükümdarların en büyük âfeti onların kulları ve köleleridir. Ey Hâşimoğullan! Sabırlı olunuz; her bir musibetin, zamanla yeni bir musibet ile imtihan olması mümkündür.”⁴⁶³

Sonuç olarak şunu diyebiliriz ki; Mütevekkil Alellâh'ın Türklere yönelik politikası ve veliaht tayin ettiği oğullarına karşı hissî ve yanlış tutumu onun öldürülmesinin başlıca sebebi oldu. Halîfe Mütevekkil'in öldürülmesi Türklerin devlet içi yönetiminde ne ölçüde söz sahibi olduklarını görmemiz açısından önemlidir. Mûir ise şöyle diyor: “Şüphesiz ki ilk yıllarında Ehl-i Sünnet mezhebini önceden olduğu kuvvetli haline getirmiş, sünnî şâir ve âlimleri cesaretlenmiş 15 yıl süren Mütevekkil devri için tarihçilerin yaptığı övgüler bu devrin zulüm ve kasvetini zevk ve eğlencelere dalmasını ve dinî düşüncelerdeki aşırılıklarını bir miktar hafifletmiştir.⁴⁶⁴

⁴⁵⁹ Taberî, *Târih*, IX, 228-230; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 302-303.

⁴⁶⁰ Ebü'l-Fidâ, *Târihu Ebi'l-Fidâ*, I, 355.

⁴⁶¹ Taberî, *Târih*, IX, 230; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 303.

⁴⁶² Taberî, *Târih*, IX, 230; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 303.

⁴⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 303-304.

⁴⁶⁴ Muir, *The Caliphate*, s.530.

2. 11. MÜNTASIR BILLÂH'IN ÖLDÜRÜLMESİ

Ebû Ca'fer, Ebû Abdillâh, Muhammed b. el-Mütevekkil Alellâh b. Ca'fer b. Mu'tasım Muhammed el-Hâşimî, el-Abbâsî asıl ismidir.⁴⁶⁵ Künyesi Ebû Ca'fer'dir. Annesi Hubşiyye adlı Rum asıllı bir cariyedir.⁴⁶⁶ 223/838 yılında Sâmerrâ'da doğdu.⁴⁶⁷ 235/849 yılında babası tarafından birinci veliaht ilân edilmişti ve aynı yıl İnâk et-Türkî'nin öldürülmesinin ardından Mısır valiliğine gönderilmişti.⁴⁶⁸

Halifeliğin son zamanlarında babası, Feth b. Hâkân ve Ubeydullâh b. Yahyâ'nın tesiriyle kendisini veliahtlıktan uzaklaştırıp kardeşi Mu'tezz'i birinci veliaht tayin etmek isteyince Türk kumandanların yardımıyla babasını ve iki yardımcısını ortadan kaldırmış ve halifeyi katledenin Feth b. Hâkân olduğunu ustalıklıca yayınca kumandanlardan ve halktan biat almıştı.⁴⁶⁹

Tüm ülkede biat işi tamamlanınca Türk komutanlar halîfeye kardeşleri Mu'tezz ve Müeyyid'in veliahtlıktan azledilmesinin yararlı olacağını telkin ettiler; zira onlar bu ikisinin kendilerini cezalandırmasından korkuyorlardı. Zorlama karşısında Mu'tezz ve Müeyyid her ikisi de kendi el yazısıyla kendilerini veliahtlıktan azlettiklerini bildiren vesika gönderdiler.⁴⁷⁰

Halîfe Müntasır babasının öldürülmesinden önce Türkleri sevmesi ve onlara yakınlık duymasına rağmen onlara güvenmiyordu ve çok geçmeden onlara düşman oldu; hatta Ahmed b. Hâsib'in (kendisinin veziri) isteğiyle bir Türk kumandanı olan Vasîf b. Süvâr'ı Bizans topraklarına gazâyâ gönderdi.⁴⁷¹ Türk kumandanlarıyla ilişkisi o kadar kötüleşti ki onlar için: "Halifenin katilleri!" demeye başladı.⁴⁷²

Müntasır Billâh hilâfete geçişinden kısa bir süre sonra 248/862 yılının 4 Rebûlâhîr'inde Sâmerrâ'da vefât etti.⁴⁷³ Ölümü hakkında kaynaklarda şu rivâyetleri bulmak mümkündür:

- a) Halîfe Müntasır Billâh'ın boğazında bir yara çıktı ve Rebûlevvel ayının bitmesine beş gün kala Perşembe günü hastalandı. 5 Rebûlâhîr'de ikinci vakti vefat etti.⁴⁷⁴

⁴⁶⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XII, 42.

⁴⁶⁶ Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, s.314.

⁴⁶⁷ Özyadı, Abdülkerim, "Müntasır-Billâh", DİA, İstanbul, 2006, XXXII, 24.

⁴⁶⁸ Özyadı, Abdülkerim, *a.g.md.*, 24.

⁴⁶⁹ Bu bilgiler için bkz: Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, 105-111.

⁴⁷⁰ Hasen İbrahim Hasen, *İslâm Tarihi*, III, 343.

⁴⁷¹ Özyadı, Abdülkerim, *a.g.md.*, s.24.

⁴⁷² Hasen İbrahim Hasen, *İslâm Tarihi*, III, 343.

⁴⁷³ Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, s.314.

b) Müntasır Billâh 248/862 yılının Rebûlevvel ayının 5'inde boğaz hastalığından öldü. Hastalık süresi 3 gün olup o sırada bazı doktorlarca zehirlendiği söylenir.⁴⁷⁵ Bu rivâyette doktorların ismi geçmemektedir.

c) Midesinde bir şişkinlik meydana geldi. Bu şişkinlik kalbine vurup ölümüne sebep oldu.⁴⁷⁶

d) Bir zaman ateşinin yükselmesi üzerine vücudundan kan aldirmek istedi. Doktoru İbn Tayfûr zehirli bir neşterle ondan kan aldı ve Müntasır zehirlenmek suretiyle öldürüldü.⁴⁷⁷

e) Müntasır Billâh'ın başında bir hastalık belirdi. İbn Tayfûr kulağına bir miktar yağ damlattı, bunun etkisiyle başı şişti ve öldü.⁴⁷⁸

f) Müntasır Billâh 25 yaşındayken 6 aylık bir saltanattan sonra öldü, belki de zehirlenerek öldü.⁴⁷⁹ Çağımız araştırmacılarından Bahriye Üçok'un burada rivâyetlere ihtiyatla yaklaştığını görmekteyiz.

g) Müntasır Billâh 25 Rebûlevvel 248/862 yılında hastalandı ve 4 Rebûlâhîr'de Sâmerâ'da vefât etti.⁴⁸⁰ Burada hastalığın çeşidi verilmemiş ve Müntasır Billâh'ın zehirlenerek öldürüldüğü meselesinden bahsedilmemiştir.

h) Müntasır Billâh'ın ölümünün normal bir ölüm olup olmadığı ya da zehirlenip zehirlenmediği hususunda kesin bir bilgi yoktur.⁴⁸¹ Batılı araştırmacılardan William Muir, Müntasır Billâh'ın ölüm sebebi hakkında kesin yargı vermekten kaçınmıştır.

i) Baba katili olan Halîfe Müntasır Billâh kardeşlerini zorla haklarından vazgeçirmek ve Ali taraftarlarını okşamak suretiyle beyhude yere kendisi için garanti etmeye çalıştığı tahtında 6 ay ancak kaldı. Türkler onu zehirlemek suretiyle ortadan kaldırdılar.⁴⁸² Carl Brockelmann'ın bu görüşü temel İslâm Tarihi kaynaklarındaki rivâyetlerle karşılaştırıldığı zaman benzerlik arz ettiği için kabul edilebilir.

⁴⁷⁴ Taberî, *Târih*, IX, 251; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 310.

⁴⁷⁵ Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, III, 924.

⁴⁷⁶ Taberî, *Târih*, IX, 251; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 310.

⁴⁷⁷ Taberî, *Târih*, IX, 251; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 310.

⁴⁷⁸ Taberî, *Târih*, IX, 251; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 310.

⁴⁷⁹ Üçok, Bahriye, *a.g.e.*, s.120.

⁴⁸⁰ Özeydin, Abdülkerim, *a.g.md.*, s.24.

⁴⁸¹ Muir, William, *The Caliphate*, s.531.

⁴⁸² Brockelmann, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s.109.

j) el-Mes'ûdî de zehirlenme sebebi üzerinde durarak şu bilgileri vermektedir: “Müntasır Türklerden korkuyor ve onları dağıtmak istiyordu. Türklerin kalabalık bir halde merkezde bulunmalarını halife için bir tehdit unsuruydu. Hatta bir gün yakınlarından birisine: “Şayet Türkleri bertaraf edemezsem birliklerini dağıtamazsam ve babamın öcünü alamazsam Allah beni kahretsin” demişti. Onun davranışlarından çekinen Türkler daha önce davranarak kan aldırması esnasında 30 bin dinar karşılında anlaşmış oldukları doktora onu zehirlettiler.⁴⁸³

Mes'ûdî'nin vermiş olduğu bilgilerle ve Mütevekkil'in katledilme sebebi de dikkate alınınca Müntasır'ın, Türkler tarafından Doktor İbn Tayfur'a zehirletilerek öldürüldüğü hükmüne varılabilir.

Halife Müntasır öldürüldüğünde 25 yaşındaydı. Hilâfeti 6 ay⁴⁸⁴ veya 6 ay birkaç gün sürmüştür. Namazını kardeşi Müstaîn Ahmed b. Muhammed el-Muntasır kıldırdı.⁴⁸⁵ İri gözlü, kısa boylu ve etkili görünümlü aynı zamanda yumuşak huylu, akıllı, etrafındakilere çokça bağıшта bulunan, hayırlar yapmayı seven, gayet cömert, insaf sahibi, çevresine karşı yumuşak ve iyi davranışları olan bir kişi idi.⁴⁸⁶ İbnü't-Tiktaka ise onu kan dökücü bir zalim olarak tanıtır.⁴⁸⁷ Abbasoğullarından kabri bilinen ilk şahıs odur; çünkü annesi onun kabrinin belli edilmesini istemişti.⁴⁸⁸

2. 12. MÜSTAİN BILLÂH'IN ÖLDÜRÜLMESİ

Halife Müstaîn Billâh'ın asıl ismi Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Mu'tasım-Billâh el-Abbâsî'dir.⁴⁸⁹ Künyesi Ebü Abdillâh'tır.⁴⁹⁰ 221/836 yılında doğan⁴⁹¹ Müstaîn'in annesi Slav asıllı bir câriye olan Mehârik'tir.⁴⁹²

Müntasır'ın esrarengiz bir şekildeki ölümü devlet erkânını yeni halîfeyi seçmek için bir araya getirdi. Artık hilâfete geçmede veliahtlık müessesesi önemini kaybetmiş onun yerini başta ordu şefleri olmak üzere devlet ricâlinin seçimi almıştı.⁴⁹³ Devlet erkânı bir araya gelince halîfeliğe kimi getirecekleri hususunu görüştüler. Neticede Ahmed b. Muhammed b.

⁴⁸³ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, IV, 133-134.

⁴⁸⁴ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.172.

⁴⁸⁵ İbn Hibbân, *es-Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, s.577.

⁴⁸⁶ Taberî, *Târih*, IX, 254; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 310.

⁴⁸⁷ İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.217.

⁴⁸⁸ Taberî, *Târih*, IX, 254; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 310.

⁴⁸⁹ Zehabî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XII, 46.

⁴⁹⁰ Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, s.315.

⁴⁹¹ İbn Abdîrabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, V, 123.

⁴⁹² İbn Hibbân, *es-Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, s.577.

⁴⁹³ Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, s.113.

Mu'tasım 'ı getirmeye karar verdiler ve ona biat ettiler. Ahmed b. Muhammed "el-Müstâîn-Billâh" olarak lâkaplandırıldı. Abbâsî Hanedanlığı fertleri Türk komutanlara güvenmiyorlardı; buna karşılık Türk komutanlar da halîfeliğe Abbâsî hanedanlığı içerisinde güvendikleri birisini getirmeye çalışıyorlardı. Bunun için onlar el-Mütevekkil'in oğullarından birinin halîfe olmasına rıza göstermediler. Zira bu takdirde Mütevekkil Alellâh'ın oğlu babası Mütevekkil'i öldürmeleri ve kardeşi Müntasır'ı zehirletmelerinin intikamını kendilerinden alabilirdi.⁴⁹⁴

Türk komutanlar kısa süre sonra başlarında halîfe Mütevekkil Alellâh'ın öldürülmesi suikastine katılmış Bağır et-Türkî olmak üzere, bilhassa Müstâî'nin kendilerini ortadan kaldırmak için uğraşmakta olduğunu duyduktan sonra, Müstâî'nin'e düşman kesildiler. Bu durum Türklerin bizzat kendi aralarında bölünmesine sebep oldu. Onlardan bir grup, başlarında Vasîf ve Boğa olmak üzere, Bağdat'a giden halîfe ile birlikte oldular. Diğer grup ise halîfeden, Sâmerâ'ya dönmesini istediler ve yaptıklarından ötürü özür beyan ettiler; ancak halîfe onların teklifini kabulden kaçındı.⁴⁹⁵

Türk komutanlar Müstâî'nin kendilerine karşı düşmanlığını ve Sâmerâ'ya dönmekten uzak durduğunu görünce onu hal' edip, amcasının oğlu Mu'tezz'e biat ettiler. Böylelikle de iki yerde halîfelik oluştu. İki taraf arasında harp çıktı ve birkaç ay sürdü.⁴⁹⁶ Sonuçta hezimete uğrayan halîfe Müstâî, Muhammed b. Abdullâh b. Tâhir'den yardım istedi; ancak ona yardım etmeyen Muhammed, Mu'tezz tarafına meyletti. Ebû Ahmed el-Muvaffak da Bağdat'ı terk ederek Sâmerâ'ya gitti. Mu'tezz, ona hil'at giydirdi ve çift kuşak kuşattı, yanındaki komutanlara da hil'atler giydirdi. Muhammed b. Abdullâh'ın kardeşi Ubeydullâh b. Abdullâh b. Tâhir ise hilâfet hırkası, asâsı, kılıcı ve mücevherleri Müstâî'den alıp Mu'tezz'e getirdi.⁴⁹⁷

Bu bilgileri verdikten sonra Müstâî Billâh'ın öldürülmesiyle ilgili rivâyetlere bakabiliriz:

a) Azledilmiş halîfe Müstâî, Vâsıt şehrine götürüldü. Türk komutanlar, onun muhafazası için Ahmed b. Tolon'u seçtiler. Ahmed, ona gâyet iyi davrandı. Müstâî'i hal' etmek ve görevden uzaklaştırmakla kazanmış oldukları zafere rağmen Türkler, onun hayatta kalmasının başlarına bir kötülük getirmesinden korktular. Mu'tezz'e giderek, Müstâî sağ kaldığı müddetçe hilâfetinin istikrar kazanamayacağını ve onu öldürmesi gerektiğini söylediler. Oğlunun hayatına

⁴⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 311.

⁴⁹⁵ Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, IV, 162.

⁴⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 320-321; Hasen İbrahim Hasen, *İslâm Tarihi*, III, 344-345.

⁴⁹⁷ Hasen İbrahim Hasen, *İslâm Tarihi*, III, 345.

düşman elinin uzanmasına korkmakta olan Mu'tezz'in annesi Kabiha da onları destekledi. Dolayısıyla Ahmed b. Tolun'a mektup yazarak ondan Müstain'i öldürmesini istediler ve Vâsıt valiliğinin kendisine verdiklerini bildirdiler. Ahmed ise biat etmiş olduğu bir halifeyi öldürmeyi kabul etmedi. Bunun üzerine küçük bir askerî müfrezenin başında saray kapıcılarından biri olan Saîd el-Hadim'i cinâyeti gerçekleştirmek için Vâsıt'a gönderdiler. Saîd halifeyi bizzat kendisi öldürdü.⁴⁹⁸

b) 252/866 senesinin Şevval ayında Mutezz, valisi Muhammed b. Abdullah b. Tahir'e mektup göndererek Müstain'in üzerine gönderilmek üzere bir askeri birlik hazırlamasını emretmişti. Vali de Ahmed b. Tolun et-Türkî'yi bu işle görevlendirmiş ve Müstain'e göndermişti. Ahmed b. Tolun, Ramazanın bitimine altı gün kala yola koyulup Müstain'in yanına gitmiş ve Şevvalin 3'ünde onu alıp Kâtûl'a götürmüş, sonra da öldürmüştü. Başka bir rivayette anlatıldığına göre, ölünceye kadar dövülmüş ve dayak altında can vermişti. Dicle ırmağına atılarak boğulmak suretiyle öldüğü veya boynuna vurularak öldüğü yolunda çeşitli rivayetler vardır.⁴⁹⁹

c) İbn Cerîr'in anlattığına göre; Müstain, kendisini öldürmek istediği zaman Said b. Salih et-Türkî'den iki rekât namaz kılmak için izin istemiş, o da kendisine bu izni vermişti. Namazın son secdesinde iken onu secde halinde öldürmüş ve cesedini namaz kıldığı yere defnetmişti. Mezarının yeri gizlenmiş, kimseye söylenmemiş, kesik başı Mutezz'e gönderilmişti. Mutezz, satranç oynamaktayken Müstain'in kesik başı huzuruna getirilmiş ve kendisine: "Bu hal' edilenin kesik başıdır." denilmiş, o da: "Bir kenara bırakın, oyunumu tamamladıktan sonra bakacağım." demişti. Oyununu tamamladıktan sonra kesik başa bakmış ve defnedilmesini emretmişti. Sonra da onu öldüren Said b. Salih'e 50.000 dirhem verilmesini emretmiş ve Salih'i Basra yardım işleri müdürlüğüne tayin etmişti.⁵⁰⁰

Sözün özü Müstain'in, Türk komutanlar yanında durumu şâirlerden birinin şu şiirinde anlattığı gibiydi:

Vasîf ve Boğa arasında

Bir kafesin içinde bir halîfe

⁴⁹⁸ Krş.:İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 333; Hasen İbrahim Hasen, *İslâm Tarihi*, III, 345; Üçok, Bahriye, *a.g.e.*, s.121; Özaydın, Abdülkerîm, "Müstain-Billâh", DİA, İstanbul, 2006, XXXII, 113; Muir, William, *a.g.e.*, s.535-536; Brockelmann, Carl, *a.g.e.*, s.109.

⁴⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 333; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 11.

⁵⁰⁰ Krş.: Taberî, *Târih*, IX, 362-364; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fi Târihi'l-Hulefâ*, s.126; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 11; Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, III, 927; Muir, William, *a.g.e.*, s.536.

Halîfe bu ikisinin söylediği söyler,

Tıpkı papağanın söyledikleri gibi.⁵⁰¹

Türk komutanların idâreye hâkim oldukları dönemlerde Abbâsî Hanedanlığı fertleri Türk komutanlara güvenmiyorlardı. Buna karşılık Türk komutanlar da Müntasır Billâh'tan sonra halîfeliğe Abbâsî hanedanlığı içerisinden güvendikleri birisini getirmeye çalışıyorlardı. Bu yüzden Türkler tarafından halifeliğe getirilen Müstâin Billâh'a da güvenmeyen Türkler onu da katlettiler. Burada Türk komutanların istedikleri halifeyi başa getirdiklerini istedikleri halifeyi hal' ettiklerini ve istedikleri halifeyi de katlettiklerini görebiliriz.

Müstâin görüşünde, düşüncesinde ve işleri idaresinde zayıftı. Zamanı fitnelerle dolu, idaresi büyük sıkıntı ve karışıklıklarla iç içedir. Onun övünmeye değer bir hasleti yoktu; fakat o çok cömertti.⁵⁰²

Müstâin'in hilâfet süresi kendisine biat edilmesinden hal' edilmesine kadar 3 yıl 8 ay 28 gündür. Hal' edilmesiyle öldürülmesi arasında ise 9 ay vardı.⁵⁰³ İbn Kuteybe ise 251/865 yılında hal' oldu ve 252/866 yılında öldürüldü demektedir.⁵⁰⁴

2. 13. EL-MU'TEZZ'İN ÖLÜMÜ

Halîfe Mu'tezz-Billâh'ın asıl ismi Ebû Abdillâh Muhammed Zübeyr b. Ca'fer el-Mütevekkil b. Muhammed el-Mu'tasım-Billâh el-Abbâsî'dir.⁵⁰⁵ Künyesi Ebû Abdullâh'tır. Annesi Kabîha adlı bir câriyedir.⁵⁰⁶ 231/845⁵⁰⁷ senesinde Sâmerrâ'da doğdu.⁵⁰⁸

Mu'tezz 252/866 yılında Müstâin'in katledilmesinden sonra halifelik makamının tek sahibi olmuştu. Mu'tezz'in hilâfetinde meydana gelen bazı olayları şu başlıklar halinde verebiliriz: a) Mu'tezz'in, kardeşleri Müeyyed ve Ebû Ahmed'i hapsedmesi ve Müeyyed'i veliahtlıktan azletmesi b) Deylemîlerin Rey'e saldırısı c) Türkler ile Meğaribe arasında çatışmaların olması d) Türkler ile Tahirîler'in mücadeleleri e) Mısır'da Tolunoğlu Ahmed'in

⁵⁰¹ Hasen İbrahim Hasen, *İslâm Tarihi*, III, 345.

⁵⁰² İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.219.

⁵⁰³ Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, s.315.

⁵⁰⁴ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.172.

⁵⁰⁵ Zehabî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XII, 532.

⁵⁰⁶ Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, s.316.

⁵⁰⁷ Hudarî Bek, *ed-Devletü'l-Abbâsî*, s.282.

⁵⁰⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 47.

devlet kurması⁵⁰⁹ f) Sistan'da Saffâriler devletinin temelini atılması g) Devletin içinde çeşitli yerlerde isyanların baş göstermesi.⁵¹⁰

Mu'tezz Türklere karşıydı; hatta babasından sonra halifeliği bu yüzden kaybetmişti. Üstelik Türkler babasının katiliydiler. Müstaî'nin hal'linden sonra 252/866 yılında tek başına iktidarda kalmasına rağmen her hususta Türklerden çekiniyor ve onların baskısından kurtulmak istiyordu. Mütevekkil Alellâh ile başlayan Türkler'e karşı hareket yavaş yavaş güçleniyordu. Bir taraftan ordu içinde diğer unsurlardan bazı birliklerin kurulması diğer taraftan halkın yavaş yavaş fiilî mücadeleye girmesi Türk nüfûzu için tehlike işaretleriydi. Bilhassa Bağdat muhasarası esnasında halkın gösterdiği mukavemet iktidar mücadelesinde Türkler için tehlikenin yaklaştığının deliliydi.⁵¹¹

Mu'tezz devletin içindeki bu Türk nüfûzunu kırmak için Türk kumandanlarından Vasîf ve Boğa'yı katlettirerek bertaraf etti; yalnız onların katledilmesi halife üzerindeki Türk baskısını azaltmaya yetmedi gibi Türkler arasında onun aleyhine genel bir hoşnutsuzluk meydana getirdi. Nitekim maaşlarını zamanında alamayan Türk askerleri Meğaribe ile anlaşarak isyan ettiler ve ele geçirdikleri Mu'tezz'e işkence yaparak onu halifelikten çekilmek zorunda bıraktılar, ardından da zindana attılar. Mu'tezz 6 gün sonra öldü.⁵¹²

Mu'tezz'in ölümüyle ilgili tarihi kaynaklarımızda şu bilgiler mevcuttur:

a) el-Mu'tezz 255/869 yılının Recep ayının bitmesine üç gün kala çarşamba günü görevinden azledilerek 2 Şaban gecesinde öldü. Türkler maaşlarını kâtiplerin üzerine hücum ettikleri halde alamayınca el-Mu'tezz'in yanına varıp ondan geçimlerinin sağlanması ve maaşlarının ödenmesini istemişler, şöyle demişlerdi: “Bize maaşlarımızı ver, buna karşılık Salih b. Vasîfi öldürelim. Ne var ki el-Mu'tezz'in Türklere vereceği parası yoktu. Nihayet elli bin dinara razı olacak kadar bu isteklerini hafifletmişlerdi, fakat el-Mu'tezz bunu da temin edememiş ve annesine haber gönderip ondan para istemişti, annesi de yanında hiç mal ve paranın bulunmadığını söylemişti. Türkler el-Mu'tezz'den, annesinden ve beytül mâlden alabilecekleri bir şey bulamayınca el-Megâribe ve el-Ferâgine ile ittifak ederek el-Mu'tezz'i görevinden azletmeye karar verip sarayına doğru yürüyüşe geçmişlerdi. Salih b. Vasîf ve Ebû Nasr diye bilinen Muhammed b. Boğa ile Bayık Bey, el-Mu'tezz'in kapısına silâhlarıyla

⁵⁰⁹ Merçil, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1985, s.5-10; Yazıcı, Nesîmi, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara, 1992, s.42-49; Yıldız, Hakkı Dursun, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi (Osmanlılar Hariç)*, İSAR, İstanbul, 1999, 42-52.

⁵¹⁰ Bu başlıklarla ilgili geniş bilgi için bkz: Yıldız, Hakkı Dursun, *a.g.e.*, s.119-22; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 254-256.

⁵¹¹ Yıldız, Hakkı Dursun, *a.g.e.*, s.119.

⁵¹² Aktan, Ali, “*Mu'tezz-Billâh*”, DİA, İstanbul, 2006, XXXI, s.391.

birlikte gelip oturmuş ve dışarı çıkması için haber göndermişlerdi. el-Mu'tezz onlara dün gece bir ilâç aldığını ve bu ilâcın etkisiyle ishal olduğunu, bundan dolayı dışarı çıkamayacağını söylemiş ve mutlaka görüşülmesi gereken bir konu varsa onlardan bazılarının yanına gelmesini istemişti. Halife olarak otorite ve durumunun devam ettiğini zannediyordu. Nihayet Türklerden bir grup el-Mu'tezz'in odasına girerek onu ayaklarından yakalamış ve odasının kapısına kadar sürükleyip topuzlarla dövmüşler, elbisesini yırtmış ve güneş altında avluda ayaküstü tutmuşlardı. Şiddetli sıcağın dolayı yerinde duramıyor, bir ayağını kaldırıp öbürünü yere koyuyordu. Bazıları kendisini tokatlayıp dururken ellerini siper etmeğe çalışıyordu. Sonra bir odaya sokup Ebû's-Şevârib'i ve bir grup adamı şahit tutarak onu görevinden azletmişler, Salih b. Vasîfi de kendisine, annesine, çocuklarına ve bacısına emân verildiğine dair şahit tutmuşlardı. el-Mu'tezz'in annesi kendi evinden bir tünel yaptırıp kızıyla birlikte oradan çıkmak istemiş, ancak yolunu keserek orada tutmuşlar ve hiç kimsenin yanına gitmesine de müsaade etmemişlerdi. el-Mu'tezz'i de işkencecilere teslim etmiş, üç gün yemek ve içmekten alıkoymuşlardı. el-Mu'tezz nihayet bu müddetin sonunda kuyudan su vermelerini istemiş, ancak bu da ondan esirgenmişti. Sonunda onu bir kanala tıkamış ve üzerini kapatmışlardı. Orada ölünce Hâşimoğullarıyla kumandanlardan bir grubu şahit tutarak vücudunda her hangi bir işkence etkisinin olmadığını göstererek eceliyle öldüğünü ispatlamışlar ve onu el-Müntasır'ın yanına defnetmişlerdi.⁵¹³

b) Türk komutanlar halife Mu'tezz'i zindana attıklarında ona işkence ettiler ve onun açlıktan ölmesine neden oldular.⁵¹⁴

c) Türk komutanlar Mu'tezz'i hapsedikten 5 gün sonra hamama götürdüler. Yıkadıktan sonra su isteyince vermediler. Harareten bayıldı. Hemen hamamdan çıkarıp karlı su içirdiler. Hemen düşüp öldü, işkenceden kurtuldu.⁵¹⁵ Bu rivâyette yer alan, Mu'tezz'in hamama sokulup susuz bırakılması ve daha sonra hamamdan çıkartılıp karlı su içirilerek ölümüne neden olunması temel İslâm Tarihi kaynaklarında geçmemektedir ve bu rivâyeti destekleyen başka bir rivâyet bulunmamaktadır.

d) Kabîha oğlu Mu'tezz'in ölmünden sonra Salih b. Vasîf'in kendisini öldürmesinden korkarak saklandı. 1 milyon 800 bin dinar tutarındaki parasını da gizledi. Kıymeti bilinmeyen çok miktardaki yakut, mercan, zümrüt gerdanlık ve mücevherleri bu paranın dışındaydı. Ne gariptir ki kabîha isyancılara yalnızca 50 bin dinar ödemeyi redderek

⁵¹³ Krş.: Taberî, *Târih*, IX, 389-390; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târihi'l-Hulefâ*, s.131-132; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, V, 341-342; Ebû'l-Fidâ, *Târihu Ebi'l-Fidâ*, I, 362.

⁵¹⁴ Üçok, Bahriye, *a.g.e.*, s.121; Muir, William, *a.g.e.*, s.538-539.

⁵¹⁵ Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, III, 930.

oğlunu onların elinde ölüme terk etmiştir.⁵¹⁶

Mu'tezz Billâh'ın ölüm nedeni hususunda da şu tespitler yapılabilir: Mu'tezz Türklere karşıydı; hatta babasından sonra halifeliği bu yüzden kaybetmişti. Üstelik Türkler babasının katiliydiler. Mu'tezz devletin içindeki Türk nüfûzunu kırmak için Türk kumandanlarından Vasîf ve Boğa'yı katlettirerek bertaraf etti; yalnız onların katledilmesi halife üzerindeki Türk baskısını azaltmaya yetmedi gibi Türkler arasında onun aleyhine genel bir hoşnutsuzluk meydana getirdi. Nitekim maaşlarını zamanında alamayan Türk askerleri Meğaribe ile anlaşarak isyan ettiler ve ele geçirdikleri Mu'tezz'e işkence yaptılar. Onu halifelikten çekilmek zorunda bıraktılar, ardından da zindana attılar. Zindanda onu aç ve susuz bıraktılar. Bir kanala atıp kapısını üzerine kapattılar. Mu'tezz kısa bir süre sonra orada öldü.

Mu'tezz'in ölümünden sonra şu görüş bir kez daha zihinlerde yer bulmaktadır. Halîfe Mütevekkil'in öldürülmesinden sonra Türk komutanlar idareyi ele geçirmişler, halifeleri zayıf duruma düşürmüşlerdi. Bu dönemden itibaren halife Türk komutanların elinde bir esir haline gelmişti. Dilerse halifelikte bırakırlar, diledikleri zaman hal' eder, dilediklerinde de öldürürlerdi. Bunu şu örnek çok güzel açıklamaktadır: Mu'tezz halifelik tahtına oturunca yakın adamları da çevresine oturmuşlardı. Yanlarına müneccimler getirttikten sonra: "Halifenin ne kadar yaşayacağını halifelikte kaç yıl kalacağını düşününüz." dediler. O sırada mecliste güngörmüş birisi bu sözü duyunca şöyle dedi: "Onun ömrünü ve halifeliğini bu müneccimlerden daha iyi biliyorum." Bunun üzerine halifenin kaç yıl halifelikte kalacağını ve ne kadar yaşayacağını ona sordular. O da şu karşılığı verdi: "Türkler ne kadar isterse." Onun bu sözüne gülmeyen kalmadı.⁵¹⁷

el-Mu'tezz kendisine biat edildiği günden azledildiği güne kadar 4 yıl, 6 ay, 23 gün görev yapmıştı. Öldüğünde 24 yaşındaydı. Cenaze namazını el-Mühtedî kıldırdı.⁵¹⁸ el-Mu'tezz beyaz tenli, siyah ve gür saçlı, gözleri ve yüzü gayet güzel, kırmızı yanaklı, gayet boylu poslu bir kimse idi. Gayet fasîh bir kimse olup iyi konuşmaktaydı.⁵¹⁹ İyi bir şahsiyetti. Aklında görüşünde ve karakterinde herhangi bir kötülük bulunmayan bir şahıstı.⁵²⁰

⁵¹⁶ Taberî, *Târih*, IX, 393-396; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 343-344; Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, III, 930; Philip, K.Hitti, *a.g.e.*, III, 735.

⁵¹⁷ İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.220.

⁵¹⁸ Ya'kubî, *Târih*, III, 226.

⁵¹⁹ Taberî, *Târih*, IX, 390; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 342.

⁵²⁰ İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.220.

2. 14. MÜHTEĞİ BILLÂH'IN ÖLDÜRÜLMESİ

Asıl adı, Ebû İshâk ve Ebû Abdillâh el-Mühtedî-Billâh Muhammed b. el-Vasık Hârûn b. Mu'tasım el-Abbâsî'dir.⁵²¹ Künyesi Ebû Abdillâh'tır.⁵²² Ebû İshâk da denilmektedir.⁵²³ Annesi ümmüveled olan Verde isimli bir kadındır.⁵²⁴ Kurb da denilmiştir.⁵²⁵ 218/833⁵²⁶ veya 219/834'de Sâmerâ yakınlarındaki Kâtûl'de doğdu.⁵²⁷

Hârûn el-Vâsık'ın ölümünün ardından devlet adamları ve kumandanlar yani halifeyi seçmek için toplanmışlardı. Abbâsî tarihinde bu amaçla yapılmış ilk toplantının sonunda Muhammed b. Hârûn el-Vâsık 'ın halife ilân edilmesine karar kılınmıştı; ancak nüfûzlu Türk kumandanları Muhammed'in yaşının küçük olmasını ileri sürerek itiraz etmişlerdi. Onun yerine amcası Mütevekkil Alellâh halifelğe getirilmişti. Mütevekkil Alellâh, Müntasır-Billâh, Müstaîn-Billâh ve Mu'tezz dönemlerinde Muhammed siyasî hayattan uzak durmuştu.⁵²⁸

Mu'tezz-Billâh'ın halifelikten çekilmesiyle Muhammed'e 255/869 yılında Mühtedî-Billâh lâkabıyla biat edildi. Ancak Muhammed'in halife olması Bağdat'ta askerlerle halk tarafından tepkiyle karşılandı. Onun adına biat almak için görevlendirilen Süleyman b. Abdullâh saldırıya maruz kaldı. Cuma günü hutbe yine Mu'tezz adına okundu. Bu sırada Bağdat'ta bulunan Ebû Ahmed b. Mütevekkil'i halife yapmak amacıyla yoğun bir faaliyet başlatıldı. Ancak Ebû Ahmed kendisine yapılan teklifi kabul etmeyince Mühtedî'ye biat edildi.⁵²⁹

Mühtedî hilâfet makamına geçince devletin çeşitli yerlerinde isyanlar çıktı ve halifeyi ve devleti oldukça sarsıyordu.⁵³⁰ Aynı zamanda Mühtedî devlet içinde Türklerle uğraşıyordu.

Mühtedî'nin halife olmasında başrolü oynayanlardan Sâlih b. Vasîf halife üzerinde büyük bir nüfûz tesis etmişti. Mühtedî her ne kadar halifeliği düştüğü kötü durumdan kurtarmak ve bu makama eski kudret ve kuvvetini kazandırmak istiyorsa da çaresizlik içinde Türk kumandanlarının arzularına boyun eğmek zorunda kalıyordu. Sâlih ve Bayık Bey hemen bütün isteklerini elde edebiliyorlardı. Merkezde bu hâdiseler cereyan ederken halife, İran'da

⁵²¹ *Zehebî, Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XII, 535.

⁵²² *Mes'ûdî, et-Tenbih ve'l-İsrâf*, s.317.

⁵²³ *Süyûtî, Tarihu'l-Hulefâ*, s.334.

⁵²⁴ *Süyûtî, Tarihu'l-Hulefâ*, s.334.

⁵²⁵ *Ya'kubî, Târih*, III, 227; *Mes'ûdî, et-Tenbih ve'l-İsrâf*, s.317.

⁵²⁶ *Hudarî Bek, ed-Devletü'l-Abbâsî*, s.289.

⁵²⁷ *İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Târih*, V, 357.

⁵²⁸ Yıldız, Hakkı Dursun, *a.g.e.*, s.125; Özyayın, Abdülkerîm, "Mühtedî-Billâh", DİA, İstanbul, 2006, XXXI, s.527.

⁵²⁹ *Ya'kubî, Târih*, III, 227; *Taberî, Târih*, IX, 391-393.

⁵³⁰ Bu isyanlar için bkz: *Taberî, Târih*, IX, 396-437.

bulunan Mûsâ b. Boğa'yı çağırdı.⁵³¹ Mûsâ b. Boğa şehre girer girmez Mühtedî'yi koruma altına aldı. Mühtedî'nin Mûsâ b. Boğa ile kendisi aleyhine işbirliği yaptığını hisseden Sâlih bir süre Sâmerrâ'da saklandı, daha sonra yakalanarak öldürüldü.⁵³²

Halîfe bu olayın ardından Mûsâ ve Bayık Bey'i de etkisiz hale getirmek için çareler aramaya başladı ve onları Musul'daki isyanları bastırmakla görevlendirdi. Mühtedî görünürde Türk askerleriyle iyi geçinmeye çalışırken bir yandan da Mısır'ın yerli halkından teşkil edilen ücretli askerleri (Meğâribe)'ni devletin önemli yerlerine getirmek istiyordu.⁵³³

Halîfe Mühtedî, Mûsâ ve Bayık Bey'e birtakım tuzaklar kurup onları birbirine düşürmeyi ve öldürtmeyi düşünürken bu planını tam manasıyla gerçekleştirilemeden 256/870 yılında Türk komutanlar tarafından öldürüldü.⁵³⁴

Halîfe Mühtedî'nin Türk komutanlar tarafından öldürülmesi Abbâsî Devleti içinde o dönemde hâlâ Türk etkisinin varlığını ortaya koymaktadır.

el-Mühtedî 11 ay 15 gün hilâfet sürmüştü. 38 yaşında vefat eden el-Mühtedî açık alınlı, esmer tenli, yumuşak yürekli, elâ gözlü, asık suratlı, geniş omuzlu, iri yarı, kısa boylu, sakalı uzun bir kimseydi.⁵³⁵

Yaklaşık bir yıl hilâfet makamında kalan el-Mühtedî-Billâh Ömer b. Abdülaziz'i kendisine örnek almış sade bir hayat tarzıyla kudret ve nüfûzu telif etmeye çalışmış. Türk kumandanlarının etkisini kırmak halifelîğe siyasî ve dinî itibar kazandırmak için gayret göstermiş ancak başarılı olamamıştır.⁵³⁶

2. 15. MU'TEMİD ALELLÂH'IN ÖLDÜRÜLMESİ

Halîfe Mu'temid'in asıl ismi Ebû'l-Abbâs (Ebû Ca'fer) Ahmed b. el-Mütevekkil Alellâh Ca'fer b. Mu'tasım el-Hâşimî, el-Abbâsî, es-Sâmerrâî'dir.⁵³⁷ Künyesi Ebû'l-Abbâs'tır.⁵³⁸ Ebû Ca'fer de denilmektedir.⁵³⁹ Annesinin ismi ümmüveled olan Fityân'dır.⁵⁴⁰ Mu'temid Alellâh 229/843 veya 231/845⁵⁴¹ yılında Sâmerrâ'da⁵⁴² doğmuştur.⁵⁴³

⁵³¹ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, IV, 184-185.

⁵³² Taberî, *Târîh*, IX, 440-443.

⁵³³ Özeydî, Abdülkerîm, *a.g.md.*, s.527-528.

⁵³⁴ Halîfe Mühtedî'nin öldürülmesi hususunda geniş bilgi için bkz.: Taberî, *Târîh*, IX, 456-469; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târîhi'l-Hulefâ*, s.136; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, V, 355-357; Ebû'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, I, 364-365; Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, III, 932; Üçok, Bahriye, *a.g.e.*, s.123; Muir, William, *a.g.e.*, s.542.

⁵³⁵ Taberî, *Târîh*, IX, 469; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, V, 357.

⁵³⁶ Özeydî, Abdülkerîm, *a.g.md.*, s.528.

⁵³⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XII, 540.

⁵³⁸ Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, s.318.

⁵³⁹ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.336.

Halîfe Mühtedî'nin hal'linden sonra el-Cevsâk'ta hapiste bulunan Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Mütevekkil el-Mu'temîd ünvanıyla hilâfet makamına geçirildi. Ordu ve halk onun halifeliğini atanıldığı için Sâmerrâ'da sükûnet oldu. Bu durum Hanikin'de bulunan Mûsâ b. Boğa'ya bildirildi ve onun tarafından da kabul edildi.⁵⁴⁴

Mu'temid'in ilk yıllarında devlet idaresinde Türk nüfûzunun devam ettiğini görmekteyiz. Hilâfete gelince vezir tayin ettiği Ubeydullâh b. Yahyâ b. Hâkân merkezdeki idari işlere nezaret ediyordu. Ordu içinde Mûsâ b. Boğa itibarlı bir şahsiyet olup âdeta başkumandan sıfatıyla duruyordu.⁵⁴⁵ Mu'temid bunların yanında bir de kardeşi Ebû Ahmed el-Muvaffak'ı kendi yerine koyunca vaktini av ve eğlence partilerinde geçirmeye başladı. Halîfe bu durumdayken devletin çeşitli yerlerinde isyanlar ve ayrılmalar görülüyordu. Basra bölgesinde çıkan Zenci ayaklanması⁵⁴⁶; Hâricî görüşe yakın olan Ali b. Muhammed'in kendini Ali evlâdından tanıtarak etrafına Hz. Ali soyuna sempatisi olanları toplayarak isyan etmesi⁵⁴⁷; Saffâriler Olayı⁵⁴⁸; Sâcoğullarının Azerbaycan'da bağımsız hareket etmesi⁵⁴⁹ bunlardan bazılarıdır. Bu olaylar karşısında halîfenin kardeşi el-Muvaffak otoriter idaresi, memleket yönetiminde gösterdiği başarılar savaş meydanlarında yılmak bilmeyen azim ve cesaretiyle temayüz etmiş gerçek bir devlet adamıydı. Devlet idaresinin böyle kuvvetli bir şahsiyetin elinde bulunması elbette devlet otoritesine karşı gelenlerin hareket imkânlarını ortadan kaldırıyordu.⁵⁵⁰

Halîfe Mu'temid daha önce, kendisinden sonra oğlu Ca'fer'i ondan sonra da kardeşi el-Muvaffak'ı veliaht tayin etmişti. Ayrıca Ca'fer'in ergenlik çağına gelmeden kendisinin ölümü halinde yerine Muvaffak'ın geçmesini ve Ca'fer'in onun veliahtlığına getirilmesini vasiyet ederek biat almıştı. Halîfe Mu'temid son dönemlerinde bu fikrinden vazgeçerek oğlu Ca'fer'i veliahtlıktan azledip yerine kardeşinin oğlu Ebü'l-Abbâs'ı (Mu'tazîd-Billâh'ı) getirmek zorunda kaldı. Bundan 6 ay sonra da beklenmedik bir şekilde öldü.⁵⁵¹

⁵⁴⁰ Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, s.318; Süyûtî, *Tarîhu'l-Hulefâ*, s.336.

⁵⁴¹ Hudarî Bek, *ed-Devletü'l-Abbâsî*, s.294.

⁵⁴² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 89.

⁵⁴³ Aktan, Ali, "Mu'temid-Alellâh", DİA, İstanbul, 2006, XXXI, s.387.

⁵⁴⁴ Ya'kubî, *Târih*, III, 228-229.

⁵⁴⁵ Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, s.128-129.

⁵⁴⁶ Mes'ûdî, *Mürüci'z-Zeheb*, IV, 199.

⁵⁴⁷ Ya'kubî, *Târih*, III, 227.

⁵⁴⁸ Mes'ûdî, *Mürüci'z-Zeheb*, IV, 200-202.

⁵⁴⁹ Yazıcı, Nesîmi, *a.g.e.*, s.50-55; Yıldız, Hakkı Dursun, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s.61-72.

⁵⁵⁰ Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, s.130.

⁵⁵¹ Aktan, Ali, *a.g.md.*, s.388.

Halîfe Mu'temîd'in ölümüyle ilgili rivâyetler şöyledir:

a) el-Mu'temîd Alellâh 279/892 yılının 19 Recep Pazartesi gecesi vefat etti. el-Mu'temîd Pazar günü nehir kenarında güzel bir yerde bol bol şarap içmiş, akşam yemeğinde fazlaca yemek yemiş ve geceleyin ölmüştü.⁵⁵² Onun öldüğünü haber alan el-Mu'tazîd kadıları ve halkın ileri gelenlerini çağırarak gidip el-Mu'temîd'e bakmıştı. Onun öldüğü görülünce Sâmerâ'ya götürülüp orada defnedilmişti. el-Mu'temîd 50 yıl 6 aylık bir ömürden sonra vefat etmişti. el-Muvaffak'tan 6 ay daha büyüktü. el-Mu'temîd 23 yıl 6 ay müddetle hilâfet görevini sürdürmüştü. O hilâfeti boyunca hep yalnızlığa mahkûm edilmişti. Kardeşi Ebû Ahmed el-Muvaffak yönetimi tamamen eline geçirmiş, yetkilerini alarak onu köşeye sıkıştırmıştı. Hattâ birçok vakit 300 dinara muhtaç olacak kadar perişan bir duruma düştüğü söylenir. Böyle bir günde şu şiirleri söylediği kaydedilmektedir: “Bu durumum acayip değil midir? Her taraftan sıkıştırılmış ve yalnızlığa terkedilmiş... Bütün dünya onun adına iken... Elinde hiç bir şey mevcut değil. Dünyanın dört bir yanından mallar onun adına toplanır, Ama bunlar ondan uzak tutulur.”⁵⁵³

b) İbn Kesîr ise şu ifâdelere yer vermektedir: “Bağdat'ın Hasenî Kasrı'nda vefat etmişti. Vefatı sırasında Mu'tazîd, kadıları, ayan ve eşrafı saraya çağırılmış, amcası Mu'temîd'in normal bir ölümle vefat ettiğine onları şahit tutmuş, sonra yıkayıp kefenlemiş ve cenaze namazını kıldırmıştı. Namazı kıldırıldıktan sonra Sâmerâ'ya götürülüp defnedilmişti. Ertesi sabah da Mu'tazîd'a biat edildi.”⁵⁵⁴

c) Bağdat'ın Hasenî sarayında uyurken üzerine yastıkla bastırılarak öldürüldü.⁵⁵⁵ Halîfeyi yastıkla öldürenin kim olduğu rivâyette geçmemektedir.

d) Mu'temîd-Alellâh arkadaşları ile birlikte yedikleri kuzu kellesinden zehirlenmiştir; ama bunun Mu'tazîd tarafından yaptırıldığına dair bir rivâyet yoktur.⁵⁵⁶

e) Bağdat'ın Hasenî sarayında hizmetçileriyle birlikteyken bardağının içine zehir atılarak öldürüldü.⁵⁵⁷

f) Kuzu kellesi olduğu belirtilmeden zehirli etle zehirlendiği de rivâyet

⁵⁵² Taberî, *Târîh*, X, 29; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VI, 73; Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, III, 945; Muir, William, *a.g.e.*, s.552.

⁵⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VI, 73; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 65.

⁵⁵⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 65.

⁵⁵⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XII, 552; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.340.

⁵⁵⁶ Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, IV, 229-230; Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XII, 552.

⁵⁵⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XII, 552.

edilmiştir.⁵⁵⁸

g) Halife Mühtedî Billâh veliahtlığı Mu'tazîd'a bıraktıktan 6 ay sonra beklenmedik bir şekilde muhtemelen zehirlenerek öldürüldü.⁵⁵⁹ Ancak daha sonraki kaynaklarda bu zehirlenmenin Mu'tazîd tarafından yaptırıldığına dair zayıf oldukları belirtilen rivayetler geçmektedir.⁵⁶⁰ Söz konusu iddianın Taberî ve Mes'ûdî'nin kaynaklarında yer almaması ve bu iddiaya yer veren sonraki kaynakların da bunun bir ihtimal olabileceğini söylemeleri gerçek olabilme olasılığını bir hayli azaltmaktadır. Ancak Mes'ûdî'de ve sonraki bazı kaynaklarda geçen öldürülme rivâyetlerine baktığımız zaman bunu kimin yapabileceği akla soru olarak gelmektedir.

Mu'temid Sâmerâ'da oturan Abbâsî halifelerinin sonuncusudur.⁵⁶¹ Onun Türkler için kurulmuş olan bu şehirden ayrılması siyasî alandaki Türk nüfûzunun ortadan kalkma sürecine girdiğini göstermektedir.⁵⁶² Halife Mu'temid ise tahakküm ve nüfûz altına alınan tasarrufları sınırlandırılan ve adına iş görülen vekiller tarafından temsil edilen ilk halife olmuştur.⁵⁶³

2. 16. MU'TAZİD BİLLÂH'IN ÖLÜMÜ

Mu'tazîd-Billâh'ın asıl ismi, Abû'l-Abbâs Ahmed b. el-Muvaffak-Billâh Talha (Muhammed) b. Ca'fer el-Abbâsî'dir.⁵⁶⁴ Künyesi Ebû'l-Abbâs'tır.⁵⁶⁵ Annesi Rum asıllı bir cariyeye olan Dîrâr'dır.⁵⁶⁶ İsmi Savâb, Tahkîn, Harez olduğu da söylenmiştir.⁵⁶⁷ Halife Mu'tazîd 242/856 veya 243/857 yılında Sâmerâ'da doğdu.⁵⁶⁸ Mu'tazîd'ın çocukluk ve yetişkinlik devreleriyle ilgili bilgilerin aksine çok erken yaşta başlamış olduğu askerî görevleri ve bu alandaki başarılarına ait bilgileri bulmak mümkündür.⁵⁶⁹

Halife Mu'temid ölmeden önce halîfeliği kardeşinin oğlu Mu'tazîd-Billâh'a bıraktı ve bu olaydan 6 ay sonra öldürüldü. Merkezî idarenin zayıfladığı ve devlet hazinesinin boşaldığı dönemde iktidara gelen Mu'tazîd-Billâh'ın zamanında meydana gelen olayları

⁵⁵⁸ Diyarbekri, *Târihu'l-Hamis*, II, 386.

⁵⁵⁹ Aktan, Ali, *a.g.md.*, s.388.

⁵⁶⁰ *Kitâbü'l-Uyûn ve'l-Hadâik fî Ahbâri'l-Hakâik*, (neş: Ömer es-Saîdî), IV, Dîmeşk, 1972, IV/(1-2), I, 73; Hasen İbrahim Hasen, *İslâm Tarihi*, III, 359.

⁵⁶¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI, 73; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 65; İbn Haldun, *el-Iber*, III, 346.

⁵⁶² Aktan, Ali, *a.g.md.*, s.388.

⁵⁶³ Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.339.

⁵⁶⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XIII, 463-464.

⁵⁶⁵ Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, s.320.

⁵⁶⁶ İbn Abdîrabbih, *el-Ikdü'l-Ferid*, V, 126; Hudaî Bek, *ed-Devletü'l-Abbâsî*, s.314.

⁵⁶⁷ Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, IV, 231; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.341.

⁵⁶⁸ Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, IV, 231; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.341.

⁵⁶⁹ Yılmaz, Saim, *Mu'tazîd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, s.58.

başlıklar halinde verelim⁵⁷⁰: a) Ubeydullâh b. Süleyman b. Vehb'in vezir tayin edilmesi b) Şeybâniler'in itaat altına alınması c) Tolunoğullarıyla iyi ilişkilerin kurulması d) Saffârîler ve Sâ mânîlerle siyasî ve askerî ilişkiler kurulması e) Dülefilere uğraşılması f) Sâcoğullarının tanınması g) Karmatîlerle savaşılması h) Emevîlere hutbelerden lânet okuma fikrinin ortaya çıkması

Abbâsî Devletinin siyasî, askerî ve iktisadî alanlarda çok zor anlar yaşadığı bir dönemde tahta oturan Mu'tazîd yaklaşık 10 yıl süren halifeliği esnasında ortaya koymuş olduğu başarısı sebebi ile tarihçiler tarafından haklı olarak devleti ikinci defa derleyip toplayan anlamında "es-Seffâhu's-Sânî" diye isimlendirilmiştir.⁵⁷¹ Onun başarılarının altında halife oluşuyla birlikte yakın arkadaşlarından ve ehil kimselerden oluşan uyum içinde çalışabileceği bir ekibi iş başına getirmesi zikredilebilir.⁵⁷²

Halife Mu'tazîd esmer tenli, narin yapılı ve düzgün bir endama sahipti. Ön tarafında beyazlıklar olan uzun bir sakalı ve yine başının ön tarafında beyaz bir ben vardı.⁵⁷³ Kaynaklarda onun, sertlik yanlısı olması ve hatta işkence ile adam öldürtmesi hususunda örneklere rastlamak mümkün olduğu gibi,⁵⁷⁴ halka karşı yumuşak muamele edilmesi konusunda gayet hassas davrandığına dair rivayetler de mevcuttur.⁵⁷⁵ Buna mukabil üst düzey yöneticilerine karşı daha sert bir tavır içerisinde olduğu görülmektedir.⁵⁷⁶ Bütün bunları bir arada değerlendirdiğimizde onun dâhili yönetimde içinde bulunulan şartlar gereği yumuşaklık-sertlik arası bir politikayı benimsediğini söylemek mümkündür.⁵⁷⁷

Halife Mu'tazîd 9 yıl 9 ay civarında tahta kalarak 47 yaşında iken, 21 veya 22 Rebûlâhîr 289/902 tarihinde vefat etmiştir.⁵⁷⁸

Halife Mu'tazîd'in ölüm sebebi hakkında Mes'ûdî'nin zikrettiği üç farklı rivâyet vardır:

a) Vezir İsmâil b. Bülbül öldürülmeden önce Mu'tazîd'i zehirletmiş ve çok uzun bir müddet sonra vücudunda etkisini gösteren bu zehir, onun ölümüne sebep olmuştur.⁵⁷⁹ Vezir İsmail b. Bülbül'ün Mu'tazîd halife olmadan önce öldürüldüğü dikkate alındığında

⁵⁷⁰ Bu olaylarla ilgili geniş bilgi için bkz: Yılmaz, Saim, *a.g.e.*, s.83-258.

⁵⁷¹ *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1, 75; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.341.

⁵⁷² Yılmaz, Saim, *a.g.e.*, s.263.

⁵⁷³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 247.

⁵⁷⁴ Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, IV, 232-233.

⁵⁷⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 98.

⁵⁷⁶ Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, IV, 232-233.

⁵⁷⁷ Yılmaz, Saim, *a.g.e.*, s.269.

⁵⁷⁸ Taberî, *Târih*, X, 86; İbn Abdîrabbih, *el-İkdü'l-Ferid*, V, 126; Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb*, IV, 231, 273.

⁵⁷⁹ Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, IV, 273.

Mes'ûdî'nin de dikkat çektiği gibi bu rivâyeti doğru olarak kabul etmek mümkün gözükmemektedir.

b) İkinci rivâyet de onun zehirlenerek öldürüldüğü şeklindedir. Buna göre Mu'tazîd, cariyeleri tarafından burnunu temizlemesi için verilen bir mendille zehirlenmiştir.⁵⁸⁰

c) Bir rivâyete göre ise, Vasîf el-Hâdim'i ele geçirmek için çıktığı son seferde bir hayli yorulan ve vücudu bitkin düşen Mu'tazîd, bir müddet sonra vefat etmiştir.⁵⁸¹

d) Başka bir kaynakta yer alan bir rivâyete göre ise Halîfe Mu'tazîd çok yemekten hastalanmış ve bu hastalığı onun ölümünü getirmiştir.⁵⁸²

e) Mu'tazîd Billâh 289/902 yılının 22 Rebûlâhir ayında Bağdat'ta öldü.⁵⁸³

Dönemin tarihçisi Taberî'nin onun ölümü hakkında herhangi bir sebep ileri sürmemesi, Mu'tazîd'in normal bir ölümle vefat ettiği ihtimalini daha güçlü hale getirmektedir. Mu'tazîd, vasiyeti üzerine Muhammed b. Abdullah b. Tahir'in sarayı olarak bilinen yere defnedilmiştir.⁵⁸⁴

Halîfe Mu'tazîd vefatından 4 gün önce hastalığı artınca oğlu Müktefî için biat alınmasını emretmiş ve bu emir yerine getirilmiştir.⁵⁸⁵ Müktefî için biat alınması Mu'tazîd'in emri ile değil de ileride fitne çıkmaması adına önde gelen komutanların isteğiyle gerçekleştiğine dair bilgilerde vardır.⁵⁸⁶

2. 17. MÜKTEFÎ BİLLÂH'IN ÖLÜMÜ

Müktefî Billâh'ın asıl ismi Ebû Muhammed Alî b. Mu'tazîd Billâh Ebi'l-Abbâs Ahmed b. Muvaffak Talha b. Mütevekkil el-Abbâsî'dir.⁵⁸⁷ Künyesi Ebû Muhammed'dir.⁵⁸⁸ Halifeler arasında Hz. Ali (r.a.)'den ve Müktefî Billâh'tan başka Ali adını taşıyan biri yoktur. Yine halifeler arasında Hz. Hasan'dan ve kendisinden başka Ebû Muhammed künyesini taşıyan da yoktur.⁵⁸⁹ Annesinin Türk asıllı Çiçek adında bir câriye olduğu ve güzelliğiyle darbimesel getirildiği söylenir.⁵⁹⁰ 264/878 yılında Recep ayında doğmuştur.⁵⁹¹ Müktefî

⁵⁸⁰ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, IV, 274.

⁵⁸¹ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, IV, 273-274.

⁵⁸² İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târîhi'l-Hulefâ*, s.148.

⁵⁸³ Aktan, Ali, "Mu'tazîd-Billâh", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, 384.

⁵⁸⁴ Taberî, *Târîh*, X, 86.

⁵⁸⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 339.

⁵⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VI, 100.

⁵⁸⁷ Zehabî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XIII, 479.

⁵⁸⁸ Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, s.321.

⁵⁸⁹ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 104.<

⁵⁹⁰ Hasen İbrahim Hasen, *İslâm Tarihi*, III, 363.

⁵⁹¹ İbn Abdirabbih, *el-İkdü'l-Ferid*, V, 126.

halifelik öncesinde babası Mu'tazîd tarafından çok ciddî askerî ve idarî görevlere getirilmiştir. Rey valiliğine getirilmesi, Amîd seferine gönderilmesi ve Cezire'ye vali olarak gönderilmesini söyleyebiliriz.⁵⁹²

Mu'tazîd'm vefatından kısa bir süre önce oğlu Müktefî için biat alınmıştı. Onun ölümünden bir gün sonra ise daha önce alınan biat halifeliği için 289/902 yılında yenilenmiştir.

Müktefî Billâh'ın halifeliği süresince şu olaylar karşımıza çıkmaktadır⁵⁹³: a) Komutan Bedir'in öldürülüşü b) Saffârîlerle mücadele edilmesi c) Karmatîlerle mücadele edilmesi d) Tolunoğullarıyla mücadele edilmesi d) Bizans ile mücadele edilmesi e) Yusuf b. Ebi's-Sâc, Ebû Saîd el-Harizmî ve Abdullâh b. İbrahim el-Mismaî'nin İsyanları.

Müktefî Billâh siyasî ve askerî alanda büyük ölçüde babası Mu'tazîd'ın politikasına bağlı kalmıştır. Devlet idaresini ilgilendiren diğer alanlarda da bu anlayışını devam ettirmiştir.⁵⁹⁴

Halife Müktefî Billâh esmer, orta boylu, yakışıklı, zarif ciltli, güzel saçlı ve gür sakallıdır.⁵⁹⁵ Kişiliği hakkında kaynaklarda pek fazla bir bilgiye rastlanmayan Müktefî'nin, halk tarafından sevildiği ve kendisine dua edildiği kaydedilmektedir.⁵⁹⁶ Muhtemelen onun halkın sevgisini kazanmasına neden olan en önemli icraatı, halife olmasıyla birlikte babasının yaptırmış olduğu yeraltı hapishanelerini yıktırarak, daha önceden el konulmuş olan yerleri arazi sahiplerine dağıtmış olmasıdır.⁵⁹⁷ Ancak onun vefatından önce Şemmâsiye bölgesinde inşa ettireceği saray yapımı için babasının yaptığı gibi halkın arazilerine el koyma usulüne başvurması başlangıçta kendisine duyulan sevginin kızgınlığa dönüşmesine neden olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁹⁸

Halife Müktefî kaynaklarda domuz hastalığı olarak ifade edilen bir hastalığa yakalanmış, hastalığı aylarca sürmüş ve bu hastalık sebebiyle 295/908 yılında 12 veya 13 Zilkâde ayında vefât etmiştir. 32 veya 33 yaşında vefat eden Müktefî Billâh 6 yıl 6 ay tahtta kalmıştır.⁵⁹⁹ Babası Mu'tazîd'ın defnedildiği Muhammed b. Abdullâh Tahir Sarayı'nın

⁵⁹² Özaydın, Abdülkerim, "Müktefî-Billâh", DİA, İstanbul, 2006, XXXI, 534-535.

⁵⁹³ Bu olaylarla ilgili geniş bilgi için bkz: Yılmaz, Saim, a.g.e., s.279-366.

⁵⁹⁴ Yılmaz, Saim, a.g.e., s.367.

⁵⁹⁵ Mes'ûdî, *et-Tenbih*, s. 321.

⁵⁹⁶ Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, IV, 276.

⁵⁹⁷ Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.348-349.

⁵⁹⁸ Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, IV, 281.

⁵⁹⁹ Krş.: Taberî, *Târih*, X, 138; İbn Abdîrabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, V, 126-127; Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, s.321; a.mlf., *Mürücü'z-Zeheb*, IV, 275; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târihi'l-Hulefâ*, s.152; İbnül-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*,

haziresine defnedilmiştir.⁶⁰⁰

Müktefi Billâh, hastalanıp ölüm döşeğine yattığı zaman kardeşi Ebû Fazl Cafer b. Mu'tazid'ı sordu. Duyduğuna göre kardeşi buluğa ermişti. Bu nedenle, 295/905 Zilkâde ayının 11'inde Cuma günü onu huzuruna getirtti. Kadıları da huzura aldı ve onları kendine şahit tutarak hilafet işini kendisinden sonra kardeşine devrettiğini beyan etti ve ona Muktedir - Billâh lakâbını taktı.⁶⁰¹

Abbasî Devleti'nin her alanda gücünü kaybettiği bir dönemde babası Mu'tazid'in başlatmış olduğu canlanma ve toparlanma süreci, onun vefatıyla birlikte sona ermiştir. Kendinden sonra halife olan kardeşi Muktedir döneminde, sivil ve askerî bürokrasinin ileri gelenleri yeniden devletin idaresinde büyük ölçüde söz sahibi olmaya başlamışlardır.⁶⁰²

2. 18. MUKTEDİR BİLLÂH'IN ÖLDÜRÜLMESİ

Halife Muktedir Billâh'ın asıl ismi Ebü'l-Fazl Ca'fer b. Ahmed el-Mu'tazid-Billâh el-Abbâsî'dir.⁶⁰³ Künyesi Ebü'l-Fazl'dır.⁶⁰⁴ Annesi Türk asıllı Şağab Hatundur.⁶⁰⁵ el-Muktedir 8 Ramazan 282/895 yılında doğmuştur.⁶⁰⁶

Müktefi Billâh, hastalanıp ölüm döşeğine yattığı zaman kardeşi Ebu Fazl Cafer b. Mu'tazid'ı sormuştu. Duyduğuna göre kardeşi buluğa ermişti. Bu nedenle, 295/908 Zilkâde ayının 11'inde Cuma günü onu huzuruna getirtmişti. Kadıları da huzura almıştı ve onları kendine şahit tutarak hilafet işini kendisinden sonra kardeşine devrettiğini beyan etmişti.⁶⁰⁷

Halife Muktedir Billâh devletin idaresine geçtiği zaman yaşı küçüktü. Bunu fırsat bilen Vezir Abbâs'ın Muktedir Billâh'ın yerine Ebû Abdullâh Muhammed b. Mu'temid-Alellâh'ı halife yapma girişimleri sonuçsuz kaldı. Yine güçlü kumandanlardan Hüseyin b. Hamdan Bedr b. el-A'cemî ve Vasîf b. Süvâr Tekin gibi vezirleri öldürüp halife Muktedir'i hal' edip yerine İbnü'l-Mu'tezz'i halife ilân etti. Ebû Abdullâh İbn Cerrâh da vezir oldu. Bu haber her yere bildirildi. Halife yerini bırakmayı düşünürken yanındaki adamların karşı koyma teklifiyle cesaretlendi. İbnü'l-Mu'tezz ve veziri karşı tarafın daha güçlü olduğunu

VI, 118-119; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 104-105; Yılmaz, Saim, *Mu'tazid ve Müktefi Döneminde Abbâsîler*, s.370; Özeydin, Abdülkerim, *a.g.md.*, 535.

⁶⁰⁰ İbnül-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI, 119.

⁶⁰¹ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 105.

⁶⁰² Yılmaz, Saim, *a.g.e.*, s.370.

⁶⁰³ Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XV, 43.

⁶⁰⁴ Makdisî, *el-Bed' ve't-Târih*, VI, 112.

⁶⁰⁵ Şağap Hatun ve onun halifenin üzerindeki otoritesi hakkında bilgi için bkz: Kitapçı, Zekeriya, *Abbâsî Hilâfesinde Örnek bir Türk Anası: Şağap Hatun*, İstanbul, 1991.

⁶⁰⁶ İbn Abdîrabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, V, 127.

⁶⁰⁷ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 105.

görerek Bağdat'tan ayrılma kararı aldı. Bu arada Mûnis el-Muzaffer'in⁶⁰⁸ desteğiyle Muktedir Billâh ikinci defa tahta oturdu.⁶⁰⁹

Halife Muktedir Billâh döneminde Deylem ve Taberistan'da Ali evlâdının faaliyetleri baş gösterdi. Karmatî lider Ebû Tahir Basra'yı istila etti. Mekke'ye ve hacılara çok zarar verildi. Bizanslılarla mücadeleye girişildi.⁶¹⁰

Bağdat'ta halifeyi hilâfetten uzaklaştırmak için isyan çıktı bu isyanın başını çeken Mûnis el-Hâdim'di.⁶¹¹ Halife ikinci defa azledildi. Yerine Muhammed b. Mu'taz'ı getirildi. Muhammed'in asilerin isteğini karşılamayacağı anlaşılınca tekrar Muktedir Billâh halife ilan edildi.⁶¹² Bu dönemde halife Muktedir Billâh ile Mûnis'in arası çok açıldı. Muktedir, daha önce yanından gönderdikleri komutanları Bağdat'a çağırdı. Durumu öğrenen Mûnis, Halifeye kızıp Bağdat'ı terk edip Musul'a gitti. Musul'u ele geçirip Hamdânîler'in hazinelerine ve topraklarına el koydu. Bundan sonra iyice güçlenen Mûnis çevresinde toplanan binlerce askerle Bağdat'a yürümeyi kararlaştırdı.⁶¹³

Bu rivâyetlerden sonra Halife Muktedir Billâh'ın öldürülmesiyle ilgili bilgileri özetle aktaracağız:

Mûnis'in Bağdat'a yürüdüğünü öğrenen Bağdat'taki ordu birlikleri maaşlarının ödenmesini isteyerek Muktedir'e baş kaldırmışlar. Muktedir de bunlara maaş ve hak ettiklerini dağıttırması ve onları Muktedir'in üstüne sevk etmiştir. Muktedir'in öncü birlikleri, Tekrit'te Mûnis'in ordusuyla ilk mücadelesini yapar fakat yenilip Bağdat'a kaçmak zorunda kalır. Bu fırsatı iyi değerlendiren Mûnis, Bağdat kapılarına dayanır. Muktedir, dayısının oğlu olan Hârûn b. Garîb'in askerleriyle birlikte Mûnis'e karşı koymasını istemişse de Hârûn yanındaki askerlerin daha önce Mûnis'in adamları olduğundan onlara güvenemediği gerekçesiyle meydandan kaçmıştır. Muktedir, Bağdat'tan ayrılarak Vâsıt'a geçmeyi ve orada bekleyerek Basra, Ahvaz, Fars ve Kirman ile diğer bölgelerden toplayacağı askerlerle Mûnis üzerine yürümeyi düşünmüştü. Bu müddet içerisinde Bağdat'ı Mûnis'e terk edecek ve söz konusu bölgelerden toplayacağı askerlerle birlikte geri gelecekti. Ancak İbn Yâkût onu bu düşüncesinden vazgeçirip şu anda Mûnis ile çarpışmayı ve ona karşı koymayı tavsiye edip

⁶⁰⁸ Mûnis el-Muzaffer için bkz: Yılmaz, Saim, "Abbâsîler Dönemi Mûnis el-Muzaffer'in (Ö.321/933) Hayatı ve Askerî Görevleri", ÇÜİFD, 2007, VII/1, s.121-152.

⁶⁰⁹ İbn Miskeveyh, Ebû Ali b. Muhammed, *Tecâribü'l-Ümem ev Târihu İbn Miskeveyh*, Mısır, 1332-1333/1914-1915, I, 5-8.

⁶¹⁰ Bu konular hakkında bilgi için: Özaydın, Abdülkerim, "Muktedir-Billâh", DİA, İstanbul, 2006, XXXI, 144-145.

⁶¹¹ Bu isyanın sebepleri için bkz: İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, I, 189-192.

⁶¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI, 200-201.

⁶¹³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, I, 233; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI, 218-220.

bunun daha uygun olduğunu anlatmıştı. Böylelikle onu gören Mûnis'in yanındaki askerler tümüyle gelip Muktedir'in yanında yer alacaklarını da söylemişti. İstemeye istemeye mücadeleye giren Muktedir 320/920 yılında savaş alanında öldürüldü.⁶¹⁴ Başka bir rivâyette Mûnis'in adamlarından Türk komutan Ali b. Buleyk'in işaret etmesiyle Muktedir'i öldürdükleri de kaydedilmektedir.⁶¹⁵ Berberî askerler tarafından öldürüldüğü de zikredilir.⁶¹⁶ el-Muktedir bir hayli cüsseli ve şişman bir adamdı. Onu öldürdükten sonra başını gövdesinden ayırmış ve bir sopanın ucuna takarak alıp götürmüşler, giderken tekbirler getirip ona lanet okumuşlardı.⁶¹⁷ Bu arada onu öldüren bu askerler el-Muktedir'i soymuşlardı. Üzerindeki elbiselerini, iç çamaşırlarını bile alarak avret yerini açık bir şekilde terk edip gitmişlerdi. Askerlerden birisi ona acıyarak avret yerini bir parça otlâ öttü.⁶¹⁸ Başka bir rivâyete göre ise el-Muktedir bu halde bırakılıp terk edildikten sonra oradan geçen bir kurt tarafından otlarla örtülmüş, sonra bu kurt açtığı bir çukura onu gömmüş ve kabri orada olmuştu.⁶¹⁹ Halîfenin üzerinin bir kurt tarafından örtülmesi ve bir çukura gömülmesi hadisesi bize gerçekçi gelmemektedir. En doğrusu bu fiilleri bir insanın yapacağıdır. O da halîfeye acıyan bir asker olabilir.

Abbâsî Devletinin Muktedir Billâh zamanındaki durumunu tasvir eden W. Muir'in şu görüşlerine katılmaktayız:

“Bu aciz halifenin idaresi şüphesiz devleti bataklığa sürüklemiştir. Nitekim merkeze uzak eyaletler elden çıkmıştır. Kuzey Afrika kaybedilmiş, Mısır kaybedilme noktasına gelmiş, Hamdanî hanedanı da Musul'u ele geçirmiştir. Bizanslılar ise müdafaası zayıflamış bulunan sınırları yağmalamaya muvaffak olmuşlardır. Bununla birlikte Şark eyaletlerinde neticede vilâyetlerinde bağımsızlıklarını ilân eden valiler arasında ise halifenin otoritesi tanınmaya devam etmiştir. Abbâsî başşehri civarındaki bölgelere gelince buralarda bir müddettir devam eden korkunç Karmatî isyanlarına son verilmiştir. Bizzat Bağdat'ta ise arzu ve hırs sahibi ortalığı bozucu saray adamları elinde bir alet haline gelen halife Muktedir önemli ölçüde Türk kumandanlar ve diğerlerinin emrini dinleyen yabancı muhafız kıtalarının merhameti altındadır ki bu komutanlar Abbâsîler'e samimî bir bağlılık içinde değildiler; zaman zaman isyan ateşini

⁶¹⁴ Krş.: Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 306; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, I, 234-237; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI, 220-221; İbn Haldûn, *İber*, III, 391; Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halîfeler Tarihi*, III, 960-961; Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı*, çev: Salih Şaban, İstanbul, 2000, s.22; Brockelmann, Carl, *a.g.e.*, s.124.

⁶¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI, 221.

⁶¹⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, I, 237; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fi Târîhi'l-Hulefâ*, s.159; Philip, K.Hitti, *a.g.e.*, III, 738; Sourdel, D., *a.g.e.*, s.146-147.

⁶¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI, 221.

⁶¹⁸ Mez, Adam, *a.g.e.*, s.22.

⁶¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI, 221.

alevlendirmişlerdir. Muktedir Billâh bu kumandanların esareti altında katledilmiştir.”⁶²⁰ Gerçekten el-Muktedir hilâfetin gerektirdiği otoriteyi ihmal etmiş, kadınları ve saray hizmetçilerini yönetime sokmuş, mal toplama konusunda bir hayli ifratta bulunmuş, iyi vezirleri görevlerinden azlederek çevresindeki adamların ve saray naiplerinin tavsiye ettiği, başa gelmelerinde kendi çıkarları olan kimseleri vezirliğe tayin etmişti. Böylelikle onlara karşı otorite zayıflamış ve halifeye itaatten uzak düşmüşlerdi.⁶²¹

Halife Muktedir Billâh 320/932 yılında Şemmâsiyye’de öldürülmüştür.⁶²² Hilâfeti 24 yıl, 11 ay, 16 gündü.⁶²³ Öldürüldüğünde 38 yaşındaydı.⁶²⁴

Genel olarak baktığımızda Halife Mu’tazid ve Halife Muktefi dönemlerindeki yeniden canlanma ve toparlanma süreci Halife Muktedir Billâh’ın döneminde durmuştur. Bu dönemde Abbâsî devleti yeniden bir gerileme ve çöküş devresine girmiştir ve Halife Muktedir Billâh da bu dönemin ilk halifesidir.⁶²⁵

2. 19. KÂHİR BILLÂH’IN ÖLÜMÜ

Halife Kâhir Billâh’ın asıl ismi Ebû Mansûr Muhammed b. Mu’tazid Billâh Ahmed b. Muvaffak Talha b. Mütevekkil Alellâh’tır.⁶²⁶ Künyesi Ebû Mansûr’dur. Annesinin ismi Kabûl’dür.⁶²⁷ Kâhir Billâh 5 Cemâziyelevvel 287/900 yılında dünyaya gelmiştir.⁶²⁸ Kâhir Billâh’ın 35 yaşında halife tayin edildiği şeklinde Arîb tarafından aktarılan rivâyet de bu bilgiyi teyit eder.⁶²⁹ Birincisi iki gün sürmekle birlikte iki defa halifelik tahtına oturan Halife Kâhir Billâh’ın halifelik öncesi hayatı hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Muhtemelen bu durum onun halife olmadan önce herhangi bir askerî sefere katılmamış olması, yine kendisine herhangi bir bölge idaresinin verilmemesi ve belki de siyasetten uzak kalmasıyla izah edilebilir.⁶³⁰

Halife Muktedir Billâh öldürülünce ölümü o zamanın ünlü Türk Komutanı Mûnis’e bir hayli ağır gelmişti. Muktedir’in oğlu Ebû’l Abbâs Ahmed’i hilâfete getirmek istedi; ancak

⁶²⁰ Muir, William, *The Caliphate*, s.567-568.

⁶²¹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, VI, 221-222.

⁶²² İbn Abdîrabbih, *el-İkdü’l-Ferîd*, V, 127.

⁶²³ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, VI, 222.

⁶²⁴ İbn Abdîrabbih, *el-İkdü’l-Ferîd*, V, 127.

⁶²⁵ Yılmaz, Saim, “*Abbâsîlerin Siyasî Çöküş Dönemi Halifelerinden Kâhir-Billâh*”, İstem, Konya, 2008, XII, s.72.

⁶²⁶ Zehebî, *Siyeru A’lâmin-Nübelâ*, XV, 98.

⁶²⁷ Mes’ûdî, *et-Tenbih ve’l-İsrâf*, s.336; a.mlf., *Mürücü’z-Zeheb*, IV, 312.

⁶²⁸ İbn Abdîrabbih, *el-İkdü’l-Ferîd*, V, 128.

⁶²⁹ el-Kurtubî, Arîb b. Sa’d (V.369/979), *Sılatü Târihi’t-Taberî*, nşr: E.J.Brill, (Târihi’r-Rusül ve’l-Mülük li’t-Taberî içinde), Leiden, 1965, XV, 182.

⁶³⁰ Yılmaz, Saim, *a.g.m.*, s.73.

Mûnis'in bu teklifine, halife adayının küçük olmasından ve başkalarının tesiri altında kalma ihtimalinden dolayı karşı çıkanlar oldu. Mûnis'i görüşünden vazgeçirmişlerdi. Başta Mûnis el-Muzaffer ve Ebû Yakûb İshak b. İsmail olmak üzere diğer devlet erkânı da 320/932 yılında Kâhir Billâh'a biat etti.⁶³¹

Kâhir Billâh halife ilan edildikten sonra İbn Mukle'yi vezir, Ali b. Yelbâk'ı da hâcib olarak tayin etmişti. Hârûn b. Garib'e kapı açtı. Muhammed b. Yakût'un da desteğini aldı ve ona geniş yetkiler verdi. Burada halifenin, Mûnis'in nüfuzunu kırmak istediği anlaşılmaktadır. Muhammed b. Yâkut'a geniş yetkiler verilmesi başta Mûnis olmak üzere İbn Mukle ve Ali b. Yelbâk'ın hoşuna gitmemişti. Çok geçmeden Mûnis ile Vezir İbn Mukle Muhammed'i her hususta destekleyen Halife Kâhir'i azletmeyi kararlaştırdılar. Bunlardan haberdar olan Kâhir, Muhammed b. Yâkut'un da desteğiyle İbn Mukle'yi azletmiş, Mûnis'i de yakalayıp idam ettirmişti.⁶³²

İslâm Tarihi kaynaklarında Kâhir Billâh'ın halifelikten azledilmesi ve ölmesiyle ilgili rivâyetler ortaktır ve şöyledir: İbn Mukle, halife aleyhine propagandaya başladı. Etrafında kısa zamanda büyük bir kuvvet birikti. Türk Birliklerinden Sâciye⁶³³ ve Hucâriyye⁶³⁴ birlikleri de katıldı. İbn Mukle ve birlikleri sarayı kuşattı ve kaçmaya teşebbüs eden Halife Kâhir Billâh yakalanarak hapsedildi. Halifelikten çekilmesi istendi. O da bunu kabul etmedi. Yerine halife ilan edilen Râzi Billâh'ın emriyle gözlerine mil çekildi. Kâhir Billâh'ın gözlerine mil çekilen ilk halife olduğu ve tahttan çekilmeyi kabul etmediği için böyle bir muamele ile karşılaştığı kaydedilmektedir.⁶³⁵ Halife Kâhir Billâh 1 yıl, 6 ay, 8 gün halifelik yapmıştır.⁶³⁶ Bir süre hapiste tutulan Kâhir Billâh daha sonra serbest bırakıldı. Bu süreç içinde maddî bakımdan çok zor durumlara düştüğü hatta dilendiği belirtilen Kâhir Billâh⁶³⁷ 3 Cemâziyelevvel 339/950'de vefat etti⁶³⁸ ve babası Mu'tazid-Billâh'ın yanına defnedildi.⁶³⁹ Vefat ettiğinde yaşı 52'di.⁶⁴⁰

⁶³¹ İbn Haldûn, *İber*, III, 392.

⁶³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI, 224-229.

⁶³³ Abbâsî ordusu içinde bir birlik olup ismini Azerbaycan'da hüküm sürmüş olan Sâcoğulları Hanedanından almıştır. Bkz.: Terzi, Mustafa Zeki, *Abbâsîler Döneminde Askerî Teşkilat*, AÜSBE, Doktora tezi, Ankara, 1986, s. 64.

⁶³⁴ Hucâriyye Abbâsî ordusunda bir birliktir. Mu'tazid zamanında kurulmuştur. İkamet ettikleri yere "Hucre" dediği için buna nispetle "el-Hucâriyye" deniyordu. Bkz.: Terzi, Mustafa Zeki, *a.g.t.*, s. 61.

⁶³⁵ Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, s. 336; Makdîsî, *el-Bed' ve't-Tarih*, VI, 126; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI, 236-237; Üçok, Bahriye, *a.g.e.*, s.129; Küçükbaşçı, Mustafa Sabri, "*Kâhir-Billâh*", DİA, İstanbul, 2006, XXIV, 172; Philip, K.Hitti, *a.g.e.*, III, 738-739; Mez, Adam, *a.g.e.*, s.22-23; Sourdel, D., *a.g.e.*, s.147; Muir, William, *a.g.e.*, s.569.

⁶³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI, 237.

⁶³⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 178; Muir, William, *a.g.e.*, s.569.

⁶³⁸ Kalkaşendî, *Meâsiru'l-Hilâfe*, I, 283.

⁶³⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 223-224.

⁶⁴⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 223.

2. 20. RÂZÎ BİLLÂH'IN ÖLÜMÜ

Râzî Billâh'ın asıl ismi Ebû İshâk Muhammed (Ahmed) b. Muktedir Billâh Ca'fer b. Mu'tazid Billâh Ahmed b. Muvaffak b. Mütevekkil, el-Hâşimî, el-Abbâsî'dir.⁶⁴¹ Künyesi Ebû İshâk'tır. Annesi Zalûm isimli bir ümmüveleddir.⁶⁴² 297/909 yılında doğmuştur.⁶⁴³

Râzî Billâh Kâhir tutuklandıktan sonra onu tutuklayan Türk askerî birlikleri, saray görevlilerine el-Muktedir'in oğlu Ebû'l-Abbâs'ın nerede olduğunu sormuşlar, görevliler yerini söyleyince de onu ve annesini göz hapsinde buldukları yerden çıkarmak üzere yanına varmışlardı. Tutuklu bulunduğu yerden çıkarıp Kâhir'in tahtına 322/934 yılında oturtmuşlar ve "Râzî Billâh" lakabını vererek biat etmişlerdir.⁶⁴⁴

Râzî Devlet erkânı arasındaki nüfuz mücadelesinin halifelerin hayatına mal olduğunu görmüştü. Hilâfette ve hayatta kalabilmesi tamamen kendi iradesi dışında başkalarının vereceği kararla mümkün olduğunu bildiği için halifeliğinin ikinci yılında, 324/935 yılında Basra ve Vâsıt valisi aslen Türk olan Muhammed b. Râik'i Bağdat'a davet ederek onu emîrû'l-ümerâ tayin etti.⁶⁴⁵ Böylece Abbâsî hilafetinde yeni bir on yıllık dönem başlamış oldu.

Halifenin iktidarı başkent ve çevresinde geçerliydi ve hükümet işleri tamamen Muhammed b. Râik'in elindeydi; hatta hutbelerde adı halifeyle birlikte zikrediliyordu. İki yıla yakın bir zaman İbn Râik idare etti. 326/937 yılında onun yerine Beckem getirildi. Râzî Döneminde vezirler ile emirler sürekli mücadele halindeydiler. Bunlara dış düşmanlara karşı savaşlar eklendi ve Abbâsî Devletinden ayrılmalar ortaya çıktı.⁶⁴⁶

Halife Râzî Billâh 329/940 Bağdat'ta vefat etti.⁶⁴⁷ Mes'ûdî normal bir ölümle yatağında öldüğünü⁶⁴⁸ söylerken bazı tarihçiler ölüm sebebinin istiskâ'⁶⁴⁹ (vücudun bazı yerlerinde su toplanması) hastalığı olduğunu rivâyet ederler.⁶⁵⁰ Adam Mez ise Râzî Billâh'ın midesi rahatsız olduğu için doktorların uyarmasına rağmen çok yemek yemesini bir kusur

⁶⁴¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XV, 103.

⁶⁴² Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, s.336.

⁶⁴³ İbn Abdîrabbih, *el-İkdü'l-Ferid*, V, 129.

⁶⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VI, 237.

⁶⁴⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, I, 351.

⁶⁴⁶ Zettersteen, K.V., "Râzî-Billâh", İA, İstanbul, 1960, IX, 647.

⁶⁴⁷ İbn Abdîrabbih, *el-İkdü'l-Ferid*, V, 129; Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, s.336-337; a.mlf., *Mürûcû'z-Zeheb*, IV, 322; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VI, 276; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 196.

⁶⁴⁸ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, IV, 322.

⁶⁴⁹ İstiskâ' hastalığı için bkz: İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, II, 167-168.

⁶⁵⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, I, 417; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VI, 276; Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XV, 104; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, II, 377; İbn Haldûn, *el-Iber*, III, 409-410; Kalkaşendî, *Meâsiru'l-Hilâfe*, I, 286; Diyarbekrî, *Târîhu'l-Hamis*, II, 393; Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, III, 971; Zettersteen, K.V., *a.g.md.*, 647.

olarak söyler, ardından da “Vefât etti.” der.⁶⁵¹ Bu rivâyetlere baktığımız zaman Halife Râzî Billâh’ın istiskâ hastalığından vefât ettiği ortaya çıkar; çünkü Mes’ûdî’nin, Mürûcû’z-Zeheb’in’de verdiği rivâyeti destekleyen başka bir rivâyet bulunmamaktadır. Halife Râzî Billâh 6 yıl, 10 ay, 10 gün müddetle hilâfet görevini sürdürmüş ve 32 küsur yaşında vefat etmişti. Rusâfe’ye defnedilmiştir.⁶⁵² er-Râzî Billâh şair ve edip bir kimse idi; bir çok şiirleri ve bir divanı vardır. Müsamahakâr, cömert bir şahsiyet olduğu gibi, edipleri, fazilet sahibi kimseleri sever, onlarla birlikte oturmaktan hoşlanırdı.⁶⁵³ Esmer tenli, siyah saçlı, kısa boylu, nahif bedenli bir kimse idi. Saçları düzdü, yüzü biraz uzuncaydı. Sakalının on kısmı sıktı. Saçlarında incelik vardı. Kendisini görenlerden biri onu böyle vasfetmiştir.⁶⁵⁴ el-Fahrî yazarı Râzî’yi şu şekilde tanıtmıştır: “Kendisi dîvan sahibi olan son halifedir; hükümdar olarak bağımsızlığını koruyan minberde Cuma hutbesi okuyan nedimelere sahip olan âlimlere iyi muamele eden hizmetçi ve memurlar hususunda eski halifelerin usullerini takip eden son halife olmuştur.”⁶⁵⁵ Bu özellikler bütünüyle alındığı takdirde doğru olabilir ise de bağımsızlığı konusunda vezirleri ile emîrlerinin elinde uysal bir aletten başka bir şey değildi.⁶⁵⁶

2. 21. MÜTTAKÎ LİLLÂH’IN ÖLÜMÜ

Halife Müttakî Lillâh’ın asıl ismi Ebû İshâk İbrahim b. Muktedir b. Mu’tazıd, el-Abbâsî’dir.⁶⁵⁷ Künyesi Ebû İshâk’tır.⁶⁵⁸ Annesi ümmüveled olan Halûb’dur.⁶⁵⁹ Zehra da denilmektedir.⁶⁶⁰ 297/909 yılında doğmuştur.⁶⁶¹

Müttaki’nin kardeşi Râzî vefat edince kadılar ve ayandan olan kimseler Beckem’in evinde toplanarak kimi hilafete geçirecekleri hususunda müşavereye başladılar. Hepsi de Müttaki’yi halife seçmek hususunda görüş birliği ettiler ve onu hilafet sarayına getirip ona biat etmek istediler. 329/940 yılının Rebiyülevvel ayının bitimine 10 gün kala Çarşamba günü Müttakî’ye Halife olarak biat ettiler.⁶⁶²

Hâlîfe Müttakî Lillâh döneminde oluşan olaylara bakarsak şunları görürüz: Emîru’l-ümerâlik makamında Beckem vardı, ondan sonra sırasıyla şunlar getirildi:

⁶⁵¹ Mez, Adam, *a.g.e.*, s.23.

⁶⁵² İbn Abdirabbih, *el-İkdü'l-Ferid*, V, 129.

⁶⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI, 276.

⁶⁵⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 196.

⁶⁵⁵ İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.252.

⁶⁵⁶ Zettersteen, K.V., *a.g.md.*, 647.

⁶⁵⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XV, 104.

⁶⁵⁸ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, IV, 339; Hudaî Bek, *ed-Devletü'l-Abbâsî*, s.328.

⁶⁵⁹ Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, s.344.

⁶⁶⁰ Kalkaşendî, *Meâsiru'l-Hilâfe*, I, 293.

⁶⁶¹ İbn Abdirabbih, *el-İkdü'l-Ferid*, V, 129.

⁶⁶² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 198.

Berîdîler'in lideri Ebû Abdullâh'a resmen olmasa da fiili olarak görev verildi. Ondan sonra Deylemlî kumandan Kür Tegin getirildi. Ondan sonra Türk askerlerin etkisiyle İbn Râik getirildi. Berîdîlerle savaş yapıldı. Yapılan bu savaş sonunda yenilen halife tarafı Hamdânîlerle ilişki içine girdi ve Hamdânî lidere emiru'l-ümerâlık makamını verdi. Çeşitli nedenlerle bu görevi yerine getiremeyen Hamdânî lider görevi bıraktı ve Bağdat'tan ayrıldı. Bizansla siyasî ilişkiler içinde bulunuldu. Bu dönemin son Emîru'l-Ümerâsı Tüzün oldu. Tüzün ile halifenin ilişkileri çok kötü gitti. Halife Bağdat'tan ayrılarak ilk önce Hamdânîler'e, Tüzünün orayı almasıyla Rakkâ'ya gitti. Rakkâ'da İhşîler ve Sâ mânîlerden yardım istedi. Rakkâ'da Hamdânîler'in kendisine zorluk çıkarması ve ülkeden ayrılmasını î mâ eden davranışlarda bulunması Müttakî Lillâh'ı Tüzün ile iyi ilişkiler kurmaya itti. Halife hemen bir elçi gönderdi. Tüzün de halifeye isyan etmiş bir kişi gibi görünmekten kurtulmak ve Büveyhiler gibi mevcut durumdan yararlanmak isteyen rakiplerine fırsat vermemek için teklifi 332/943 yılında kabul etti.⁶⁶³

Bundan sonra Halife Müttakî Lillâh'ın azledilmesi ve vefâtıyla ilgili bilgiler şöyledir:

a) el-Muttakî Lillâh, Mısır hâkimi el-İhşîd Muhammed b. Tuğc'a mektup yazıp içinde bulunduğu durumdan şikâyet etmiş ve yanına gelmesi için davet etmişti. el-İhşîd Muhammed b. Tuğc bunun üzerine el-Muttakî Lillâh'ın yanına varmış, onun Şâm bölgesine gelmesi üzerine burada bulunan Ebû Abdullâh b. Saîd b. Hamdân bölgeyi terk etmişti. el-Muttakî İbn Tuğc'a bir hayli ikramlarda bulunup ona hürmet etmişti. Buna karşılık el-İhşîd de halifenin önünde aynen bir kölenin duruşu gibi durmuş ve atının önünde bir koruyucu gibi yürümüştü. el-Muttakî ona ata binmesini söylemişse de el-İhşîd yine yürümeğe devam etmiş, nihayet el-Muttakî'nin kendisi atından inip onunla birlikte yürümüştü. Muhammed b. Tuğc Mısır'dan el-Muttakî'ye ve Vezir Ebû'l-Hüseyn İbn Mukle'ye ve diğer görevlilere pekçok hediye getirmişti. el-Muttakî'yi Mısır ve Şâm bölgesine götürmeğe ve orada ikamet etmesini sağlamağa bir hayli çalışmış, ancak el-Muttakî buna yanaşmamıştı. Diğer taraftan el-İhşîd el-Muttakî'ye eğer Mısır'a gelmeyecek olursa hiç olmazsa Rakka'da oturmasını ve Tüzün'ün şerrinden kurtulmak için Bağdâd'a gitmemesini tavsiye etmişti. Onu Tüzün'den korkutup durmasına rağmen el-Muttakî Lillâh asla bu işe yanaşmamış ve İbn Tuğc'un sözünü dinlemediği. İbn Tuğc halifeye tesir edemeyince Vezir İbn Mukle'ye aynı teklifte bulunmuş, Mısır'a kendisiyle birlikte çıkıp gitmesi hâlinde onu Mısır'ın yönetiminde tek başına yetkili kılacağını vaat etmiş ve onu da Tüzün'den korkutup durmuştu. Buna rağmen de İbn Mukle Muhammed

⁶⁶³ Bunlar hakkında geniş bilgi için bkz: Güner, Ahmet, "Müttakî-Lillâh", DİA, İstanbul, 2006, XXXII, s.223-224.

b. Tuğc'un dediklerine kulak asmamış, ancak daha sonraları başına gelen musibetlerden dolayı: “el-İhşîd bana nasihatta bulundu, fakat ben onun sözünü dinlemedim.” deyip durmuştu. Halife Tüzün'e gönderdiği elçiler vasıtasıyla ona ve vezirine itaat edip boyun eğeceğine dair yeminler etmesini istemiş, Tüzün de bu yeminleri ettikten sonra gelen elçiler vasıtasıyla durumu mektupla halifeye bildirmişti. Tüzün'ün yaptığı bu yeminlere şahit olan kimseler, de halifeyi emin kılmak için mektuplar yazıp Tüzün'ün verdiği söz ve ettiği yeminleri te'kit etmişlerdi. Tüzün'den emin olarak halife 26 Muharrem günü Fırat yoluyla Rakka'dan Bağdâd'a doğru hareket etmişti. Diğer taraftan halifenin yanında bulunan el-İhşîd Muhammed b. Tuğc da Mısır'a geri dönmüştü. Halife el-Muttakî Lillâh Bağdâd'a doğru yola devam ederken “Heyt” denilen yerde konaklayarak Tüzün'e mektuplar yazmış ve verdiği yeminleri tekrar etmesini istemişti. el-Muttakî'nin gönderdiği elçiler Tüzün'e varmış ve Tüzün tekrar aynı yeminlerle halifeye sadık kalacağını gelen elçilere bildirerek bu hususta tekrar mektuplar yazmıştı. Arkasından Tüzün 19 Safer günü Bağdât'tan hareket ederek halifeyi yolda karşılamaya çıkmıştı. “el-Sindiyye” denilen yerde halifeyi karşılayan Tüzün onu gördüğü anda atından inerek toprağı öpmüş ve şöyle demişti: “İşte görüyorsunuz, ettiğim yeminlere sadık kaldım ve size itaatimi arz ediyorum.” Bu davranışından sonra Tüzün, el-Muttakî ve yanında bulunan vezir ve diğer adamları gizlice göz hapsine almış ve onların hepsini el-Muttakî'nin haremi ile birlikte kendi çadırında konaklandırmıştı. Hemen arkasından el-Muttakî'nin gözüne çektirdiği bir sürme ile gözlerini kör etmiş, bunu gören el-Muttakî'nin haremi, çoluk çocuğu ve hizmetçileri avazları çıktığı kadar bağırmağa başlamışlardı ve çığlıklarıyla sanki kıyamet kopmuştu. Tüzün bu bağırışmaları örtmek ve kimseye duyurmamak için davullara vurulmasını ve bu seslerin bastırılmasını emretmişti. Nihayet sesler bastırılmış ve el-Muttakî de gözlerini kaybetmişti. Halifenin gözlerine mil çeken ve onu kör eden Tüzün hemen ertesi gün onu ve yanında bulunan adamlarını tutuklayarak Bağdât'a doğru harekete geçmişti. Bu olay 333/944 yılında gerçekleşmişti.⁶⁶⁴

el-Muttakî Lillâh 3 yıl, 5 ay, 18⁶⁶⁵ veya 20⁶⁶⁶ gün müddetle halifelik yapmıştır. Hilâfet süresini 3 yıl, 10 ay, 20 gün⁶⁶⁷; 3 yıl, 11⁶⁶⁸ ay ve birkaç gün⁶⁶⁹ veya 23 gün⁶⁷⁰ olarak

⁶⁶⁴ Krş.: İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târihi'l-Hulefâ*, s.174; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI, 301; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.256; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 209-210; Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, III, 976; Üçok, Bahriye, *a.g.e.*, s.129; Güner, Ahmet, *a.g.md.*, s.223-224; Muir, William, *a.g.e.*, s.573-574.

⁶⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI, 301; Mez, Adam, *a.g.e.*, s.24.

⁶⁶⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 210; Kalkaşendî, *Meâsiru'l-Hilâfe*, I, 293.

⁶⁶⁷ Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, s.344.

⁶⁶⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 210.

⁶⁶⁹ İbn Abdirabbih, *el-İkdü'l-Ferid*, V, 130.

⁶⁷⁰ Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, IV, 339.

alanlar da vardır. Hilâfetten uzaklaştırıldıktan sonra Müttakî Lillâh yaklaşık 25 yıl hapiste kaldı ve 357/968 Şaban ayında Tûrûn'da vefat etti.⁶⁷¹ “350/961 yılında ölmüştür.”⁶⁷² diyenler de olmuştur. 60 yaşındayken vefat etti.⁶⁷³ Bu rivâyetlerde halîfenin kendi görev verdiği emîrul-ümerâlık makamında olan bir kimseyle giriştiği mücadeleni yenik ayrılacak kadar güçsüz olduğunu çıkarabiliriz.

el-Muttaki Lillâh, güzel yüzlü, mutedil yaratılışı, kısa burunlu, beyaz tenli, birazda pembemsi renge sahip bir kimseydi. Saçı kumral ve kıvrıkcıktı. Sakalı sık, gözleri şehla idi. İffetli kimseydi. Asla içki içmedi. Adı gibi takvalı oldu.⁶⁷⁴

2. 22. MÜSTEKFÎ BILLÂH'IN ÖLÜMÜ

Halîfe Müstekfî Billâh'ın asıl ismi Ebü'l-Kâsım Abdullâh b. Müktefî Billâh Ali b. Mu'tazîd el-Abbâsî'dir.⁶⁷⁵ Künyesi Ebü'l-Kâsım'dır.⁶⁷⁶ Annesi Rum asıllı Ğasn'dur.⁶⁷⁷ Emlehunnâs isimli bir cariyeye olduğu da söylenmiştir.⁶⁷⁸ Müstekfî Billâh 296/908 yılında doğmuştu.⁶⁷⁹

Halîfe Müttakî Lillâh'ın Türk asıllı kumandan Emîrû'l-Ümerâ Tüzün el-Muzaffer tarafından hal'edilip gözlerine mil çekilmesinden sonra Müktefî Billâh'a 333/944 yılında biat edildi.⁶⁸⁰ Bu biat devlet erkânı içinden herkesten alınmıştı. Yalnız iktidar Türk kumandanlarının özellikle de Emîrû'l-Ümerâ olan Tüzünün elindeydi.⁶⁸¹

Halîfe Müstekfî Billâh'ın ilk yıllarında Bağdat'ta kıtlık vardı. Bu arada Tüzün öldü. Yerine İbn Şirzâd emîrû'l-ümerâ oldu. 334/945 ise Büveyhiler Bağdat'a girdi. Halîfe Müstekfî Billâh Büveyhi hükümdarını Emîrû'l-Ümerâ tayin edip Muizzüdevle unvanıyla, diğer saltanat alâmetlerini verdi. Deylemî askerler Bağdat'a yerleşince Türk askerleri de Hamdânîlerin yanına gittiler. Bu tarihten itibaren Büveyhiler Irak'a hâkim oldular. 334/945 yılında ise halîfe azledildi.⁶⁸²

Azledilme olayı ise tarihi kaynaklarda şöyle yer bulmuştur:

⁶⁷¹ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.366.

⁶⁷² İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.256.

⁶⁷³ Kalkaşendî, *Meâsiru'l-Hilâfe*, I, 293.

⁶⁷⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 198.

⁶⁷⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XV, 111.

⁶⁷⁶ Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, IV, 355.

⁶⁷⁷ İbn Abdîrabbih, *el-İkdü'l-Ferid*, V, 130; Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, s.345.

⁶⁷⁸ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.367.

⁶⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI, 315.

⁶⁸⁰ İbn Abdîrabbih, *el-İkdü'l-Ferid*, V, 130; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI, 301.

⁶⁸¹ Özeydî, Abdülkerîm, “*Müstekfî-Billâh*”, DİA, XXXII, 139.

⁶⁸² Özeydî, Abdülkerîm, *a.g.md.*, s.139.

“Saray kahyası olan kadın “Alem” büyük bir ziyafet tertipleyerek bu ziyafete Deylemîlerle Türk kumandanlarını davet etmişti. Muizzüddeve bu ziyafetten kuşkulanarak Alem'in bu ziyafeti el-Müstekfî'ye biatı yenilemek ve Müizzüddeve'yi görevden uzaklaştırmak için tertiplemediğini düşünmüştü. Ayrıca bu saray kahyası Alem'in bu kadar ileri seviyede itibara ve bu kadar yetkiye sahip olduğunu görünce bu zannı ve tahmini daha da artmıştı. Bu arada Esfahdüst (Muizzüddeve'nin komutanı) Müizzüddeve ile bir araya gelmiş ve ona: “Halife bana yazdığı bir mektupta Müizzüddeve'yi istemeye istemeye kabul ettiğini ifade etmişti.” diye anlatmıştı. Nihayet 22 Cemaziyelâhir günü gelip çattı. O gün Müizzüddeve ve halktan bazı kimseler halifenin huzurunda bulunuyordu. Bu arada Horasan hâkiminin elçileri de halifenin huzurunda idiler. Müizzüddeve otururken Deylemîlerin nakiplerinden iki adam içeriye girmiş ve bağıra bağıra halifenin yanına ulaşıp ellerini uzatmış, el-Müstekfî'nin elini yakalamak istemişlerdi. el-Müstekfî de öpecekler diye rahatlıkla ellerini bu adamlara uzatmış, fakat bu iki adam birden el-Müstekfî'yi tahtından aşağı çekerek sarığını boğazına dolamışlardı. Müizzüddeve de o anda oradan dışarı çıkmış, halk birden galeyâna gelmiş, her taraf çalkalanıp durmuş, mallar ve her şey yağmalanmıştı. Bu iki Deylemli adam el-Müstekfî'yi sürükleye sürükleye yaya olarak Müizzüddeve'nin evine götürüp orada hapsedmişlerdi. Dâru'l-hilâfe yağmalanmış, hiç bir şey bırakılmamıştı. Arkasından el-Müstekfî'nin kâtibi Ebû Ahmed eş-Şîrâzî de tutuklanmış, saray kahyası Alem de yakalanarak dili kesilmişti. el-Mutî' Lillâh'a o gün biat edilmişti. el-Müstekfî ona teslim edilmiş, o da el -Müstekfî'nin gözlerine mil çekerek kör etmiş, 338/949 Rebülevvel ayında vefat edene kadar orada tutuklu kalmıştı.⁶⁸³ Müstekfî Lillâh'ın halifelikten azledilmesi ve vefat edene kadar tutuklu kalması Büveyhîler'in Irak'a hâkim olmasından sonra başlar. Bu dönemde Türklerin hâkimiyetlerini Büveyhîler'e bıraktıklarını ve Abbâsî halifeleri için yeni bir zorlu dönemin başladığını görüyoruz.

Müstekfî Billâh'ın hilâfeti 1 yıl 4 ay sürmüştür.⁶⁸⁴ 1 yıl, 2 ay, 28⁶⁸⁵ veya 1 yıl, 6 ay ve birkaç gün sürdüğünü söyleyenler de vardır.⁶⁸⁶

Müstekfî; güzel suretli, orta boylu, endamı ve yüzü güzel, pembe tenli, burun kemeri

⁶⁸³ Krş.: Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, IV, 370-371; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II, 86-87; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târîhi'l-Hulefâ*, s.176; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 233; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, VI, 315; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.258; Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XV, 112-113; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 212; Kalkaşendî, *Meâsiru'l-Hilâfe*, I, 299; Hudarî Bek, *ed-Devletü'l-Abbâsî*, s.380; Özaydın, Abdülkerîm, *a.g.md.*, s.139; Philip, K.Hitti, *a.g.e.*, III, 740-741; Mez, Adam, *a.g.e.*, s.24; Muir, William, *a.g.e.*, s.575.

⁶⁸⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 222; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.368.

⁶⁸⁵ Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, s.345.

⁶⁸⁶ İbn Abdirabbih, *el-İkdü'l-Ferid*, V, 130.

kalkık, şakaklarındaki tüyleri az olan bir kimse idi.⁶⁸⁷ Beyaz tenli ve gayet güzel yüzlü olan el-Müstekfî'nin saçma sakalına erkence kır düşmüştü.⁶⁸⁸ Halife Müstekfî Billâh Abbâsî Devletinin gerileme ve çöküş dönemi halifelerinin sonuncusudur.

2. 23. MUTÎ LİLLÂH'IN ÖLÜMÜ

Halife Mutî Lillâh'ın asıl ismi Ebü'l-Kâsım el-Fazl b. Muktedir Billâh Ca'fer b. Mu'tazîd Ahmed b. Muvaffak el-Abbâsî'dir.⁶⁸⁹ Künyesi Ebü'l-Kâsım'dır. Annesi Slav asıllı Meşîle isimli bir cariyedir.⁶⁹⁰ 301/913 yılında doğdu.⁶⁹¹ Büveyhilerin Bağdat'a hâkim olması ona halifelik yolunu açtı.

Halife Müstekfî Billâh'ın azledilmesi sonucu Büveyhiler tarafından 334/945 yılında Mutî Lillâh halife oldu.⁶⁹²

Mutî Lillâh Abbâsî devletinin iyice zayıfladığı Emîrî'l-Ümerâlık devrinden sonra Şii Büveyhilerin Irak'ta ve Bağdat'ta henüz iktidara geldikleri bir zamanda halife oldu. Bundan dolayı onun uzun dönemi Abbâsî devletinin güçsüzlüğünü ve çaresizliğini ortaya koyan gelişmelere ve hilafetin bir siyasî iktidarın gölgesinde devam edebilmesinin şekil ve şartlarını gösteren değişikliklere şahit olmuştur. Halifelik Mûtî döneminde etkinliğini büyük elçide yitirmişti. Halife maaş alan bir kimse durumuna düşmüştü.⁶⁹³

Bu dönemin olaylarının birkaçına başlıklar halinde baktığımız zaman şunları görürüz:⁶⁹⁴ a) Fâtîmî tehlikesinin belirmesi ve onlarla yapılan mücadeleler b) Bizansın toprak istilâları ve onlarla yapılan mücadeleler c) Sebük Teğinin Bağdat'ta iktidarı ele geçirmesi

Sebük Teğın Bağdat'ta iktidarı ele geçirip Büveyhî lider Bahtiyâr'ın kardeşlerini ve annesini tutuklatınca Hâlife Mutî Lillâh, olaylara karışmak istemediğinden Bağdat'tan ayrılmak için hazırlıklara başlamıştı; fakat Sebük Teğın tarafından engellendi ve sarayında göz hapsine alındı. Aslında daha öncesinden yakalandığı felçten dolayı da dili ağırlaşmıştı. Konuşurken sıkıntı çekiyordu. Bundan dolayı halifeliği Sebük Teğınin kızıyla evlenen et-

⁶⁸⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 210.

⁶⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VI, 315.

⁶⁸⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XV, 113.

⁶⁹⁰ Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, s.345.

⁶⁹¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XV, 113.

⁶⁹² Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, IV, 372.

⁶⁹³ Güner, Ahmet, "Mutî-Lillâh", DİA, XXXI, 401.

⁶⁹⁴ Bu dönemin olayları için bkz: Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, IV, 372-385; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II, 87-339; el-Hemedânî, Muhammed b. Abdülmelik, *Tekmiletü't-Tarihi Taberi*, thk: Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, XI. Kitabın zeylidir, Kahire, 1977/1988, 355-432.

Tâî'-Lillâh lakaplı oğlu Ebû Bekir Abdülkerîm'e 363/974 yılında bıraktı ve "Şeyhü'l-Fâzıl" ünvanını aldı.⁶⁹⁵ Mutî lillâh'ın hilâfeti 29 yıl 3 ay veya 5 ay⁶⁹⁶ ve 20 gündür.⁶⁹⁷

Mutî Lillâh'ın vefâtıyla ilgili olarak kaynaklardaki ortak olan husus şudur: Sebük Teğîn ve Türk askerleri Bahtiyâr ile savaşmak için Vâsıt'a doğru harekete geçtiklerinde Mutî Lillâh da yeni halifeyle beraber orduya katıldı; fakat Deyrülakûl denilen yere gelindiğinde 364/974 yılında eceliyle (normal bir şekilde)⁶⁹⁸ vefat etti.⁶⁹⁹ Eceliyle denmesi herhangi bir suikaste uğramaması, bir hastalığa yakalanmadan vefat etmesi manasında değerlendirilebilir.

2. 24. TÂÎ' LİLLÂH'IN ÖLÜMÜ

Halife Tâî' Lillâh'ın asıl ismi Ebû Bekir Abdülkerîm b. Mutî Lillâh Fazl b. Muktedir Billâh Ca'fer b. Mu'tazîd el-Abbâsî 'dir.⁷⁰⁰ Künyesi Tâî' Lillâh olarak bilinir ve Ebû Bekir'dir.⁷⁰¹ Annesi ümmüveled olan Hezâr isimli bir kadındır.⁷⁰² Tâî' Lillâh 317/929 yılında doğdu.⁷⁰³ Daha önce de bahsedildiği gibi Mutî Lillâh halîfeliği oğlu Tâî' Lillâh'a 363/974 yılında bırakmıştı.⁷⁰⁴

Hilâfetin gerçek mânâda iktidârı ifâde etmediği bir devrin mümessili olan Tâî' Lillâh, İslâm dünyasının Karmatî isyanlarına ve büyük çapta kalkınmış bulunan Bizans'ın taarruzlarına karşı şiddetle savaştığı, bir taraftan da Hamdânîler, Mervânîler, Büveyhîler vs. arasında cereyan eden iç karışıklıklarla yıprandığı bir zamanda adını sadece hutbelerde okutabilmiştir. Kendisinden yalnız tayin beratları tâziyetnâmeler ve buna benzer muâmelât dolayısıyla bahsettirebilmiştir.⁷⁰⁵

Tâî' Lillâh'ın halîfelikten azledilmesi ve vefâtıyla ilgili rivâyetler şöyledir:

a) 381/991 yılında Tâî' Lillâh Bâhâüddevle tarafından tevkîf edildi. Tevkîf edilme sebebi şudur: "Bahâüddevle'nin (Büveyhoğulları lideri) yanındaki mal oldukça azalmıştı, bu

⁶⁹⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 398; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII, 53; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.259; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 276; Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, III, 997; Mez, Adam, *a.g.e.*, s.24; Muir, William, *a.g.e.*, s.579.

⁶⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII, 53.

⁶⁹⁷ İbn Abdirabbih, *el-İkdü'l-Ferid*, V, 131.

⁶⁹⁸ İbn Hibbân *es-Sîretün-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, s.582.

⁶⁹⁹ Hemedânî, *Tekmile*, s.434; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.259; Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XV, 118; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.374; Güner, Ahmet, *a.g.md.*, s.401.

⁷⁰⁰ Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XV, 118.

⁷⁰¹ Ebü'l-Fidâ, *Târihu Ebi'l-Fidâ*, I, 454.

⁷⁰² Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.375.

⁷⁰³ Ebü'l-Fidâ, *Târihu Ebi'l-Fidâ*, I, 471.

⁷⁰⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 398; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII, 53; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.259; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 276.

⁷⁰⁵ Işıltan, Fikret, "Tâyî", *el-Tâ'i Lillâh*, İA, XII/I, 69; Ayrıca bu devrin olaylarına bkz: Ebü'l-Fidâ, *Târihu Ebi'l-Fidâ*, I, 454-471; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXVI (H.351-380 olayları), 253-277, 471-487.

sebeple orduda karışıklıklar çıktı, o da bu yüzden veziri Sâbûr'u tevkif etti, fakat bu ona hiç bir fayda sağlamadı. Ebü'l-Hasan b. el-Muallim, Bahâüddevle üzerinde büyük bir nüfuza sahipti ve ülkesine egemen olmuştu. Bahâüddevle'yi Tâi' Lillâh'ı tevkif etmeğe tahrik etti ve malına tamah ettirdi. Ona bu işin gayet kolay ve basit olduğuna inandırdı. Bunun üzerine Bahâüddevle bu işi süratle halletmeye karar verdi. Tâi' Lillâh'a haber gönderip huzuruna girmek ve ona olan bağlılığını yenilemek için izin istedi, o da kabul etti. et-Tâi' Lillâh âdet üzere yerine oturdu, Bahâüddevle de kalabalık bir grupla huzura girdi ve yer öptü. Bir divana oturtuldu. Bu sırada bazı Deylemliler halifenin elini öpecekmiş gibi içeri girdiler ve onu tutup tahtından aşağı indirdiler. Halife: “Biz Allah'ın kullarıyız ve yine O'na döneceğiz” diyor ve yardım istiyordu, fakat hiç kimse ona dönüp bakmıyordu. Deylemliler Halifenin saraydaki zahirelerine el koydular ve kendisini alıp götürdüler. Bu arada halk birbirlerinin malını yağmaladı. Tâi', Bahâüddevle'nin evine götürüldü ve orada halifelikten hal' edildiği kendisine tebliğ edildi. Yerine halîfe olarak Kâdir Billâh geçirildi.⁷⁰⁶

b) Tâi' Lillâh 393/1002 yılında eceliyle vefât etti. Halifelikten azledildikten sonra yeni halîfe Kâdir Billâh'ın evine taşındı. Ramazan Bayramı gecesini ölünceye kadar orada kaldı. Tâi' Lillâh yeni Hâlîfe Kâdir Billâh'tan iyi muamele görmüştür.⁷⁰⁷ 76 yaşındayken vefat etmiştir.⁷⁰⁸ Canâze namazını Kâdir Billâh kıldırdı.⁷⁰⁹ “Hilâfeti 17 sene 8 ay ve bir kaç gün sürmüştür.”⁷¹⁰ diyenler olduğu gibi “18 senedir.” diyenler de olmuştur.⁷¹¹ Beyaz yüzlü, orta boylu, yakışıklı, burnu büyük⁷¹² ve güçlü, kuvvetli, atılgan biriydi.⁷¹³

Büveyhîlerin Abbâsî Devleti içinde ne kadar etkili olduklarını halifelerin sürekli değiştirilmesinden çıkartabiliriz. Büveyhîler de bu dönemlerde Türkler gibi istediklerini halîfe yapıyorlar istediklerini de halifelikten azledip hapse mahkûm ediyorlar ve ölümlerine neden oluyorlardı.

⁷⁰⁶ İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.260; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, I, 471; Zehebî, *Târîhi İslâm*, XXVII (H.381-400 Olayları), 5-6; a.m.f. *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XV, 125-126; Muir, William, *a.g.e.*, s.579.

⁷⁰⁷ Krş.: Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, I, 471; Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XV, 126; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.379; Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, III, 1017; Mez, Adam, *a.g.e.*, s.24.

⁷⁰⁸ Kalkaşendî, *Meâsiru'l-Înâfe*, I, 311.

⁷⁰⁹ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.379.

⁷¹⁰ Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, I, 471; Kalkaşendî, *Meâsiru'l-Înâfe*, I, 311.

⁷¹¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XV, 126.

⁷¹² Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XV, 118.

⁷¹³ İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.259.

2. 25. KÂDİR BİLLÂH'IN ÖLÜMÜ

Halife Kâdir Billâh'ın asıl ismi Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Emîr İshâk b. Muktedir Billâh Ca'fer b. Mu'tazîd el-Abbâsî, el-Bâğdâdî'dir.⁷¹⁴ Annesi bir câriyedir ve adı da Tümnâ'dır.⁷¹⁵ Dimne de denilmektedir.⁷¹⁶ Halife Kâdir Billâh 336/947 yılında doğdu.⁷¹⁷

Halife Tâî' Lillâh'ın azledildiği 381/991 yılında Bahâüddeve halîfeliğe Kâdir Billâh'ı layık gördü. Kâdir Billâh ise Batâih'te bulunuyordu. Çeşitli uğraşlar sonunda Kâdir Billâh Bağdat'a getirildi ve ona halife olarak biat edildi.⁷¹⁸

Halife Kâdir Billâh dönemi önemli olaylarının bazıları şunlardır: Türklerin Buhara'ya hâkim olmaları, Emîr Nuh'un Buhârâ'ya geri dönüşü ve Buğra Han'ın ölümü, Ahvâz'ın tekrar Bahâüddeve'nin hâkimiyetine geçmesi gibi.⁷¹⁹

Kaynakların hemen hemen hepsinde Kâdir Billâh'ın 422/1031 Zilhicce'de eceliyle vefat ettiğini görebiliriz.⁷²⁰ Cenaze namazını oğlu el-Kâim Biemrillâh kıldırdı.⁷²¹ Cenazesi evine defnedildi. 10 ay sonra tabutu Rusâfe'ye nakledildi.⁷²² Ömrü 86 yıl 10 aydı.⁷²³ 87 yıl yaşadığı da söylenir.⁷²⁴ Halifeler içinde en fazla yaşayan oldu.⁷²⁵ 41 yıl halifelik yaptığı söylendiği gibi⁷²⁶, 41 yıl 1 ay⁷²⁷ veya 41 yıl 3 ay yaptığı da söylenmiştir.⁷²⁸

O halife olmadan önce halifelik Deylemlilerle Türklerin vesayeti altındaydı. Halife olunca bu makama lâyük olduğu ciddiyeti îade etti, şeref ve itibarını yeniden tesis etti. Allah halkın kalbine ona saygılı olmayı ilham etti, bu yüzden halk ona mutlak mânâda en güzel şekilde itaat etti.⁷²⁹

⁷¹⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XV, 127.

⁷¹⁵ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.380.

⁷¹⁶ Kalkaşendî, *Meâsiru'l-Înâfe*, I, 319.

⁷¹⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XV, 127; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.380.

⁷¹⁸ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târîhu'l-Hulefâ*, s.183.

⁷¹⁹ Bu dönemin önemli olayları için bkz: Genç, Süleyman, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dinî-Siyasî Hâdiseler ve Onun Sünnî Siyaseti", Marife, sy: 2, Konya, 2004, s.219.

⁷²⁰ Krş: İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târîhu'l-Hulefâ*, s.186; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VII, 354; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.260; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, I, 510; Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XV, 137; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 31; Kalkaşendî, *Meâsiru'l-Înâfe*, I, 319; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.383; Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, III, 1043; Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Kâdir-Billâh", DİA, İstanbul, 2006, XXIV, 128; Muir, William, *a.g.e.*, s.579.

⁷²¹ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târîhu'l-Hulefâ*, s.186; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VII, 354; Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XV, 137.

⁷²² Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XV, 137.

⁷²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VII, 354.

⁷²⁴ Muir, William, *a.g.e.*, s.579.

⁷²⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XV, 137; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 31.

⁷²⁶ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târîhu'l-Hulefâ*, s.187.

⁷²⁷ Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, I, 510.

⁷²⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 31.

⁷²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VII, 354.

Yumuşak huylu, güzel ahlâklı ve cömertti. Hayırlı işleri ve hayır sahiplerini sever, iyiliği emreder, kötülüğü önlemeye çalışır ve kötü insanlardan hoşlanmazdı. İtikadı sağlamdı. Ehl-i sünnet akaidine dair bir de eser yazmıştı.⁷³⁰

Kâdir Billâh beyaz yüzlü, güzel endamlıydı. Sakalı gür ve uzundu. Sakalının kına ile boyardı. Halktan biri gibi normal bir kıyafetle sarayından çıkar ve Ma'ruf-ı Kerhî gibi salihlerin kabirlerini ziyaret ederdi.⁷³¹

2. 26. KÂİM BİEMRİLLÂH'IN ÖLÜMÜ

Halife Kâim Biemrillâh'ın asıl ismi Ebû Ca'fer Abdullâh b. el-Kâdir Billâh Ahmed b. İshâk b. Muktedir Billâh Ca'fer el-Abbâsî, el-Bağdâdî'dir.⁷³² Annesi Ermenî asıllı Bedrû'd-Dücâ (Katrün-Nedâ) isimli bir cariyedir.⁷³³ Kâim Biemrillâh 391/1000 yılında doğdu.⁷³⁴

421/1030 yılında Halife Kâdir Billâh kendisinin veliahtı olarak oğlu Kâim Biemrillâh için biat aldı.⁷³⁵ Halife Kâdir Billâh öldükten sonra halife olarak Kâim Biemrillâh'a biat edildi.⁷³⁶ Halife Kâim Biemrillâh'ın halifelik döneminde Selçuklu-Abbâsî, Büveyhî-Abbâsî ve Selçuklu-Büveyhî münasebetleri vardır.⁷³⁷

Kâim Biemrillâh'ın ölümüyle ilgili rivâyetler şöyledir:

a) Kâim Biemrillâh 467/1075 yılının 13 Şaban Perşembe gecesi vefat etti.⁷³⁸ Halife kurdeşen (Ciltte çeşitli sebeplerle oluşan kaşıntılı dökülmeler) hastalığına yakalanmıştı. Bu yüzden kan aldırıldı ve tek başına uyudu. Bu arada kan aldırıldığı yer açıldı ve haberi olmadan fazla kan kaybetti. Uyandığında güçsüz kalmış, kuvvetten düşmüştü. Öleceğini

⁷³⁰ Krş.: İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Tarihu'l-Hulefâ*, s.186-187; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII, 354; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.260; Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XV, 127; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 31; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.380.

⁷³¹ Krş.: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII, 354; Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XV, 127; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 31.

⁷³² Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XVIII, 307.

⁷³³ Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.385.

⁷³⁴ Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.385.

⁷³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII, 355.

⁷³⁶ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Tarihu'l-Hulefâ*, s.188; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII, 355; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.260.

⁷³⁷ Bu dönemin olayları için bkz: İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Tarihu'l-Hulefâ*, s.188-200; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII, 355-357; VIII, 2-119; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.260-263; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 33-109; Özaydın, Abdülkerîm, "*Kâim-Biemrillâh*", DİA, XXIV, 210-211.

⁷³⁸ Krş.: İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Tarihu'l-Hulefâ*, s.200; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 120; Ebü'l-Fidâ, *Târihu Ebi'l-Fidâ*, I, 550; Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XVIII, 318; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 110; Kalkaşendî, *Meâsiru'l-İnfâ*, I, 335; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.389; Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, III, 1081; Özaydın, Abdülkerîm, *a.g.md.*, s.211.

anlayınca veliahdını çağırıldı ve ona bazı vasiyetlerde bulundu.⁷³⁹ İki nakîbi (Alevilerle, Abbâsîlerin nakîbini) Kadı el-Kudât ve diğer bazı zevâtı vezir İbn Cüheyr ile birlikte yanına çağırıldı ve torunu Ebû'l-Kâsim Abdullah b. Muhammed b. el-Kâim Biemrillâh'i veliaht tayin ettiğine dair onları kendine şahit tuttu.⁷⁴⁰

b) 467/1075 yılının Receb ayının 28'i Perşembe günü basur yüzünden halifenin vücudundan kan alındı. Bunu öteden beri yaptırmaktaydı. Kan aldırdıktan sonra uykuya daldı. Kan aldırdığı yer patladı. Uyandı. Gücünü kaybetmişti. Artık iyileşmesinden ümit kesilmişti. Torunu ve veliahdı Ebû'l-Kâsim Abdullah b. Muhammed b. Kâim'i yanına çağırıldı. Kadıları ve fakihleri huzura davet etti. Onu kendisinden sonraki dönem için veliaht tayin ettiğine onları ikinci kez şahit tuttu. Onlar da şahitlik yaptılar.⁷⁴¹

c) Süyûtî de hastalığının ne olduğunu zikretmeden onun ölümünün kanamadan gerçekleştiğini söyler.⁷⁴²

d) 467/1075 Safer ayında Kâim Biemrillâh hastalandı ve 12 Şâban ayında vefât etti.⁷⁴³ Hastalığın çeşidi bu rivâyette verilmemiş.

Kâim Biemrillâh'ın hastalığı ister kurdeşen ister basur olsun vefatı kan aldırdıktan sonra kan aldırdığı yerin patlaması ve kanın çok akmasından gerçekleşmiştir.

Kâim Biemrillâh vefat edince Şerif Ebû Ca'fer b. Ebü Mûsâ el-Hâşimî tarafından yıkandı ve cenaze namazı onun tarafından kılındı.⁷⁴⁴ el-Muktedî Biemrillâh tarafından kılındığı da söylenmiştir.⁷⁴⁵ Halife Kaim, dedesinin mezarının yanına defnedildi. Sonra Rusâfe'ye nakledildi.⁷⁴⁶

Halife Kâim Biemrillâh vefat ettiğinde yaşı 76 idi.⁷⁴⁷ Halifelik müddeti 44 yıl 8 ay ve bir kaç gündür.⁷⁴⁸ 44 yıl, 8 ay ve 25 gün olduğu söylendiği gibi⁷⁴⁹ 45 yıl olduğu da söylenmiştir.⁷⁵⁰ Ondan önce hiç bir Abbâsî halifesi bu kadar uzun süre hilafette kalmış

⁷³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 120; Ebü'l-Fidâ, *Târihu Ebi'l-Fidâ*, I, 550; Kalkaşendî, *Meâsiru'l-Înâfe*, I, 335.

⁷⁴⁰ Krş: İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 524; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 120; Ebü'l-Fidâ, *Târihu Ebi'l-Fidâ*, I, 550.

⁷⁴¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 526-527; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 110.

⁷⁴² Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.389.

⁷⁴³ Özaydın, Abdülkerîm, *a.g.md.*, s.211.

⁷⁴⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 110.

⁷⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 120.

⁷⁴⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 110.

⁷⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 120; Ebü'l-Fidâ, *Târihu Ebi'l-Fidâ*, I, 550.

⁷⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 120.

⁷⁴⁹ Ebü'l-Fidâ, *Târihu Ebi'l-Fidâ*, I, 550; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 110; Kalkaşendî, *Meâsiru'l-Înâfe*, I, 335.

⁷⁵⁰ İbnü'l-İmrânî, *el-Înbâ ft Tarihu'l-Hulefâ*, s.200; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.389.

değildir.⁷⁵¹

el-Kâim Biemrillâh, yakışıklı, güzel yüzlü, beyaz ve hafif kırmızı tenli, muttakî, dindar, zâhid, âlim ve Allahü Teâlâ'ya imanını tam, çok sabırlı bir insandı. Edebiyatla ilgilenirdi ve kitabet hususunda derin ilmi vardı. Divan'dan çıkan yazıların çoğunu beğenmezdi ve pek çok yerini düzeltirdi. Adalet ve hakkaniyete düşküdü. Halkın ihtiyaçlarını gidermek isterdi, istenilen hiç bir şeyi geri çevirdiği görülmezdi.⁷⁵²

2. 27. MUKTEDÎ BİEMRİLLÂH'IN ÖLÜMÜ

Halîfe Muktedî Biemrillâh'ın asıl ismi Ebû'l-Kâsım Ubeydullâh b. Zuhayratiddîn Muhammed b. Abdillâh Ebû Ca'fer el-Kâim Biemrillâh b. Kâdir Billâh Ahmed b. İshâk b. Muktedir el-Abbâsî'dir.⁷⁵³ Künyesi Ebû'l-Kâsım'dır.⁷⁵⁴ Annesi Ercüvân isimli bir câriyedir.⁷⁵⁵ Babasının vefatının 6 ay sonrasında⁷⁵⁶ 448/1056 yılında Bağdat'ta doğdu.⁷⁵⁷ Muktedî Biemrillâh, dedesi Kâim Biemrillâh'ın gözetiminde büyüdü. Dedesi onu layık olduğu şekilde eğitip büyüttü. Onu en güzel karakterlere sahip kılarak yetiştirdi.⁷⁵⁸

Halîfe Kâim Biemrillâh'ın vefâtıyla birlikte yerine torunu Muktedî Biemrillâh'a 467/1075 yılında halîfe olarak biat edildi.⁷⁵⁹ Muktedî Biemrillâh'a biat edildiğinde Muktedî 19 yaşındaydı.⁷⁶⁰

Halîfe Muktedî Biemrillâh'ın hilâfet döneminde Büyük Selçuklu hükümdarı Melikşah⁷⁶¹ ve hilâfetin son dönemlerinde ise Sultan Berkyaruk ile ikili ilişkiler kuruldu.⁷⁶² Bu dönemde Muktedî Biemrillâh, Melikşah'ın Bağdat'ı ilk ziyaretinden itibaren sadece İslâm ümmetinin manevî liderliğiyle yetinmek durumunda kalmıştı. Buna rağmen imâmet bütün hukukî ve siyasî kurumların tartışmasız kaynağı olarak kaldı. Hilâfetin yokluğunda ümmet hukukî bir istikrarsızlığa hatta kargaşaya itilebilirdi. Böylece Abbâsî halîfeliğinin korunması

⁷⁵¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 110; Muir, William, *a.g.e.*, s.579.

⁷⁵² Krş.: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 120; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.260; Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XVIII, 307; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 110; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.385.

⁷⁵³ Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XVIII, 318.

⁷⁵⁴ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fi Târîhu'l-Hulefâ*, s.201.

⁷⁵⁵ Kalkaşendî, *Meâsiru'l-İnâfe*, II, 1.

⁷⁵⁶ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.390.

⁷⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 121.

⁷⁵⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 111.

⁷⁵⁹ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.390; Muir, William, *ag.e.*, s.582.

⁷⁶⁰ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.390.

⁷⁶¹ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fi Târîhu'l-Hulefâ*, s.202-205.

⁷⁶² Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.392.

zorunluluğu, halkın büyük çoğunluğu arasında etkisini sürdüren Bâtınîliğin imâmet öğretisine karşı merkezî bir denge unsuru şeklinde ortaya çıktı.⁷⁶³

Halîfe Muktedî Biemrillâh son bir iki yılı hariç kendinden önceki halifelere nazaran huzur ve sükûn içinde hüküm sürmüştür. Bunda Selçuklu Sultanı Melikşah'ın bütün mahallî hânedanları itaat altına almasının büyük rolü vardır. Yine bu dönemde Abbâsî halifeliğinin Fâtimî halifeliği karşısındaki nüfuzu artmış ve el-Cezîre, Suriye, Filistin, Hicaz ve Yemen'de hutbeler Abbâsîler adına okunmuştur.⁷⁶⁴

Halîfe Muktedî Biemrillâh'ın ölümüyle ilgili olarak şu rivâyetlere rastlamak mümkündür:

a) Halîfe el-Muktedî Biemrillâh 487/1094 yılının 15 Muharrem Cumartesi günü ansızın vefat etti.⁷⁶⁵ Sultan Berkyaruk'un saltanat menşûru, tuğra (alâmet, tevki) çekilmek üzere kendisine takdim edilmişti. Menşûru okuyup üzerinde düşündü ve sonra da tuğra çektirip onayladı. Bir süre sonra getirilen yemeği yedi ve ellerini yıkadı. Yanında nedimesi Şemsü'n-Nehâr vardı, ona: "Huzuruma izinsiz giren bu şahıslar kim?" diye sordu. Sonrasını nedîme anlatıyor: "Sağıma soluma baktım, hiç bir şey göremedim. Bu sırada Halîfe'nin durumunda bir değişiklik hissettim, eli ayağı gevşemiş, kendini salıvermişti. Gücü kuvveti kalmamıştı, yere yığılıverdi. Baygınlık geçirdiğini zannettim. Elbisesinin düğmelerini çözdüğümde üzerinde ölüm emârelerinin belirlediğini gördüm. Hemen orada öldü. Kendime hâkim olup yanında bulunan câriyeye: "Şimdi ağlayıp sızlamanın zamanı değil, eğer bağırap çağırarak olursan seni öldürürüm." dedim ve gidip veziri çağırarak durumu ona anlattım. Devlet erkânı derhal veliahda biat işlemine başladı. el-Muktedî'nin cenazesini yıkayıp kefenlediler, cenaze namazını oğlu el-Mustazhir kıldırdıktan sonra el-Muktedî Biemrillâh'ı ölümünden 3 gün sonra toprağa verdiler."⁷⁶⁶

Kaynaklarda Sultan Berkyaruk'un Rey Şehrinde saltanatını ilân edip de Bağdat'ta saltanatına meşrûluk kazanmak için halîfeden onay beklediğini görüyoruz.⁷⁶⁷ İşte tam bu sırada Halîfe Muktedî Biemrillâh'ın vefâtının ansızın gerçekleşmesi şu şüpheli durumu akla getirmektedir. Sultan Berkyaruk'un iktidarının Bağdat'ta halîfe tarafından kabul görmemesi

⁷⁶³ Hartmann, Angelika, "Muktedî-Biemrillâh", DİA, XXXI, 142-143.

⁷⁶⁴ Hartmann, Angelika, *a.g.md.*, s.143.

⁷⁶⁵ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târihu'l-Hulefâ*, s.205; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, VIII, 170; Ebü'l-Fidâ, *Târihu Ebi'l-Fidâ*, II, 19; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.267; Kalkaşendî, *Meâsiru'l-İnâfe*, II, 1; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.392; Hartmann, Angelika, *a.g.md.*, s.143.

⁷⁶⁶ Krş: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, VIII, 170; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 146; Kalkaşendî, *Meâsiru'l-İnâfe*, II, 1; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.392.

⁷⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, VIII, 170; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.392.

mevcut halîfenin sonunu getirmiş olabilir.

Muktedî Biemrillâh'ın ömrü 38 yıl 8 aydı.⁷⁶⁸ 39 yıl olduğu da söylenmiştir.⁷⁶⁹ Hilâfet süresi ise 19 yıl ve birkaç ay sürdü.⁷⁷⁰

Muktedî Biemrillah beyaz tenli, yakışıklı, vücut ölçüleri düzgün bir kimseydi. Zamanında Bağdat'ın birçok mahalleleri şenlendirilip onarıldı. Şarkıcılar, kadınlar oyun ve masiyet ehli kimseler Bağdat'tan sürgün edildiler. İnsanların ırzının korunmasına çok düşküdü. İyiliği emredip kötülüğü yasaklardı. İdaresi güzeldi.⁷⁷¹

2. 28. MÜSTAZHİR BILLÂH'IN ÖLÜMÜ

Müstazhir Billâh'ın asıl ismi Ebü'l-Abbâs el-Müstazhir Billâh Ahmed b. Abdillâh el-Muktedî Biemrillâh el-Abbâsî'dir.⁷⁷² Künyesi Ebü'l-Abbâs'tır.⁷⁷³ Annesi Türk asıllı Altun adlı bir câriyedir.⁷⁷⁴ Mustazhir Billâh Hilâfet sarayında 470/1077 yılının Şevvâl ayında doğdu.⁷⁷⁵

Müstazhir Billâh'a 487/1094 yılında babası Muktedî Biemrillâh'ın vefat etmesiyle birlikte devlet erkânı biat etti. Selçuklu Sultanı Berkyaruk da biat etti.⁷⁷⁶

Halîfe Müstazhir Billâh'ın döneminde Sultan Berkyaruk, Tutuş ve Muhammed Tapar'ın birbirleriyle iktidar mücadelelerini görürüz. Bu iktidar mücadeleleri sırasında Haçlı ordularının Müslüman topraklarını istilâ ettiğine ve bu ordulara karşı Müslümanların birtakım girişimlerine tanık oluruz. Yine bu dönemde Bâtınîlerle mücadele edildiğini de görürüz.⁷⁷⁷

Halîfe Müstazhir Billâh'ın ölümüyle ilgili rivâyetler şöyledir:

a) Halîfe Müstazhir Billâh 512/1118 yılının 16 Rebûlâhîr günü vefat etti. Hastalığı terâkî (gerdan ile omuz kemiği arasında bir ağrıdan meydana gelen bir hastalık) idi.⁷⁷⁸

⁷⁶⁸ Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, II, 19; Kalkaşendî, *Meâsiru'l-Înâfe*, II, 1.

⁷⁶⁹ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târîhu'l-Hulefâ*, s.205.

⁷⁷⁰ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târîhu'l-Hulefâ*, s.205.

⁷⁷¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 146.

⁷⁷² Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XIX, 396.

⁷⁷³ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târîhu'l-Hulefâ*, s.206.

⁷⁷⁴ Diyârbekrî, *Târîhu'l-Hamis*, II, 402.

⁷⁷⁵ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târîhu'l-Hulefâ*, s.206; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.393.

⁷⁷⁶ Kalkaşendî, *Meâsiru'l-Înâfe*, II, 11.

⁷⁷⁷ Geniş bilgi için bkz.: Özaydın, Abdülkerîm, "Müstazhir-Billâh", *DİA*, XXXI, 127-128.

⁷⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, VIII, 281; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 241; Diyârbekrî, *Târîhu'l-Hamis*, II, 403.

b) Hastalığının istiskâ (Vücutun bazı yerlerinde su toplanma hastalığı) olduğu ve hastalığının şiddetlendiği gecede vefât ettiği de söylenmiştir.⁷⁷⁹ Bu rivâyeti destekleyen başka rivâyet bulunmadığı için kabul edilemez.

c) Halîfe Müstazhir Billâh 512/1118 yılında eceliyle vefât etti.⁷⁸⁰ Burada hastalıktan ve hastalığın çeşidinden bahsedilmemiştir. Ancak o döneme yakın kaynaklarda hastalığın çeşidiyle ilgili bilgiler mevcuttur.

d) İbnü'l-Esîr ve İbn Kesîr, Sultan Alparslan vefât ettiğinde kendisinden sonra Halîfe Kâim'in vefât etmesini, sonra Sultan Melikşah vefât ettiğinde kendisinden sonra Muktedî'nin vefât etmesini sonra Sultan Muhammed vefât ettiğinde kendisinden sonra Müstazhir Billah'ın vefât etmesini garip bir tesadüf olarak değerlendirirler.⁷⁸¹

Kanaatimizce Halîfe Müstazhir Billâh terâkî hastalığından vefât etmiştir. Bu görüşümüzü destekleyen rivâyetler o döneme yakın kaynaklarda mevcuttur.

Halîfe Müstazhir vefât ettiğinde 42 yaşlarındaydı.⁷⁸² Halîfeliği 25 yıldır.⁷⁸³ Hanbelî Şeyhi İbn Ukayl cenâzesini yıkadı ve oğlu el-Müsterşid de cenâze namazını kıldırdı.⁷⁸⁴ Halife Müstazhir oturmakta olduğu hücreye defnedildi.⁷⁸⁵

Müstazhir Billâh hayırlı, faziletli zeki ve yüksek şahsiyet sahibi bir kimseydi. Güzel yazı yazardı. Onun zamanında Bağdat'ta her gün bayram gibiydi. İyiliğe ve hayra rağbet gösterir, bu işte tez davranırdı. Kendisinden bir şey isteyen kimseyi boş çevirmezdi. Geçimi güzeldi. Jurnalcilerin sözlerine kulak vermez, yanına girip çıkan fesatçılara güvenmezdi. Hilafet otoritesini iyice yerleştirmişti. Hâkimiyeti sağlam ve bilgiye dayanırdı. Çok bilgiliydi. Güzel şiirler yazardı.⁷⁸⁶

2. 29. MÜSTERŞİD BİLLÂH'IN ÖLDÜRÜLMESİ

Halîfe Müsterşid Billâh'ın asıl ismi Ebû Mansûr el-Fazl b. Müstazhir Billâh Ahmed b. Muktedî Biemrillâh Abdillâh b. Muhammed b. Kâim el-Kuraşî, el-Hâşimî, el-Abbâsî'dir.⁷⁸⁷

⁷⁷⁹ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Tarihu'l-Hulefâ*, s.208.

⁷⁸⁰ Özeydin, Abdülkerîm, *a.g.md.*, s.128.

⁷⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 281; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 182.

⁷⁸² İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Tarihu'l-Hulefâ*, s.209.

⁷⁸³ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.397.

⁷⁸⁴ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.397.

⁷⁸⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 182.

⁷⁸⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 182.

⁷⁸⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XIX, 561.

Künyesi Ebû Mansûr'dur.⁷⁸⁸ Annesi Lübâbe isimli bir câriyedir.⁷⁸⁹ 486/1093 yılının Şaban ayında doğmuştur.⁷⁹⁰

Babası Halîfe Müstazhir Billâh'ın vefât etmesiyle birlikte 512/1118 yılında hilâfetin başına geçti ve biat aldı.⁷⁹¹ Halîfe Müsterşid Billâh, Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Muhammed Tapar'ın vefâtından sonra başlayan siyasî karışıklıkların devam ettiği bir dönemde bu karışıklıklardan istifâde ederek Abbâsîler'in Büveyhî'lerin Bağdat'ı istilâ ettikleri tarihten beri 334/945 unuttukları dünyevî-siyasî hâkimiyeti yeniden canlandırmak için faaliyete geçen kişidir.⁷⁹²

Halîfe Müsterşid Billâh döneminde Halîfe Müsterşid Billâh, Sultan Sencer, Mahmûd b. Muhammed Tapar, Mezyedî Emîri Dübeys, Sultan Mes'ûd ve Melik I. Tuğrul arasındaki iktidar mücadelelerine şahit oluyoruz.⁷⁹³ Halîfe Müsterşid Billâh'ın öldürülmesine baktığımız zaman da bu iktidar mücadelelerinin bir neticesi olduğunu görürüz.

Halîfe Müsterşid Billâh'ın 529/1135 yılında bir suikaste kurban gitmesi tarihî kaynaklarda şu şekilde yer almaktadır:

a) “Sultan Mes'ûd ile halîfe arasında bir ihtilaf vardı.⁷⁹⁴ Neticede halife, Sultan Mes'ûd adına Bağdat'ta hutbe okunmasına son verdi. O esnada Sultan Mes'ûd'un kardeşi Tuğrul b. Muhammed b. Melikşah vefat etti. Sultan Mes'ûd Bilâd'a gitti. Orayı ele geçirdi. Hâkimiyeti güçlendi. Sonra Bağdat'ı halîfeden almak amacıyla asker toplamaya başladı. Halîfe durumdan haberdar olunca tedirgin oldu. O da karşı hazırlıklara başladı. Önde gelen bazı komutanlar halîfenin yanına koştular. Sultan Mahmûd'un satvetinden korkuyorlardı. Halife de büyük bir orduyla Bağdat'tan çıktı. Ordusunda kadılar, devlet erkânı ve her sınıftan yöneticiler vardı. Bunlar, halifenin önü sıra yaya olarak ilk konağa kadar yürüdüler. Sonra otağa ulaştılar. Halîfe, öncü olarak bazı birlikleri sevketti. Sultan Mes'ûd da halifeye karşı Dübeys b. Sadaka b. Mansur komutasında bir öncü birlik gönderdi. Aralarında çok görüşmeler cereyan etti. Anlaşamadılar. Sonuçta iki ordu 529/1135 Ramazan Ayının 10'unda Pazartesi günü karşı karşıya geldi. Şiddetlice savaştılar. İki taraftan sadece beş kişi öldürüldü. Sonra halîfe, Sultan Mes'ûd'un ordusuna hamle yaptı. Onları hezimete uğrattı; ama Sultan

⁷⁸⁸ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Tarihu'l-Hulefâ*, s.210.

⁷⁸⁹ Diyârbekrî, *Tarihu'l-Hamis*, II, 403.

⁷⁹⁰ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Tarihu'l-Hulefâ*, s.210; Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XIX, 561.

⁷⁹¹ Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.397-398; Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, III, 1122; Hudâri Bek, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsî*, s.445.

⁷⁹² Özgüdenli, Osman Gazi, “Müsterşid-Billâh”, *DİA*, XXXII, 145.

⁷⁹³ Geniş bilgi için bkz: Özgüdenli, Osman Gazi, *a.g.md.*, s.145-146.

⁷⁹⁴ Bu ihtilâf için bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, VIII, 347-348.

Mes'ûd'un ordusu ric'at yapıp halîfeye hamle yapınca bu defa halifenin ordusunu hezimete uğrattılar. Çok sayıda halîfe askerini öldürerek halîfeyi de esir aldılar. Sonra da mallarını ve eşyalarını yağmaladılar. Yağmaladıkları şeyler arasında 4.000.000 dinar, ev eşyaları, hil'atler, kaplar ve kumaşlar vardı. Bu haber memleketin her tarafına duyuruldu. Haber Bağdat'a varınca halk çok tedirgin oldu. Şiddetli bir sarsıntı geçirdiler. Madden ve manen huzursuz oldular. Halk, camilerdeki minberleri kırdı ve cemaatle namaz kılmaya yanaşmadılar. Kadınlar, saçlarını başlarını yolarak şehirde dolaşıp halîfeye ağıt yaktılar. Onun esir edilmesine yandılar. Diğer beldelerdeki insanlar da Bağdatlılara uydular. Büyük bir fitne meydana geldi ve bu hal memleketin her tarafına yayıldı. Bu hal Zilkâde ayı boyunca devam etti. Ülkenin her tarafında çirkinlikler, fecaâtler yaygın haldeydi. Neticede Sultan Sencer, kardeşinin oğlu Sultan Mes'ûd'a mektup yazarak onu bu yaptığı için sonucundan sakındırıp uyardı ve halîfeyi tekrar eski yerine ve hilafet sarayına iade etmesini emretti. Sultan Mes'ûd da amcasının bu emrine uydu. Halîfe için büyük bir otağ kurdurdu. O otağın üzerine bir kubbe yaptırdı. Altında da muazzam bir taht vardı. Halîfe'ye âdeti üzere siyah elbiseler giydirdi. Onu eski bineklerine bindirdi. Kendisi de bineğinin yularını tuttu ve halifenin hizmetinde bulundu. Atının yularını tutup yürüttü. Bütün askerler de yaya olarak yürümekteydiler. Nihayet halîfe kendi tahtına oturdu. Sultan Mes'ûd da karşısında esas duruşta bekledi. Sonra önünde yer öptü. Halife de ona hil'at giydirdi. Dübeys eli kolu bağlı vaziyette sağında iki emir solunda da iki emir bulunduğu halde huzura getirildi. Beraberinde yalın bir kılıç ve beyaz bir kuşak da vardı. Halîfe'nin önüne atıldı. Halîfe'nin gönlünün hoş olması için ne yapacaksan yap, denildi, halîfe de ona doğru yöneldi. Dübeys önünde yerde yatmakta iken: "Affet Ey Müminlerin Emiri ben hata yaptım, güçlüler affederler." diyordu. Halîfe onun bağlarının çözülmesini, serbest bırakılmasını emretti ve şu âyeti okudu: "Bu gün azarlanacak değilsiniz. Allah sizi bağışlar." (Yusuf, 11/ 92). Dübeys ayağa kalktı. Halîfenin elini öpmek istedi. Halîfe de öpmesine izin verdi ve onu tekrar işinin başında bıraktı. O da yaptığından ötürü af diledi. Böylece işler yoluna girdi. Bu haber memleketin her tarafına uçuruldu. Halk buna çok sevindi. Zilhicce ayı başında Sultan Sencer'in elçileri kardeşinin oğlu Sultan Mes'ûd'un yanına geldiler. Sultan Sencer ondan, halîfeye iyi davranmasını, onu acilen kendi yurduna göndermesini istedi. Elçilerle birlikte Bağdat'a kadar halîfeye hizmet edecek adamlar da göndermişti. Halîfe'yi Bağdat'a götürülecek askeri birliğin arasına Bâtınîlerden de on kişi sızmıştı. Askerler hâlîfeyi götürürlerken Bâtınîler hemen halîfeye hücum ettiler ve onu

çadırında öldürdüler. Naşî Merâğa şehri kapısındaki Ahmedek Medresesinin hazîresine defnedildi.”⁷⁹⁵ Bâtînîlerden 24 kişi saldırdığına dâir rivâyet de vardır.⁷⁹⁶

Çağımız araştırmacılarından Osman Gazi Özgüdenli'nin, Halîfe Müsterşid Billâh'ın öldürülmesiyle ilgili şu yorumu dikkate alınmalıdır: “Halîfe Müsterşid Billâh'ın öldürülmesindeki suikast biçiminin klasik İsmâîlî suikast yöntemlerine benzemediği görülmektedir. Öte yandan Selçuklu hükümdarlarının desteği olmadan böyle bir olayın gerçekleşmesi mümkün değildir. Bu suikastın İsmâîliler'den çok Selçuklu iktidarının çıkarlarına uygun olduğu açıktır.”⁷⁹⁷

Halîfe Müsterşid Billâh öldürüldüğünde 43 yaşındaydı. Hilâfet süresi ise 17 yıldan fazladır.⁷⁹⁸ Halife Müsterşid, atılgan, cesaretli, himmeti yüksek, fesahatli, belâgatli, tatlı sözlü, hitabeti ve yazısı güzel, çokça ibadet eden, avâm ve havâs tarafından sevilen bir kimseydi. Hatip olarak görülen en son halife oydu.⁷⁹⁹

2. 30. RÂŞİD BILLÂH'IN ÖLDÜRÜLMESİ

Halîfe Râşid Billâh'ın asıl ismi Ebû Ca'fer Mansur b. Müsterşid Billâh el-Fazl b. Ahmed el-Abbâsî'dir.⁸⁰⁰ Künyesi Ebû Ca'fer'dir.⁸⁰¹ Annesi Habeşli bir câriyedir.⁸⁰² 502/1108 yılında doğdu.⁸⁰³

Halîfe Müsterşid Billâh 529/1135 senesinde Merağa kapısında öldürüldüğünde Râşid Billâh'a âyân ve halk tarafından biat edildi. Bağdat'ta minberler üzerinde adına hutbeler okundu.⁸⁰⁴ Halîfe Râşid Billâh'ın döneminde halîfe, Sultan Mes'ûd ve Davûd b. Mahmûd arasındaki iktidar mücadelelerine şahit oluyoruz.

Halîfe Râşid Billâh'ın hal' edilmesi ve öldürülmesiyle ilgili rivâyetler şöyledir:

⁷⁹⁵ Krş.: İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Tarihu'l-Hulefâ*, s.218-221; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 269-277; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 348-349; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.268-269; Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XIX, 568; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 207-208; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.399; Diyârbekrî, *Tarihu'l-Hamis*, II, 404; Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, III, 1135-1136; Hudâri Bek, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsî*, s.448; ayrıca geniş bilgi için bkz: Özgüdenli, Osman Gazi, “*Selçuklu Hilâfet Münâsebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halîfe el-Müsterşid'in Katli Meselesi*”, Tarih Dergisi (T.D) İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 2004, XXXIX/9, s.1-35; Muir, William, *a.g.e.*, s.585.

⁷⁹⁶ Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, III, 1136.

⁷⁹⁷ Özgüdenli, Osman Gazi, “*Müsterşid-Billâh*”, DİA, XXXII, s.146.

⁷⁹⁸ Kalkaşendî, *Meâsiru'l-İnâfe*, II, 25.

⁷⁹⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 208.

⁸⁰⁰ Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XIX, 568.

⁸⁰¹ Kalkaşendî, *Meâsiru'l-İnâfe*, II, 31.

⁸⁰² Diyârbekrî, *Tarihu'l-Hamis*, II, 404.

⁸⁰³ Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.401.

⁸⁰⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 209.

a) 530/1136 yılında Halife Râşid Billâh ile Sultan Mes'ûd'un arası açıldı. Çünkü Halife'ye haber göndererek babası Müsterşid'in esaret döneminde kendisine vereceğini taahhüt ettiği şeyi istemişti. Babası Müsterşid, Sultan Mes'ûd'a 400.000 dinar vermeyi taahhüt etmişti. Halife Râşid bunu vermeye yanaşmadı ve: "Bizimle sizin aranızda ancak kılıç konuşur." demişti. Bu yüzden aralarında ihtilaf meydana geldi. Sultan Mes'ûd, askerleriyle harekete geçti. Halife de karşı atağa geçti ve emirleri topladı. İmâdüddin Zengi'ye, yanına gelmesi için haber gönderdi. İmâdüddin geldi. Halifenin etrafında çok asker toplandı. O esnada sultan Davûd b. Mahmûd b. Muhammed b. Melikşah da geldi. Halife, Bağdat'ta onun adına hutbe okuttu. Ona hil'at giydirdi ve sultan olarak ona biat etti. Böylece halife ile Sultan Mes'ûd arasındaki düşmanlık iyiden iyiye fazlalaştı. Halife, Bağdat dışına çıktı. Askerler önünde yürüyorlardı. Tıpkı babasına muamele ettikleri gibi ona da muamele ediyorlardı. Bağdat'tan çıkışı, 530/1136 Şaban ayının son günü olan çarşamba gününde olmuştu. Sultan Davûd da diğer yandan çıktı. Bunlar Sultan Mahmud'un askerlerinin çokluğunu duyunca İmadüddin Zengî, halifeye kendisiyle birlikte Musul'a gelmesini önerdi ve bunun uygun olduğunu söyledi. Sultan Mes'ûd, halife ile İmâdüddin Zengi'nin yokluğunda Şevvalin dördünde pazartesi günü Bağdat'ı aldı. Sonra halifenin zevcelerinden ve gözdelerinden zînetlerini, takılarını ve süslü elbiselerini gasp etti. Kadıları ve fakihleri topladı. Halife Râşid'in "Ne zaman sultan ile savaşmak üzere Bağdat dışına çıkacak olursam halifelikten düşmüş olacağım" meâlindeki el yazısını kadı ve fakihlere gösterdi. Fakihlerden bazıları bu durumda onun hal' olmuş olduğuna fetva verdi. 530/1136 yılının Zilkâde ayının 16'sında pazartesi günü hâkimin hükmü ve fukâhânın fetvası ile Halife Râşid hal' edilmiş oldu. Halifeliği 11 ay ve 11 gün sürmüştü. Sultan, onun amcası Muktefi b. Müstazhir'i çağırdı ve Muktefi'ye hilafet biatı yapıldı. Böylece kardeşinin oğlu Râşid Billâh halifelikten düşmüş oldu.⁸⁰⁵

b) Halife Râşid Billâh'a, halifelikten azledildiği haberi ulaştı. O da yanındakilerle Musul'dan Azerbaycan eyaletine harekete geçti. Yanlarında Merağa'dan getirdikleri bir miktar para taşıyorlardı. Orada çok zulüm yaptılar. Sonra Hemedan'a geçtiler ve orada çok kötülükler ettiler. Bir grup insanı katlettiler ve diğerlerini de çarşıya gerdiler. Ulemadan bir kısmının sakalını kestiler. Sonra İsfehân'a geçtiler ve burayı kuşattılar. Köyleri yağmaladılar. Râşid Billâh İsfehân'ın dışındayken çok şiddetli hastalandı ve onun yanında hizmetkârlık yapan Acemlerden bir grup onun huzuruna çıktı.⁸⁰⁶ Bu acemlerin Horasanlı olduğu rivayet

⁸⁰⁵ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fi Târihu'l-Hulefâ*, s.222-223; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 354; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 210; Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, III, 1137-1138.

⁸⁰⁶ Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.402.

edilir.⁸⁰⁷ Onu bıçaklarla öldürdüler⁸⁰⁸ ve sonra hepsi öldürüldü.⁸⁰⁹ Bu olay 532/1138 senesinin Ramazan ayının 16. günü gerçekleşti. Bu haber Bağdat'a ulaştığında bir gün boyunca matem yapıldı. Halife Râşid Billâh'ın âsâsı ve cübbesi, öldürülene kadar ondan alınmadı ve o öldürüldükten sonra el-Muktefi'ye sunuldu.⁸¹⁰

Sultan Mes'ûd'dan memnun olmayan emîrlerin Râşid Billâh'ı tekrar tahta çıkarmak için Râşid Billâh'la ittifak yapmışken Râşid Billâh'ın Acemler tarafından katledilmesi (babasına yapılan muameleye benzemektedir) bunun bir suikast olabileceğini aklımıza getirmektedir.⁸¹¹

Halife Râşid Billâh öldürüldüğünde 30 yaşındaydı.⁸¹² Beyaz tenli, rengi hoş bir kimseydi.⁸¹³ O düzgün konuşan, edip, şair, cesur, eli açık ve cömert, güzel mizaçlı, adalet taraftarı ve kötülükten nefret eden biriydi.⁸¹⁴

2. 31. MUKTEFÎ LIEMRİLLÂH'N ÖLÜMÜ

Halife Muktefi Liemrillâh'ın asıl ismi Ebû Abdillâh Muhammed b. Müstazhir Billâh Ahmed b. el-Muktedî Billâh Abdillâh b. Zuhayr Muhammed b. Kâim Biemrillâh Abdillâh el-Hâşimî, el-Abbâsî, el-Bağdâdî'dir.⁸¹⁵ Künyesi Ebû Abdillâh'tır.⁸¹⁶ Annesi Habeşli bir câriye olan Sittü's-Sâde'dir.⁸¹⁷ Yâî⁸¹⁸ veya Bağyetü'n-Nüfûs da denmektedir.⁸¹⁹ Halife Muktefi Liemrillâh 489/1096 yılında doğdu.⁸²⁰

Halife Râşid Billâh hal'edilince yerine Müstazhir Billâh'ın oğlu olan Ebû Abdillâh Muhammed, Muktefi Liemrillâh ünvanıyla halîfelik tahtına oturdu ve 530/1136 yılında biat aldı.⁸²¹

Halife Muktefi Liemrillâh kendi döneminde Sultan Mes'ûd'la bazı sorunlar yaşadıysa da Sultan Mes'ûd'un bu dönemde ölmesiyle daha rahat hareket edebilme ortamı

⁸⁰⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, III, 1141.

⁸⁰⁸ Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.402; Muir, William, *a.g.e.*, s.585.

⁸⁰⁹ Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.402; Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, III, 1141.

⁸¹⁰ Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.402.

⁸¹¹ Benzer yorum için bkz.: Zettersteen, K.V., "*Râşid Billâh*", İA, İstanbul, 1960, IX, 635.

⁸¹² Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XIX, 573.

⁸¹³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 209.

⁸¹⁴ Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.402.

⁸¹⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XX, 399.

⁸¹⁶ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Tarihu'l-Hulefâ*, s.225.

⁸¹⁷ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Tarihu'l-Hulefâ*, s.225.

⁸¹⁸ Kalkaşendî, *Meâsiru'l-İnâfe*, II, 36.

⁸¹⁹ Diyârbekrî, *Tarihu'l-Hamis*, II, 405.

⁸²⁰ Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XX, 399; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.403.

⁸²¹ Diyârbekrî, *Tarihu'l-Hamis*, II, 405.

buldu. Halîfe Muktefî Liemrillâh dönemi Büveyhî istilâsından sonra Irak'ta tek başına hâkimiyet kuran yegâne Abbâsî halîfesi dönemidir. Bunun için Muktefî Liemrillâh iyi bir otorite kurmuş, savaflara bizzat katılmış, istihbârat için büyük paralar harcamış ve siyasî hâkimiyet sağlamaya çalışmıştır.⁸²²

Halîfe Muktefî Liemrillâh'ın ölümüyle ilgili rivâyetler şöyledir:

a) 555/1160 yılının Rebülevvel ayında terâkî (gerdan ile omuz kemiği arasındaki ağrıdan meydana gelen bir rahatsızlık) hastalığından vefât etmiştir.⁸²³

b) Anjinden (Boğaz mukozasının şişmesi, iltihaplanması) dolayı vefât etmiştir.⁸²⁴

c) Ölüm hastalığına yakalandı. Bu hastalıktan öldü.⁸²⁵

d) Muktefî Liemrillâh'ın 554/1159 yılında yakalandığı ağır bir hastalıktan kurtulması Bağdat'ta bir hafta süren şenliklerle kutlandı; ancak halîfe ertesi yıl vefât etti.⁸²⁶

Kanaatimizce Muktefî Liemrillâh terâkî hastalığından ölmüştür. Bu düşüncemizi şu rivâyet desteklemektedir: “Muktefî Liemrillâh'ın babası Müstazhir ile ortak özellikleri şunlardı: Babası gibi o da terâkî hastalığı yüzünden vefat etti. O da babası da Rebülevvel ayında vefat etti. Sultan Muhammed Şah onun ölümünden üç ay önce vefat etmişti. Sultan Mahmûd da babası Müstazhir'den üç ay önce vefat etmişti. Babası Bağdat'ın sular altında kalmasından bir sene sonra vefat etmişti. Kendisi de aynı olayın ikinci yıldönümünde vefat etmişti.”⁸²⁷

Halîfe Muktefî Liemrillâh vefât ettiğinde yaşı 66 idi⁸²⁸. Cenâze namazını oğlu Müstencid Billâh kıldırdı ve evine defnedildi.⁸²⁹ Daha sonra Rusâfe'ye nakledildi.⁸³⁰ Hilâfet süresi ise 25 yıldan birkaç ay fazladır.⁸³¹

el-Muktefî Liemrillâh halifelerin seçkinlerindendi, ilim sahibiydi, eğitimliydi, cesurdu, yumuşak huylu ve nazik mizaçlıydı, liderlikte eksiksizdi, eşsiz bir imamdı. Kendi imzası altında olmadıkça, onun devletinde hiçbir emir –şüphesiz ki sefer emri– yürümezdi.⁸³²

⁸²² Özeydin, Abdülkerîm, “Muktefî-Liemrillâh”, DİA, XXXI, 146.

⁸²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, 68; Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XX, 412; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 241.

⁸²⁴ İbnü'l-İbrî, Ebü'l-Ferec, Gregory, *Ebü'l-Ferec Tarihi*, çev: Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1987, II, 398; Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XX, 412; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 241.

⁸²⁵ İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.277.

⁸²⁶ Özeydin, Abdülkerîm, *a.g.md.*, s.146.

⁸²⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 241.

⁸²⁸ Diyârbekrî, *Tarihu'l-Hamis*, II, 405.

⁸²⁹ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fi Tarihu'l-Hulefâ*, s.225; Diyârbekrî, *Tarihu'l-Hamis*, II, 405.

⁸³⁰ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fi Tarihu'l-Hulefâ*, s.225.

⁸³¹ Kalkaşendî, *Meâsiru'l-İnfâfe*, II, 36.

2. 32. MÜSTENCİD BILLÂH'IN ÖLÜMÜ

Halîfe Müstencid Billâh'ın asıl ismi Ebü'l-Muzaffer Yûsuf b. Muktefî Liemrillâh Muhammed b. Müstazhir b. Muktedî el-Abbâsî'dir.⁸³³ Künyesi Ebü'l-Muzaffer'dir.⁸³⁴ Annesi Rum asıllı Tâvus isimli bir câriyedir.⁸³⁵ Nercis olduğu da söylenmiştir.⁸³⁶ 510/1116 yılında doğmuştur.⁸³⁷

Halîfe Muktefî Liemrillâh vefât edince 555/1160 senesinin Rebûlevvel ayında Müstencid Billâh'a halîfe olarak biat edildi. Önce Abbâsîlerin eşrâfi, sonra vezir, kadılar, âlimler, ümerâ ona biatlerini sundular. O zaman kendisi 45 yaşındaydı. Uzun süreden beri babasının veliahdı idi. Sonra babasının vefatı sebebiyle taziyetleri kabul etmeye başladı. Cuma günü hutbede halife olarak kendisinin adı anılınca dirhemler ve dinarlar dağıtıldı.⁸³⁸

Halîfe Müstencid Billâh babasının politikasını devam ettirmiştir. Devlet ricâli görevlerinde aynen kalmıştır. Bu dönemde Halîfe Müstencid Billâh ile Irak Selçuklu Sultanları Süleyman Şah ve Arslan Şahl iktidar mücadelelerini görüyoruz. Yine bu dönemde Halîfeliğin Bedevî bir kabile olan Hafâce kabilesiyle, Mezyedîlerle ve Huzistân hâkimi Şümle ile olan mücadelelerini görüyoruz.⁸³⁹

Halîfe Müstencid Billâh'ın hastalanması ve ölümüyle ilgili olarak şu bilgiler mevcuttur:

a) Halîfe Müstencid Billâh'ın hastalanması Menekşe isimli bir câriyeye âşık olması ve onu elde edememesinden kaynaklanmıştır.⁸⁴⁰ Diğer bir rivâyete göre Halîfe bel ağrısı yüzünden hastalanmıştır.⁸⁴¹

b) Halîfe Müstencid Billâh'ın hastalığı iyice artmıştı. Üstâzü'd-Dâr Adudüddîn Ebü'l-Ferec b. Reîsü'r-Rüesâ ve Bağdât'ta o devrin en güçlü emîri olan Kutbeddin Kaymaz el-Muktefeyî ondan korkuyorlardı. Halifenin hastalığı şiddetlenince bu ikisi anlaşıp ona iyi gelecek ve hastalıktan kurtaracak bir çare teklif etmesi için doktoru görevlendirdiler. Doktor ona hamama girmeyi tavsiye etti, fakat el-Müstencid zayıf olduğundan girmek istemedi. Daha

⁸³² Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.405-406.

⁸³³ Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XX, 412.

⁸³⁴ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fi Tarihu'l-Hulefâ*, s.226.

⁸³⁵ Diyârbekrî, *Tarihu'l-Hamis*, II, 405.

⁸³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, 108.

⁸³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, 108.

⁸³⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 241.

⁸³⁹ Bu konularla ilgili daha fazla bilgi için bkz: Kayhan, Hüseyin, "*Müstencid-Billâh*", DİA, XXXII, 143-144.

⁸⁴⁰ Ebü'l-Ferec, *Ebü'l-Ferec Tarihi*, II, 413.

⁸⁴¹ Ebü'l-Ferec, *Ebü'l-Ferec Tarihi*, II, 412.

sonra halîfeyi hamama sokup kapıyı üzerine kilitledi ve orada öldü.⁸⁴²

c) Halîfe Müstencid Billâh 566/1170 senesinin başında hastalanmış, sonra görünüşte şifa bulmuştu. Bu sebeple büyük bir ziyafet tertipledi. İnsanlar da bu vesileyle çok sevindiler. Sonra kendisinde şiddetli nekâhet bulunduğu halde doktor onu hamama soktu. Hamamda öldü. Halîfe Müstencid Billâh'ın erken ölmesi için doktora böyle yapmasını bazı devlet erkânı emretmişlerdi.⁸⁴³

d) Başka bir rivayete göre ise, Halîfe Müstencid Billâh doktoru İbn Safiyye vasıtasıyla vezirine mektup gönderip Üstâzü'd-Dâr ile Kutbeddin'in tevkif ve idam edilmelerini emretmiş, bunun üzerine İbn Safiyye Üstâzü'd-Dâr ile buluşup Halîfe'nin yazısını ona vermiş, Üstâzü'd-Dâr, doktora: “Geri dönüp mektubu vezire ulaştırdığını söyleyeceksin.” demişti. O da söyleneni yaptı. Üstâzü'd-Dâr, Kutbeddin, Yazden ve kardeşi Tanamış'i çağırıp Halîfe'nin mektubunu gösterdi; bunun üzerine Halîfe'yi öldürmeğe karar verdiler. Yazden ile Kaymaz el-Hamîdî Halîfe'nin yanına girip onu hamama götürdüler. Halife yalvarıyordu, fakat onlar hiç acımadan onu hamama attılar ve kapıyı üzerinden kilitlediler. Hamamın hararetinden halife ölünceye kadar feryat etti.⁸⁴⁴

e) el-Müstencid'in o sıradaki veziri Ebû Ca'fer b. el-Beldî idi. Vezirle Üstâzü'd-Dâr arasında köklü bir düşmanlık vardı, çünkü el-Müstencid Billâh onlarla ilgili bir hususun yapılmasını emrediyor, vezirde bu emri yerine getiriyordu. Bu ikisi ise kendilerinin vezir tarafından jurnal edildiğini zannediyorlardı. Halife el-Müstencid hastalanıp da öldüğüne dair asılsız, haberler yayılınca vezir, emirler, askerler ve diğer bazı zevât ile beraber saraya gitmek için gerekli hazırlıkları yapıp yola çıktığı sırada bu haberin asılsız olduğunu anladı. Bunun üzerine Üstâzü'd-Dâr ona: “Emîrül-Mü'minîn'in hastalığı hafiflemiş ve iyileşmeye başlamıştır.” diye haber gönderdi. Bunun üzerine vezir askerle birlikte saraya girmekten korktu. Bu davranışı yadırgandı. Vezir evine geri döndü, yanındaki halk da dağıldı. Üstâzü'd-Dâr ile Kutbeddin vezir gelirken onun saraya girip kendilerini tevkif etmesinden korktukları için kaçmak üzere hazırlanmışlardı. Vezir geri dönünce Üstâzü'd-Dâr sarayın kapılarını kapattı ve Halîfe el-Müstencid'in öldüğünü ilan ettiler. Kutbeddin ile Üstâzü'd-Dâr Halîfe'nin oğlu Ebû Muhammed el-Hasan'ı getirtip ona halife olarak biat ettiler ve “el-Müstazî Biemrillâh» lakabını verdiler. Üstâzü'd-Dâr'ın vezir, oğlu Kemâleddîn'in Üstâzü'd-Dâr,

⁸⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, 108; Kalkaşendî, *Meâsiru'l-Înâfe*, II, 45.

⁸⁴³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 262; İbn Haldûn, *el-Iber*, III, 525.

⁸⁴⁴ Krş.: İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 497; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, 108; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, II, 412-413; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.277; İbn Haldûn, *el-Iber*, III, 525.

Kutbeddin'in de ordu kumandanı olmasını şart koşular. el-Müstazî bu şartları kabul etti.⁸⁴⁵

f) Diyârbekrî ise kimin yaptığını söylemeden Halîfe Müstencid Billâh'ın katledildiğini söyler.⁸⁴⁶

Halîfe Müstencid Billâh 566/1170 yılında vefât etmiştir.⁸⁴⁷ Rivâyetler değerlendirilirse onun ölümünden sorumlu olan kimseler Üstâzü'd-Dâr Adudiddîn İbnü'l-Müslime ve dönemin kudretli emirlerinden Kutbeddin Kaymaz olduğu anlaşılabilir.⁸⁴⁸

Halîfe Müstencid Billâh'ın hilâfeti 11 yıldır.⁸⁴⁹ Esmer tenli, normal boylu, uzun sakallıydı.⁸⁵⁰ el-Müstencid, delip geçen bir kavrama ve mükemmel bir yargılama yeteneğine, keskin bir zekaya ve göz alıcı faziletlerle sahipti. Yazmakta eşi görülmemiş bir yazar ve belagatli bir nesir yazarıydı.⁸⁵¹

2. 33. MÜSTAZÎ BIEMRİLLÂH'IN ÖLÜMÜ

Halîfe Müstazî Biemrillâh'ın asıl ismi Ebû Muhammed Hasan b. Müstencid Billâh Yûsuf b. Muktefî Liemrillâh Muhammed b. Müstazhir Ahmed b. Muktedî el-Hâşimî, el-Abbâsî'dir.⁸⁵² Annesi Ğazzâ isimli Ermenî asıllı bir câriyedir.⁸⁵³ Müstazî Biemrillâh 536/1141 yılında doğdu.⁸⁵⁴

Halîfe Müstencid Billâh 566/1170 yılında ölünce oğlu Ebû Muhammed Müstazî Biemrillâh ünvânıyla halîfelik tahtına oturdu ve biat aldı.⁸⁵⁵ Müstazî Biemrillâh'ın halîfelik döneminde halîfenin, Vezîr Adudiddîn'in ve ordu komutanı Kutbeddin Kaymaz'ın araları bozuldu. Birbirleriyle mücadeleye giriştiler. Bu mücadelenin sonunda halîfe kazançlı çıktı. Bu dönemde Mısır'da Selâhaddîn Eyyûbî sayesinde Abbâsî halîfesi adına hutbe okundu. Huzistân Hâkimi Şemle ile mücadeleler oldu. 20 yıldan fazla süren Huzistan isyanı sona erdi. Halîfe Müstazî Biemrillâh döneminde adâlet hâkim oldu. Bağdat halkı güven içinde yaşadı.⁸⁵⁶

Halîfe Müstazî Biemrillâh'ın hastalığı ve ölümüyle ilgili rivâyetler şöyledir:

⁸⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, 108-109.

⁸⁴⁶ Diyârbekrî, *Tarihu'l-Hamis*, II, 408.

⁸⁴⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XX, 418.

⁸⁴⁸ Kayhan, Hüseyin, *a.g.md.*, s.144.

⁸⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, 108; Hudarî Bek, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsî*, s.474.

⁸⁵⁰ Diyârbekrî, *Tarihu'l-Hamis*, II, 405.

⁸⁵¹ Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.408.

⁸⁵² Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XXI, 68.

⁸⁵³ Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.409.

⁸⁵⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XXI, 68.

⁸⁵⁵ Kalkaşendî, *Meâsiru'l-Înâfe*, II, 50; Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, III, 1160.

⁸⁵⁶ Geniş bilgi için bkz: Aktan, Ali, "Müstazî-Biemrillâh", *DİA*, XXXII, s.128-129.

a) Ramazan Bayramı günü Humma hastalığına yakalanan Müstazî Biemrillâh'ın hastalığı gittikçe fazlalaştı. Bir ay hasta yattı ve 575/1180 yılının Şevval ayının sonunda vefat etti.⁸⁵⁷

b) Halîfe Müstazî Biemrillâh 575/1180 yılının Zilkâde'sinin 2'sinde eceliyle vefât etmiş ve yerine oğlu Nâsır Lidînillâh'a halîfe olarak biat edilmiştir.⁸⁵⁸

c) Halife Müstazî'nin hastalığı Şevval ayının sonlarında başlamıştı. Karısı bu durumu gizlemek istedi, ama başaramadı. Bağdat'ta büyük bir fitne meydana geldi. Halk birçok evleri, malları yağmaladı. Şevval ayının 22'si Cuma günü veliaht Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Müstazî adına hutbe okundu. Halîfe, Nâsır Lidînillâh oldu. Adına hutbe okutulması sebebiyle hatiplerin, müezzinlerin, orada hazır bulunan cemaatin üzerlerine altınlar saçıldı.⁸⁵⁹

Rivâyetleri değerlendirdiğimiz zaman şunu diyebiliriz: İbn Kesîr'in verdiği hastalık sebebinin başka bir kaynak vermemektedir. O halde diğer kaynakların verdiği ve Müstazî Biemrillâh'ın eceliyle öldüğü rivâyeti kabul edilebilir.

Halîfe Müstazî Biemrillâh'ın halîfeliği 9 yıldan fazla sürdü.⁸⁶⁰ 39 yaşında vefât etti.⁸⁶¹ Cenazesi yıkandı ve ertesi gün namazı kılındı. Kendi yaptırdığı Dârünnasr'a defnedildi. Çünkü oraya defnedilmesini sağlığında vasiyet etmişti.⁸⁶²

Halîfe Müstazî Biemrillâh hayırlı ve seçkin halifelerden olup iyiliği emreden, kötülüğü yasaklayan, insanların üzerindeki ağır vergi ve harçları kaldıran, bid'atleri ve ayıp şeyleri yok eden, yumuşak huylu, ağır başlı, âli cenap ve cömert bir kimseydi.⁸⁶³

2. 34. NÂSIR LİDİNİLLÂH'IN ÖLÜMÜ

Halîfe Nâsır Lidînillâh'ın asıl ismi Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Müstazî Biemrillâh Ebî Muhammed Hasen b. Müstencid Billâh Yûsuf b. Muktefî Muhammed b. Müstazhir Billâh Ahmed b. Muktedî el-Hâşimî, el-Abbâsî, el-Bağdâdî'dir.⁸⁶⁴ Annesi Türk asıllı olan Zümrüt (Zümürüd) isimli bir câriyedir.⁸⁶⁵ Nâsır Lidînillâh 553/1158 yılında doğdu.⁸⁶⁶

⁸⁵⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 304.

⁸⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, 148; İbn Haldûn, *el-Iber*, III, 528; Diyârbekrî, *Tarihu'l-Hamis*, II, 409; Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, III, 1168; Aktan, Ali, *a.g.md.*, s.129.

⁸⁵⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 304.

⁸⁶⁰ Kalkaşendî, *Meâsiru'l-Înâfe*, II, 50.

⁸⁶¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 304; Diyârbekrî, *Tarihu'l-Hamis*, II, 409.

⁸⁶² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 304.

⁸⁶³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 304; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.409-410.

⁸⁶⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XXII, 192-193.

⁸⁶⁵ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.413.

⁸⁶⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XXII, 193.

Halife Müstazî Biemrillâh'ın 575/1180. senenin Şevval ayının sonunda vefât etmesi üzerine emirler, vezirler, devlet büyükleri, havas ve avam Nâsır Lidînillâh'a biat ettiler. Babasının vefâtından kısa bir süre önce minberler üzerinde kendisinin adına hutbe okundu. Babasının vefâtından bir gün, başka bir rivayete göre bir hafta önce kendisine veliahtlık biatı yapıldığı söylenir. Babasının vefâtından sonra halifeliği hususunda kendisiyle çekişen bir kimse çıkmamıştı. Bağdat Abbâsî halîfeleri arasında ondan önce kendisinden daha uzun süre halifelik yapan biri de çıkmamıştı.⁸⁶⁷

Halife Nâsır Lidînillâh döneminin siyasî alanına baktığımızda Abbâsîlerle Harizmşâhlar, Abbâsîlerle Gurlular, Gurlularla Harizmşâhlar, Moğallarla Harizmşâhlar, Abbâsîlerle Eyyûbîler arasındaki ilişkileri veya mücadeleleri görebiliriz.⁸⁶⁸ Bu dönemde zafer ve kudret hiç eksik olmadı. Halife, düşmanlarının kökünü kazıdı ve meliklere boyun eğdirdi. Ona karşı çıkan olmadı, boyun eğdirdikleri hariç, başka hiç kimse ise ona karşı ayaklanmadı. Geri püskürtmediği bir muhâlifî ya da ona kötülük yapmak isteyen herhangi biri olmadı. Allah onu zor zamanda yardımsız bırakmadı. Ülkesinin yönetimine şiddetle önem verirdi. Küçük ya da büyük olsun, kendisine ilişkin hiç bir şey ondan gizli kalmazdı. Casusları onu çevredeki ülkelerin özel ve toplumsal durumlarından haberdar ederdi. Çıkar yol bulmada son derece yetenekliydi ve kurnazdı, kimsenin fitnesine aldanmazdı. Aralarında düşmanlık olan melikleri, onlar kendisinin müdahalesini anlamadan barıştırır ve ittifak halindeki ülkeleri de onlar bilmeden birbirlerine düşürürdü.⁸⁶⁹

Halife Nâsır Lidînillâh'ın vefâtıyla ilgili rivâyetler şöyledir:

a) Nâsır Lidînillâh 3 yıl müddetle yatakta hareketsiz olarak yaşamış, bu arada gözünün bir tanesi tamamen görmez olmuş, diğer gözü ise çok zayıf düşmüştü. Sonunda dizanteri (Ağrılı ve kanlı ishale beliren, bağırsakta yaralara yol açan bulaşıcı, salgın hastalık, kanlı basur) hastalığına yakalanarak 20 gün daha yaşamıştı. 622/1225 yılının Ramazan ayının son gecesi Halife Nâsır Lidînillâh vefat etti.⁸⁷⁰

b) Nâsır Lidînillâh hastalandı ve hastalığı uzun sürdü. İdrarını yapmakta zorlanıyordu. İdrarını rahatça yapabilmesi için Bağdat'tan birkaç konak mesafeden kendisine saf ve berrak su getirilirdi. Fakat bunun da faydası olmadı. İdrar sıkışıklığı nedeniyle erkekliği defâlarca ameliyat edildi; ama bu tedbirler ona yarar vermedi. Vefât edince cenazesini

⁸⁶⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 305.

⁸⁶⁸ Hartmann, Angelika, "Nâsır-Lidînillâh", DİA, XXXII, 399-400.

⁸⁶⁹ Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.413.

⁸⁷⁰ Krş.: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, 360; Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XXII, 242-243; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII, 106-107.

Muhyiddîn b. Şeyh Ebül-Ferec b. Cevzî yıkadı. Namazını da o zât kıldırdı ve hilafet sarayına defnedildi. 622/1225 Zilhicce ayının 2'sinde Rusâfe'deki türbesine nakledildi.⁸⁷¹

c) Nâsır Lidînillâh 622/1225 yılı Ramazan ayının son gecesi eceliyle vefât etti.⁸⁷²

Halîfe Nâsır Lidînillâh'ın vefâtıyla ilgili rivâyetler değerlendirildiği zaman diyebiliriz ki İbnü'l-Esîr dönemin tarihçilerindendir. Onun rivâyeti ele alınınca Nâsır Lidînillâh'ın dizanteri hastalığından vefât ettiği söylenebilir.

Halîfe Nâsır Lidînillâh 47 sene halîfelik yaptı.⁸⁷³ Beyaz tenli, orta boylu, uzun burunlu ve parlak gözlüdü.⁸⁷⁴ Zeki, cesaretli ve heybetli bir kimseydi.⁸⁷⁵ Halîfe Nâsır Lidînillâh vefât edince oğlu Zâhir Biemrillâh onun yerine halîfe oldu.

2. 35. ZÂHİR BİEMRİLLÂH'IN ÖLÜMÜ

Halîfe Zâhir Biemrillâh'ın asıl ismi Ebû Nasr Muhammed b. Nâsır Lidînillâh Ebi'l-Abbâs Ahmed b. Müstazî Hasan b. Müstencid Yûsuf b. Muktefî el-Hâşimî, el-Abbâsî, el-Bağdâdî'dir.⁸⁷⁶ Zâhir Biemrillâh 571/1175 yılında doğdu.⁸⁷⁷

Halîfe Nâsır Lidînillâh, sağlığında oğlu Ebû Nasr Muhammed'i veliaht tayin etmiş ve ona Zâhir lakabını takmıştı. Onun adına minberler üzerinde hutbe okutmuştu. Ancak daha sonra onu bu görevden azlederek diğer oğlu Ali'yi veliaht tayin etmişti; fakat Ali babasının sağlığında 612/1215 senesinde vefât edince babası Nâsır, Ebu Nasr Muhammed ez-Zâhir'i yeniden veliahtlığa tayin etmek ihtiyacını hissetti ve adına ikinci kez minberlerde hutbe okuttu. Halîfe Nâsır Lidînillâh 622/1225 yılında vefât edince de veliaht Zâhir Biemrillâh'ın halifeliğine biat edildi. Abbasoğulları arasında ondan daha yaşlı iken hilafete geçmiş başka bir kimse yoktur. Halife Zahir, akıllı ağır başlı, dindar, adaletli, iyiliksever bir kimseydi. Birçok haksızlıkları giderdi. Hak sahiplerinin haklarını verdi. Babasının koymuş olduğu harçları kaldırdı. Halka güzel muamelede bulundu. Hatta denilir ki: “Şayet zamanı uzun sürseydi, Ömer b. Abdülazîz'den sonra kendisinden daha âdil bir halife görülmeyecekti.” Ama bir seneyi dahi dolduramadı. Hilafeti 9 ay kadar sürdü.⁸⁷⁸

⁸⁷¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII, 106.

⁸⁷² Hartmann, Angelika, *a.g.md.*, s.400.

⁸⁷³ Kalkaşendî, *Meâsiru'l-Înâfe*, II, 57.

⁸⁷⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XXII, 193.

⁸⁷⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 305.

⁸⁷⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XXII, 264.

⁸⁷⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XXII, 264; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.422.

⁸⁷⁸ Krş.: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, 361-363; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.294; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII, 107; Kalkaşendî, *Meâsiru'l-Înâfe*, II, 57; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.422-423.

Halife Zâhir Biemrillâh 623/1226 yılının Recep ayında eceliyle vefât etti.⁸⁷⁹ 624/1227 yılının Recep ayında vefât ettiğine dair rivâyetler de vardır.⁸⁸⁰ Birinci rivâyetler daha kuvvetlidir. Vefât ettiğinde 52 yaşındaydı.⁸⁸¹ Geride erkek ve kız olmak üzere 10 çocuk bırakmıştı. Bunların en büyüğü Ebû Câ'fer el-Mansûr'dur ki, kendisinden sonra onun halifeliğine biat edildi ve Müstansır Billâh lakabını aldı. Halife Zâhir Biemrillâh'ı, vâiz Şeyh Muhammed el-Hayyât yıkadı ve Dârül-hilâfe'de defnedildi. Sonra Rusâfe mezarlığındaki türbesine nakledildi.⁸⁸²

Halife Zâhir Biemrillâh Abbâsoğulları arasında en cömert, muamelesi en güzel, bağışı en çok, görünüşü ve endâmı en hoş olan bir kimseydi.⁸⁸³ Halife Zâhir Biemrillâh siyasî bakımdan tahta çıkışından önce olduğu kadar halîfeliği zamanında da çok silik kaldı. Abbâsî Devletinin gelişmesi üzerinde kayda değer hiçbir faaliyette bulunmadı.⁸⁸⁴

2. 36. MÜSTANSIR BILLÂH'IN ÖLÜMÜ

Halife Müstansır Billâh'ın asıl ismi Ebû Ca'fer Mansûr b. Zâhir Biemrillâh Muhammed b. Nâsır Lidînillâh Ahmed b. Müstazî Biemrillâh Hasan b. Müstencid Billâh Yûsuf b. Müktefî el-Abbâsî, el-Bağdâdî'dir.⁸⁸⁵ Annesi Türk asıllı bir câriyedir.⁸⁸⁶ Müstansır Billâh 588/1192 yılında doğdu.⁸⁸⁷

Halife Zâhir Biemrillâh 623/1226 yılının Cuma günü vefât edince halife olarak Müstansır Billâh'a biat edildi.⁸⁸⁸ Müstansır'a biat edildiğinde Müstansır Billâh 36 yaşından 5 ay 11 gün almıştı.⁸⁸⁹

Halife Müstansır Billâh döneminin en büyük tehlikesi Moğollardı. Moğolların durdurulamaz akınları ve Müslüman ülkeleri işgal edip içindekileri acımasızda katletmeleri

⁸⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, 368; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.294; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII, 112-113; Kalkaşendî, *Meâsiru'l-Înâfe*, II, 57; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.423.

⁸⁸⁰ Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, IV, 1250.

⁸⁸¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XXII, 264.

⁸⁸² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII, 113.

⁸⁸³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII, 112.

⁸⁸⁴ Zettersteen, K. V., "*Zâhir*", İA, İstanbul, 1986, XIII, 451.

⁸⁸⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XXIII, 155-156.

⁸⁸⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XXIII, 156; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.424.

⁸⁸⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XXIII, 156; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.424.

⁸⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, 369; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.294; Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XXIII, 156; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII, 113; Kalkaşendî, *Meâsiru'l-Înâfe*, II, 78; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.423.

⁸⁸⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII, 113.

tarih için kara bir lekeydi.⁸⁹⁰ Moğollarla Abbâsî Devleti arasında bir savaş gerçekleşti. Bu savaştan Abbâsî Devleti halîfesi Müstansır Billâh yenik çıktı ve barış antlaşması imzalandı.⁸⁹¹

Kaynaklarımızda Halîfe Müstansır Billâh'ın 640/1242 yılında eceliyle vefât ettiği yer almaktadır.⁸⁹² Vefât ettiğinde 52 yaşının içindeydi.⁸⁹³ 17 yıl halîfelik yapmıştı.⁸⁹⁴ Hilafet sarayına defnedildi. Sonra Rusâfe'deki türbesine nakledildi.⁸⁹⁵

Güzel suretli, kalbi temiz, yaşantısı güzel, çokça sadaka veren, iyilik ve ihsanda bulunan, halkına olanca gücüyle iyilik yapan bir kimseydi. Halîfe Müstansır Billâh'ın cömertliği şu şekilde anlatılabilir: Dedesi Nâsır, topladığı altınları hilafet sarayındaki bir sarnıçta biriktirmişti. Bu sarnıcın kenarında durup: “Acaba yaşadığım sürece bu sarnıcı altınla doldurabilir miyim?” derdi. Müstansır ise bu sarnıcın kenarında durup: “Acaba bütün bu altınları sarf edecek ve infak edecek kadar yaşayabilecek miyim?” derdi. Hanlar, kervansaraylar ve birçok yerlerdeki yollarda köprüler yaptırdı. Bağdat'ın her mahallesinde yoksullar için ziyafet evi yaptırdı. Özellikle Ramazan ayında bu ziyafet evlerini daha yoğun bir şekilde çalıştırdı. 40 yaşına varmış cariyeleleri satın alır, bunları azâd eder, çeyizlerini hazırlayıp evlendirirdi. Her vakitte binlerce altını yoksullara ve hayır yollarına sarf ederdi. Bağdat'ta dört mezhep için Müstansırıye medresesini yaptırdı. Oraya dârülhadis, hamam ve tıp evi yaptırdı. Bu müessesede çalışanlara maaş bağladı. Yemek, tatlı, meyve ve ihtiyaç duydukları her şeyi verdi. Bu medreseye büyük vakıflar tahsis etti.⁸⁹⁶ Ulvi bir ruha sahipti, cesurdu ve son derece gözü pekti.⁸⁹⁷ Halîfe Müstansır Billâh vefât edince yerine oğlu Müsta'sım Billâh'a biat edildi.⁸⁹⁸

2. 37. MÜSTA'SIM BILLÂH'IN ÖLDÜRÜLMESİ

Son Abbâsî halîfesi olan Müsta'sım Billâh'ın asıl ismi Ebû Ahmed Abdullâh b. Müstansır Billâh Mansûr b. Zâhir Muhammed b. Nâsır Ahmed b. Müstazî el-Hâşimî, el-Abbâsî, el-Bağdâdî'dir.⁸⁹⁹ Annesi Hacer isimli bir câriyedir.⁹⁰⁰ 609/1212 yılında

⁸⁹⁰ Moğolların akınları ve şehirleri istilâ ettikleri için bkz.: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, 383-387.

⁸⁹¹ Bu savaş için bkz.: Yiğit, İsmâil, “Müstansır-Billâh”, DİA, XXXII, 118.

⁸⁹² Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XXIII, 167; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII, 159; Kalkaşendî, *Meâsiru'l-Înâfe*, II, 78; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.426; Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halîfeler Tarihi*, IV, 1273-1274; Yiğit, İsmâil, *a.g.md.*, s.118.

⁸⁹³ Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XXIII, 167; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII, 159.

⁸⁹⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XXIII, 167; Kalkaşendî, *Meâsiru'l-Înâfe*, II, 78.

⁸⁹⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII, 159.

⁸⁹⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII, 159-160.

⁸⁹⁷ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.425.

⁸⁹⁸ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.426.

⁸⁹⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XXIII, 174.

⁹⁰⁰ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.427.

doğmuştur.⁹⁰¹ Gençliğinde Kur'an-ı Kerim'i güzelce ezberlemiş ve tecvidi iyice öğrenmişti. Arapçayı, güzel yazı yazmayı ve diğer faziletleri zamanındaki Şafiî imamlarından biri olan Şeyh Şemseddin Ebu'l-Muzaffer Ali b. Muhammed'den öğrenmişti. Halifelige geçince ona son derece ikram ve ihsanda bulunmuştu.⁹⁰²

Müsta'sım Billâh'ın babası Müstansır, 640/1242. senenin Cemaziyelâhir ayının 10'nunda cuma sabahı vefat edince kendisi Tac sarayında bulunuyordu. O gün namazdan sonra davet edildi. Kendisine hilafet biati sunuldu ve Müsta'sım Billâh lakabı verildi. O zaman kendisi 31 yaşındaydı. Sureti güzel, içi temiz, akidesi sağlam bir kimseydi. Adalette, çokça sadaka vermede, âlim ve âbidlere ikramda bulunmada, babasının yolunu takip ediyordu.⁹⁰³

Halife Müsta'sım Billâh hilâfet makamına geçtiğinde doğudaki İslâm topraklarından büyük bir kısmı ya Moğallar'ca işgal edilmiş veya onların hâkimiyetini tanımak zorunda kalmıştı. Daha Batıdakiler ise Bağdat dâhil yine Moğallar'ın tehdidi altındaydı ve zaman zaman gerçekleştirilen yağma akınlarına mâruz kalıyordu.⁹⁰⁴ Halife Müsta'sım Billâh döneminde Abbâsî devleti için en büyük hata olarak Üstâdüddâr İbnü'l-Alkamî'nin vezirliğe getirilmesini görüyoruz. Çünkü Vezir İbnü'l-Alkamî Abbâsîlerin Moğollarla yaptıkları savaşta Moğallara yardımcı olmuştur.⁹⁰⁵ Moğollar 656/1258 yılında Abbâsîlerle savaş yapmışlar ve Bağdat'ı ele geçirmişlerdi.⁹⁰⁶ Bu savaş sonucunda Halife Müsta'sım Billâh'ı ve ailesini öldürmüşlerdir.⁹⁰⁷

Çağdaş araştırmacılardan Hacı Ahmet Özdemir Moğollarla Abbâsîler arasındaki ilişkileri ve aralarındaki savaşı, savaşın sonucundaki olayları şu şekilde anlatmaktadır: “Mengü'nün büyük Moğol Hanı seçildiği kurultayda Batı İran, Irak, Sûriye, Mısır, Anadolu ve İrmîniye'yi ele geçirmekle görevlendirilen Hülâgû 653/1255 yılında Müsta'sımdan İsmâîlilere karşı giriştiği harekâta askerî destek vermesini istedi. Halîfenin durumu devlet adamlarıyla görüşmesi neticesinde bu isteğin Bağdat'ın savunmasının zayıflatılmasına

⁹⁰¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XXIII, 174; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.427.

⁹⁰² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII, 160-161.

⁹⁰³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII, 160-161, 204-205.

⁹⁰⁴ Özdemir, Hacı Ahmet, “*Müsta'sım-Billâh*”, DİA, XXXII, 126.

⁹⁰⁵ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.433; Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, IV, 1294-1295; Muir, William, *a.g.e.*, s.591.

⁹⁰⁶ Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, IV, 1296; Arnold, T.W., *İntişâr'ı İslâm Tarihi*, s.316; Turan, Osman, *a.g.e.*, I, 171; Muir, William, *a.g.e.*, s.591-592.

⁹⁰⁷ İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.301; Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, XXIII, 183; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII, 200; Kalkaşendî, *Meâsiru'l-İnfâe*, II, 89; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.433-434; Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, IV, 1297; Philip, K.Hitti, *a.g.e.*, III, 768; Bosworth, C.E., *a.g.e.*, s.9; Turan, Osman, *a.g.e.*, s.171; Üçok, Bahriye, *a.g.e.*, s.136; Muir, William, *a.g.e.*, s.591-592.

yönelik bir hile olduğu kanaatine varılarak asker yerine değerli hediyeler ve bir dostluk mektubu gönderilmesi kararlaştırıldı. Hülâgû Hemedan'a ulaştığında halîfeye 655/1257 tarihli ikinci bir mektup gönderdi. Mektupta istediği yardımın yapılmamasına duyduğu öfkeyle Büveyhîler'e ve Selçuklular'a açık olan Bağdat kapılarının kendisine nasıl kapatılacağını soruyor ve halîfeye surları yıkıp hendekleri doldurduktan sonra ülkenin yönetimini oğluna bırakarak derhal huzuruna gelmesini emrediyordu. Müsta'sım Billâh, Hülâgû'nun bu mektubuna ve arkasından gelen aynı sertlikteki bir diğerine onun henüz toy olduğunu belirten, kazandığı başarılarla aldanmamasını öğütleyen doğudan batıya bütün sultanların ve tebaalarının kendisinin kulu ve askerleri olduğunu ordusuyla harekete geçtiği takdirde yeryüzünün sarsılacağını belirten cevaplar verdi. Ondan cesaret alan adamları da Moğol elçilerine ağır hakarete bulundular. Çılgına dönen Hülâgû gelen elçilere halîfenin eğri bir yay gibi olduğunu ve onu ok gibi dümdüz doğrultacağını söyledi. Bu gelişmeler karşısında Müsta'sım Billâh endişelenmeye başladı. Moğollar'ın gücünü kabul ederek değerli hediyelerle Hülâgû'nun gönlünü almak istediysede artık son aşamada bunu başaramadı.

Hemedan'da bulunan Hülâgû halîfeye bölge devletlerinden yardım ulaştırılmasını engelleyecek bütün tedbirleri aldıktan sonra 655/1257'de Bağdat'a doğru harekete etti. Ordunun Baycu Noyan kumandasındaki sağ kanada bağlı birliklerin 10 Muharrem 656/1258'de Bağdat'ın Kuzeybatısında Enbâr şehri yakınlarında karşılaştıkları Abbâsî kuvvetlerini bozguna uğratmalarından sonra Moğollar başka bir engelle karşılaşmadan 15 Muharrem 656/1258'de Bağdat önlerine indiler ve şehri kuşattılar. İlk günlerde ailesini ve hazinesini yanına alarak bir gemiyle Basra'ya kaçması mümkün olduğu halde kendisine dokunulmayacağı inancıyla şehirde kalan Müsta'sım Billâh 4 Safer 656/1258 yılında üç oğluyla birlikte teslim oldu. Hülâgû önce onu hoş karşıladı ve hâlâ çarpışmakta olan askerlerine ve halka artık direnmemelerini ve silahlarını bırakmalarını söylemesini istedi. Tellâllar vasıtasıyla yapılan bu çağrı üzerine çatışmalar sona erdi. Fakat bu defa Moğolların katliamı başladı ve farklı rivâyetlere göre bir hafta, bir ay veya 40 gün süreyle halkın hepsi yaşlı, kadın, çocuk demeden öldürüldü; şehir tamamen yağma ve tahrip edildi. Kaynaklarda daha sonra şehre giren Hülâgû'nun ceset kokusu yüzünden şehirde fazla kalamadığı, nehrin önce kan, ardından atılan kitaplar sebebiyle mürekkep renginde aktığı gibi rivâyetler yer almaktadır. 656/1258 Muharrem ayında Müsta'sım Billâh işkenceyle hazinesinin yeri söyletildikten sonra öldürüldü. Müsta'sım Billâh'ın öldürülmesiyle Bağdat Abbâsî halîfeliği

tarihe karıştı.⁹⁰⁸ Üç yıl sonra Memlûk sultanı I. Baybars Müsta'sım'ın amcası Ahmed b. Muhammed'i el-Müstansır Billâh ünvanıyla Kahire'de halife ilân etti. Böylece Abbâsî hilâfeti Mısır'da yeniden kurulmuş oldu.⁹⁰⁹

Halife Müsta'sım Billâh öldürüldüğünde 47 yaşındaydı. Hilâfeti ise 15 yıl 8 ay birkaç gün süreyle (yaklaşık 16 yıl) sürdürdü.⁹¹⁰

⁹⁰⁸ Özdemir, Hacı Ahmet, *a.g.md.*, s.126; ayrıca bkz.: a.mlf., *Moğol İstilası ve Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı: Cengiz ve Hülâgû Dönemleri*, İstanbul, 2005; a.mlf., *“Moğol İstilasıyla İlgili Çin Kaynakları ve Si Shi Ki'ye Göre Hülâgû'nun Batı Seferi”*, Marife, V/1, Konya, 2005, s.85-96.

⁹⁰⁹ Bosworth, C.E., *a.g.e.*, s.10; Muir, William, *a.g.e.*, s.593.

⁹¹⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII, 204.

SONUÇ

İslâm Tarihi boyunca bazı devletler kısa süre hüküm sürmüş bazı devletlerin ömrü de uzun olmuştur. Abbâsî Devleti de hem ömür açısından hem de etkileri yönünden İslâm Tarihi sahnesinde büyük bir yer kaplamıştır (H.132-656/M.750-1258). Bunun siyasî, askerî, ekonomik ve sosyal etkileri vardır. Beş yüz yıldan fazla bir ömre sahip olmuş Abbâsî Devletinde siyasî açıdan pek çok önemli olay meydana gelmiştir. Sınırları geniş, büyük bir toprak parçasına sahip olan Abbâsî Devleti Bizans, Selçuklular ve Büveyhîler gibi güçlerle mücadele içine girmiştir. Burada halifelerin tavırları olayların seyrini etkilemiştir. Kimi halifeler otoriter ve dirâyetli yönetimleriyle başarılı olmuşlar ve devletin ömrünü uzatmışlar, kimi halifeler de devlet yönetiminde silik kalmışlar ve devlet içinde kopmalara ve devletten bağımsız küçük devletler oluşmasına sebep olmuşlardır. Devlet içinde bulunan etnik grupların devlet yönetiminde söz sahibi olduklarını da görmekteyiz. Özellikle Sâmerâ döneminde Türk komutanların halifeler üzerindeki etkileri büyüktür. İstediklerini halife yapıyorlar istediklerini halifelikten azlediyorlar ve istediklerini de öldürebiliyorlardı. Bir de emîrû'l-ümerâlık makamı ihdâs edilmişti ki halifeler kendi sonlarını bu kurumu oluşturmakla hazırlamışlardı. Uzun ömürlü, geniş topraklara sahip ve çok uluslu bir yapıya sahip Abbâsî Devletinin başında olan Abbâsî halifelerinin kişilikleri ve faaliyetleri dikkat çektiği gibi ölümleri de merak konusu olmuştur. Bizim araştırma konusu olarak seçtiğimiz Abbâsî halifelerinin ölüm sebepleri de bu merakın bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Abbâsî halifelerinin ölüm sebeplerini şu şekilde ele almak istiyoruz. Abbâsî Devletinin kuruluş ve yükseliş dönemi halifelerinin ölüm sebepleri, Sâmerâ dönemi halifelerinin ölüm sebepleri, gerileme ve çöküş dönemi halifelerinin ölüm sebepleri, emîrû'l-umerâlık dönemi halifelerinin ölüm sebepleri, Büveyhîler dönemi halifelerinin ölüm sebepleri, Selçuklular dönemi halifelerinin ölüm sebepleri ve yıkılış dönemi halifelerinin ölüm sebepleri. Yine bu büyük gruplama içinde halifelerden eceliyle ölenler, bir hastalık sonucu ölenler, Abbâsî hânedanlığı eliyle ya da diğer devletler tarafından suikastle öldürülenler, komutanlar tarafından öldürülenler, iktidar kavgasında öldürülenler ve devletler arası mücadelelerle veya diğer nedenlerle öldürülenler diye ayrımları da vermek istiyoruz. Böyle ayrımlarda bulunmamızın Abbâsî halifelerinin ölüm sebeplerini vermede ve tespit yapmada bize kolaylık sağlayacağı kanaatindeyiz.

Abbâsî Devletinin kuruluş ve yükseliş dönemindeki halifelerden hastalık sebebiyle ölenler şunlardır: Abbâsî halifelerinin ilki olan Ebû'l-Abbâs es-Seffâh'ın ölüm sebebi çiçek

hastalığıydı. Abbâsî devletinin gerçek kurucusu sayılan el-Mansûr'un ölüm sebebi mide rahatsızlığı/hastalığıydı. Abbâsî Devletine altın çağını yaşatan Hârûn er-Reşîd Tûs kentinde yapılan tahliller ve müdahalelerin sonuç vermediği şiddetli bir hastalığa yakalanmış ve bu hastalık sonucu vefât etmiştir. Abbâsî Devletinin yedinci halifesi olan Halife Me'mûn'un ölüm sebebi ise Pozantı Suyu yakınlarında yakalandığı hummâ hastalığıydı.

Hastalık sonucu vefât eden halifelerin öldüğü gün, önceden halife tarafından tayin edilen veliahtlar halifelîğe hiçbir zorlukla karşılaşmadan geçmekteydiler. Kuruluş ve yükseliş dönemi haliferinden olan Mehdî'nin ölümü ise şöyledir: Hasene isimli cariye (Mehdî'nin bir cariyesi), yine kendisi gibi cariye olan arkadaşını Mehdî'den kıskanmış ve Bağdat'ta kalabalık saray ortamında, öldürmenin güç olduğunu anlayınca ve Mâsebezân'da müsait bir ortam bulunca onu öldürmeye teşebbüs etmiş, ama yanlışlıkla Mehdî'yi öldürmüştür. Her ne kadar o dönemki kaynaklarda yer etmese de Mehdî'nin öldürülmesinde oğlu Mûsâ'nın da payının olduğu kanaatindeyiz. Babasının, kendisinin veliahtlık sırasının değiştirilmesi fikrine karşı çıkan ve babasının gönderdiği elçiyi döven herhangi bir gerekçe göstermeden veliahtlık sırası gasp edilen Mûsâ'nın içinde bulunduğu hâlet-i ruhiyeyi tahmin etmek güç değildir. Şayet Mehdî, Mâsebezân'da vefat etmeyip Cürçân'a, Mûsâ'nın yanına ulaşabilseydi, muhtemelen onu cezalandıracak, belki de veliahtlık hakkını tamamen elinden alacaktı. Diğer taraftan Mûsâ'nın hilâfeti döneminde annesiyle arasının açılması, zehirlenerek genç yaşta öldürülmesi, iktidar yolunda bu tür hareketlerin yapılabildiğini göstermektedir. Mehdî'nin vefat sebebiyle ilgili olarak nakledilen birbiriyle alâkasız rivayetlerden de, devletin birliği açısından, Mehdî'nin gerçek vefat sebebi gizlenerek, gündem değiştirmeye yönelik bir tavır sergilendiği anlaşılmaktadır. Babasının ölümünden sonra tahta geçen Mûsâ el-Hâdî yukarıda bahsi geçtiği gibi annesi Hâyzûrân'ın devlet işlerinden elini çekmesi için birtakım uygulamalar yapınca, bundan rahatsız olan Hayzûran kendisine karşı itaatkâr görünen Hârûn'u hilâfet makamına geçirmek için hasta yatağındaki Hâdî'yi cariyeleriyle zehirlenmiş veya boğdurtmuştur. Burada da kadınların belli bir dönem devlet yönetiminde ellerinin bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda Hâdî babasına yaptığı muamelenin aynısını görmüş olmaktadır. Abbâsî halifelerinin altıncısı olan Muhammed el-Emîn, Abbâsî halifeleri içinde ilk defa kardeşi tarafından iktidar mücadelesi yüzünden öldürülen ve bu yönüyle bütün tarihi kaynaklarda adı geçen bir halife oldu. Burada dikkatimizi çeken el-Emîn'in Arap eşrâfi tarafından desteklenmesi, Me'mûn'un ise İranlı unsur tarafından destek bulmasıydı. Sonuçta galip gelen Me'mûn tarafı oldu. Halifeler iktidar olabilmeleri için devletin içindeki bir grubun taraftarı olmaları gerektiği fikrine sahiptiler.

Abbâsî Hilâfeti döneminde Türklerin önemli bir yeri olduğunu görürüz. Me'mûn döneminde askerî açıdan devletin önemli bir gücü haline gelmeye başlamışlardı. Horasan'da bulunduğu sırada Bağdat'ta cereyan eden olaylar sebebiyle Arap ve İranlılar'a karşı güveni sarsılan Me'mûn Horasan'da yakından tanıma fırsatı bulduğu ülke içinde denge unsuru olabileceğine inandığı Türklere özellikle halifeliğinin son yıllarında askerî birlikler arasında yer vermişti. El-Mu'tasım'ın başkenti Bağdat'tan Sâmerâ'ya taşınmasıyla da Abbâsî devleti için Sâmerâ dönemi başlamıştı. Sâmerâ dönemi'nin ilk halifesi olan ve gıda rejimine dikkat etmeyen Mu'tasım kan aldırılmış ve kan aldırmasından sonra bir hastalığa yakalanmış ve bu hastalık sonucu vefât etmiştir. Abbâsî devletinin dokuzuncu halîfesi Hârûn el-Vâsık'ın ölüm nedeni ise istiskâ hastalığıydı. Sâmerâ döneminde Türkler gücü ellerine geçirmişlerdi. Halifeler ise Türklerin devlet üzerindeki baskısını yok etmek istiyorlardı. Bu dönem halifelerle Türk komutanların arasındaki mücadelelere sahne oldu. Türk komutanlar istediklerini halife yapıyorlar istediklerini halifelikten azlediyorlar ve istedikleri halifeyi de öldürüyorlardı. Halife Mütevekkil Alellâh hilâfet davasında halîfe olma haklarından mahrum edildiği sanılan halîfenin çocuklarından birinin (Müntasır) tarafını tutan Türk komutanları (Vasîf, Boğa ve diğer Türk komutanlar) tarafından öldürülmüştür. Türklerden korkan ve onları dağıtmak isteyen Halîfe Müntasır Billâh'tan önce davranan Türkler halîfenin kan aldırması esnasında anlaşmış oldukları doktora onu zehirlettiler. Türkler tarafından halîfeliğe getirilen Müstaîn Billâh da Türkler tarafından öldürülmüştür. Türkler tarafından halîfeliğe getirilen Mu'tezz'in ölümünden de yine Türkler sorumludur. Halîfe Mühtedî ise Türk komutanları Mûsâ ve Bayık Bey'e birtakım tuzaklar kurup onları birbirine düşürmeyi ve öldürtmeyi düşünürken bu planını tam mânâda gerçekleştirilmeden Türkler tarafından öldürüldü. Mu'temid Alellâh arkadaşları ile birlikte yedikleri kuzu kellesinden veya zehirli bir etten zehirlenmiştir. Mu'temid'in zehirlenmesinde kimin parmağının olduğu tam tespit edilememişse de sonraki kaynaklar bu işi Mu'tazîd'ın yaptığı görüşünü savunmuşlardır. Bu iddianın temel İslâm Tarihi kaynaklarında yer almaması bunun bir ihtimal olabileceğini söylemeleri, gerçek olabilme olasılığını bir hayli azaltmaktadır. Rivâyetlerde geçen öldürülme hâdisesine baktığımız zaman bunu kimin yapabileceği sorusu akla gelmektedir. Sâmerâ döneminin son halifesi ise Mu'temid Alellâh'tır. Onun Türkler için kurulmuş olan Sâmerâ şehrinde ayrılması siyasî alandaki Türk nüfûzunun ortadan kalkma sürecine girdiğini göstermektedir.

Abbâsî devletinin siyasî, askerî ve iktisadî alanlarda çok zor anlar yaşadığı ve neredeyse devletin yıkılmayla karşı karşıya kaldığı bir dönemden sonra Halife Mu'tazîd ve

oğlu Muktefî dönemlerinde yeniden canlanma ve toparlanma sürecine girmişse de Halife Mu'tazid'in eceliyle, oğlu Muktefî'nin de domuz hastalığı sebebiyle vefât etmeleri bu süreci uzun sürdürmemiş ve gerileme ve çöküş dönemini yeniden başlatmıştır. Bu dönemin ilk halifesi olan Muktedir Billâh, Türk komutan Mûnis el-Muzaffer'le karşılaştığı savaşta Berberî askerler tarafından öldürüldü. Gerileme ve çöküş döneminin ikinci halifesi olan Kâhir Billâh Vezir İbn Mukle ile girdiği mücadeleden yenik ayrılmış halifelikten azledilmişti. Halifelikten azledildikten sonra hapsedilmiş, daha sonra serbest bırakılmış ve vefat edinceye kadar da sefil bir hayat yaşamıştır. Gerileme ve çöküş döneminde her açıdan çaresizlik içine düşen Abbâsî halifeleri emîrû'l-ümerâlık makamının kurulmasıyla neredeyse emîrû'l-ümerâlara halifelik yetkilerini devretmişlerdi ve halifeler kendi sonlarını hazırlamışlardı. Kâhir Billâh'ın yerine geçen Râzî Billâh işte bu emîrû'l-ümerâlık makamını ihdâs eden halifedir. Râzî Billâh'ın vefat sebebi istiskâ hastalığıydı. Emîrû'l-Ümerâlar döneminin ikinci halifesi olan Müttaki Lillâh emîrû'l-ümerâ olan Tüzün ile girdiği mücadeleden yenik ayrıldı, halifelikten azledildikten sonra yirmi beş yıl hapiste kaldı ve vefat etti. Gerileme ve çöküş döneminin son halifesi olan ve görevinden azledildikten sonra gözlerine mil çekilen Müstekfî Billâh 338/949 yılında vefât edene kadar hapsedildi. Mutî Lillâh Abbâsî devletinin iyice zayıfladığı emîrû'l-ümerâlık devrinden sonra Şîî Büveyhilerin Irak'ta ve Bağdat'ta henüz iktidara geldikleri bir zamanda halife oldu ve Deyru'l-Akûl denilen yerde eceliyle vefât etti. Bağdat'ta Büveyhîler döneminin halifelerinden olan Tâî'i Lillâh ve el-Kâdir Billâh ecelleriyle vefât ettiler. Kâim Biemrillâh'ın vefatı ise kan aldırıldıktan sonra kan aldırıldığı yerin patlaması ve kanın çok akmasından gerçekleşmiştir. Selçuklu Sultanı Berkyaruk'un Rey Şehrinde saltanatını ilân edip de Bağdat'ta saltanatına meşrûluk kazanmak için halîfeden onay beklerken Halîfe Muktedî Biemrillâh'ın vefatı da ansızın gerçekleşiyor. Yirmisekizinci halife olan Müstazhir Billâh'ın ölüm sebebi terâkî hastalığındandır. Abbâsîler'in Büveyhî'lerin Bağdat'ı istilâ ettikleri tarihten beri unuttukları dünyevî-siyasî hâkimiyeti yeniden canlandırmak için faaliyete geçen Halîfe Müsterşid Billâh Selçuklu hükümdarlarının da içinde bulunduğu Bâtınîler tarafından düzenlenen bir suikast sonucu öldürüldü. Râşid Billâh da Selçuklu Sultanı Mes'ud tarafından düzenlendiğine ihtimal verdiğimiz bir suikast sonucu öldürülmüştür. Büveyhî istilâsından sonra Irak'ta tek başına hâkimiyet kuran yegâne Abbâsî halifesi olan Muktefî Liemrillâh terâkî hastalığından ölmüştür. Abbâsî devletinin yıkılma döneminin halifelerinden olan Müstencid Billâh 566/1170 yılında vefât etmiştir. Onun ölümünden sorumlu olan kimseler Üstâzü'd-Dâr Adudiddîn İbnü'l-Müslime ve dönemin kudretli emirlerinden Kutbeddin Kaymaz'dır. Müstazî Biemrillâh ise eceliyle vefât etmiştir. Otuzdördüncü halife olan Nâsır Lidînillâh dizanteri hastalığından vefât etmiştir. Yine yıkılma döneminin halifelerinden olan

Halife Zâhir Biemrillâh ve Halife Müstansır Billâh ecelleriyle vefât etmişlerdir. Abbâsî devletinin son halifesi olan Müsta'sım Billâh ise Moğollarla 656/1258 yılında savaş yapmış ve bu savaştan yenik ayrılmıştır. Moğollar Bağdat'ı ele geçirmişler ve Halife Müsta'sım Billâh'ı ve ailesini öldürmüşlerdir. Müsta'sım Billâh'ın öldürülmesiyle Bağdat Abbâsî halîfeliği tarihe karıştı. Daha sonra Memlûk sultanı I. Baybars Müsta'sım'ın amcası Ahmed b. Muhammed'i el-Müstansır Billâh ünvanıyla Kahire'de halife ilân etti. Böylece Abbâsî hilâfeti yeniden kurulmuş oldu.

Abbâsî halifelerinin ölüm sebeplerini objektif bir bakış açısıyla ele almaya çalıştık. Bir halifenin ölüm nedeninde kaynakların çoğu aynı rivâyeti veriyorsa o halifenin ölüm nedeninin o olduğuna hükmettik. Ancak farklı farklı rivâyetler varsa kesin yargılar vermekten de kaçındık. Bunun yanı sıra kendi tespitlerimize de yer verdik. Abbâsî halifelerinin ölüm sebeplerini ifrât ve tefrite kaçmadan insaf ölçüleri içinde ele almaya çalıştık. Kanaatimizce de Abbâsî halifelerinin hem kişilikleri hem yaşayışları hem de ölümleri hakkında insaf ölçüleri aşılmamalıdır.

Abbâsî dönemi siyasî, askerî, sosyal ve ekonomik açıdan İslâm Tarihinde yeri iyi tespit edilmesi gereken bir dönemdir. Bu döneme damgasını vuran Abbâsî halifeleri de tek tek ele alınıp incelenmelidir. Bunu yaparken de önyargıdan uzak olunmalı, topluca övmek veya yermek gibi bir amaç güdülmemelidir. Çünkü Abbâsî halifelerinin bazı ortak özellikleri olduğu gibi idârî, siyasî ve şahsiyet bakımından farklı yönlerinin bulunduğu da bir gerçektir. Temennîmiz yaptığımız çalışmanın bu alandaki nice çalışmalara kaynaklık edici ve yol gösterici olmasıdır.

BİBLİYOGRAFYA

- ABDÜŞŞÂFÎ**, Muhammed Abdüllatîf, *el-Âlemü'l-İslâmî fî'l-Asri'l-Ümevî*, Kahire, 1984.
- AHMET CEVDET PAŞA**, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, sad.: Metin Muhsin Bozkurt, Hikmet Neşriyat, (I-IV), İstanbul, 1999.
- AKKUŞ**, Murat, *Emevî Halifelerinin Ölüm Sebepleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Semineri), dñş: Prof.Dr. İsmail Hakkı Atçeken, SÜSBE, Konya, 2008.
- AKSU**, Ali, -“*Yezid b. Velid'in Hayatı ve Halifeliği*”, C.Ü.İ.F.D, sy:4, Sivas, 2000, 289–304.
-“*Emevîlerin Abbâsiler Tarafından Soykırımı Uğratılması ve Ebû'l Abbâs'ın Bu Soykırımındaki Rolü*”, CÜİFD, 4, Sivas, 2000, s.259-268
- AKTAN**, Ali, -“*Müstazî-Biemrillâh*”, DİA, XXXII, İstanbul, 2006, 128-129.
-“*Mu'tez-Billâh*”, DİA, XXXI, İstanbul, 2006, 390-391.
-“*Mu'temid-Alellâh*”, DİA, XXXI, İstanbul, 2006, 387-388.
-“*Mu'tazid-Billâh*”, DİA, XXXI, İstanbul, 2006, 383-384.
- ALGÜL**, Hüseyin, *İslam Tarihi*, İstanbul, 1991.
- ARNOLD**, T.W., *İntişâr-ı İslâm Tarihi*, trc: Hasan Gündüzler, Ankara, 1971.
- ATÇEKEN**, İsmail Hakkı, -*Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, Ankara, 2001.
-“*Muâviye b. Yezid Üzerine Bir Araştırma*”, SÜİFD, sy: 7, Konya, 1997, s. 411–430.
-“*Hız. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervân b. Hakem'in Rolü*”, SÜİFD, sy:9, Konya, 2000, s.315–348.
- AVCI**, Casim, “*Mu'tasım-Billâh*”, DİA, XXXI, İstanbul, 2006, s.380-382.
- AYCAN**, İrfan, -*Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan*, Ankara, 1990.
-“*Mervân I*”, DİA, XXIX, Ankara, 2004, s.225–227.
- AZİMLİ**, Mehmet, *Abbâsiler Dönemi Babek İsyanı*, Ankara, 2004.
- BELÂZÜRÎ**, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Câbir (V.279/892), *Kitâbü Cümel min Ensâbi'l-Eşraf*, thk: Süheyl Zekkâr, Riyâd Zirikli, Beyrut, 1417/1996.
- BOZKURT**, Nahide, -*Oluşum Sürecinde Abbasî İhtilali*, Ankara, 2000.
-*Mutezilenin Altın Çağı: Me'mûn Dönemi*, Ankara, 2002.
-“*Mehdî-Billâh*”, DİA, XXVIII, Ankara, 2003, 378-379.
-“*Mansûr*”, DİA, XXVIII, Ankara, 2003, 5-6.
-“*Hâdî-İlelhak*”, DİA, XV, İstanbul, 1997, 16-17.
-“*Hârûnürreşid*”, DİA, XVI, İstanbul, 1997, s.258-261.
-“*Me'mûn*”, DİA, XXIX, Ankara, 2004, 101-104.
- BOSWORTH**, C.E., *İslâm Devletleri Tarihi (Kronoloji ve Soykütüğü El Kitabı)*, çev.: E. Merçil, M. İpşirli, İstanbul, 1980.

- BROCKELMANN**, Carl, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, çev.: Neş'et Çağatay, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1992.
- CÂHİZ**, Ebû Osman Amr b. Bahr (V.255/868), *Hilâfet Ordusunun Menkîbeleri ve Türklerin Faziletleri*, trc: Ramazan Şeşen, Ankara, 1967.
- CEHŞİYÂRÎ**, Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdûs (V.331/943), *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, Kahire, 1357/1938.
- DELİCE**, Ali, *Mervân b. Muhammed ve Emevî Devleti'nin Yıkılışı*, Konya, 1999 (Doktora Tezi).
- DELLA VIDA**, G. Levi, "Ömer", İA, IX, İstanbul, 1960, 469-471.
- DEMİRCAN**, Adnan, "Muâviye b. Yezid ve Halifeliği", HÜİFD, Şanlıurfa, 1996, sy:2, s.109-128.
- DİNEVERÎ**, Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud (V.282/895), *Ahbâru't-Tivâl*, Dâru'l-Erkam, Beyrut, trz.
- DİYARBEKRÎ**, Hüseyin b. Muhammed b. Hasen (V.990/1582), *Târîhu'l-Hâmis fî Ahvâli Enfesi Nefis*, Matbaatü'l Amiratü'l-Osmaniyye, byy, H.1302.
- DOĞUŞTAN GÜNÜMÜZE BÜYÜK İSLÂM TARİHİ**, Rdk: Hakkı Dursun Yıldız, III, İstanbul, 1986.
- EBÜ'L-FİDÂ**, İsmâil b. Ali (V.732/1331), *Târîhu Ebi'l-Fidâ el-Müsemmâ el-Muhtazar fî Ahbârî'l-Beşer*, (I-II), Beyrut, 1417/1997.
- EMİNOĞLU**, Ahmed, *V. Râşid Halife Ömer İbn Abdülaziz*, İstanbul, 1984.
- FAYDA**, Mustafa, - "Hulefâ-yi Râşidîn", DİA, XVIII, İstanbul, 1998, s.324-331.
- "Ebû Bekir", DİA, X, İstanbul, 1994, s.103-104.
- FIĞLALI**, Ethem Ruhi, "Ali", DİA, II, İstanbul, 1989, 371-374.
- GENÇ**, Süleyman, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dinî-Siyasî Hâdiseler ve Onun Sünnî Siyaseti", Marife, sy: 2, Konya, 2004, s.219.
- GÜNER**, Ahmet, - "Mutî-Lillâh", DİA, XXXI, İstanbul, 2006, 401-402.
- "Müttakî-Lillâh", DİA, XXXII, İstanbul, 2006, 223-224.
- GÜZEL**, Ahmet, *Abbâsî Halifesi Mehdî b. Mansûr ve Siyasî Yönü* (Doktora Tezi), SÜSBE, Konya, 2002.
- HALİFE B. HAYYÂT** el-Asfarî (V.240/854), *Târîhu Halife b. Hayyât (Rivâyetü Bakiyy b. Hâlid)*, thk.: Süheyl Zekkâr, Beyrut, 1414/1993.
- HARTMANN**, Angelika, - "Muktedî-Biemrillâh", DİA, XXXI, İstanbul, 2006, 142-143.
- "Nâsır-Lidînillâh", DİA, XXXII, İstanbul, 2006, 399-402.

HASEN İBRAHİM HASEN, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, trc: İsmail Yiğit vd., (I-IV), İstanbul, 1987.

HATİB EL-BAĞDÂDÎ, (V.463/1071), *Târîhu Bağdâd ev Medinetü's-Selâm*, thk: Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut, 1997.

HEMEDÂNÎ, Muhammed b. Abdülmelik, *Tekmiletü't-Tarihi Taberi*, thk: Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, XI. Kitabın zeylidir, Kahire, 1977/1988.

HİTTİ, Philip K., *Siyasî ve Kültürel İslâm Târîhi*, çev: Salih Tuğ, (I-II), İstanbul, 1980.

HİZMETLİ, Sabri, *-İslâm Tarihi (Başlangıçtan ilk Dört Halife Devri Sonuna Kadar)*, Ankara, 1991.

-“Tarihî Rivâyetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi”, AÜİFD, XXVII, Ankara, 1985, 149-176.

HODGSON, Marshall G.S., *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih (Mutlâkiyetçilik Boy Veriyor)*, çev: Senâi Demirci, I-II, İstanbul, 1993, I, s.254.

HUDARÎ BEK, Muhammed, *-Muhâdarât: Târîhu'l-Ümeme'l-İslâmiyye ed-Devletü'l-Ümeviyye*, Beyrut, trz.

-Muhâdarât: Târîhu'l-Ümeme'l-İslâmiyye ed-Devletü'l-Abbâsiyye, Kahire, 1364/1945.

HÜSEYİN, Kasım el-Azîz, *Bâbekiyye*, Suriye, 2000.

İMÂDUDDİN, Halil, Ömer b. Abdülaziz Dönemi ve İslâm İnkılâbı, çev.: Ubeydullah Dalar, İstanbul, 1984.

ISFEHÂNÎ, Ebü'l-Ferec Ali b. Hüseyin (V.356/967), *Kitâbü'l-Eğâni*, VI, Mısır, 1285.

İŞILTAN, Fikret, -“Tâyî”, *el-Tâ'i Lillâh*, İA, XII/I, İstanbul, 1974, 69.

-“Me'mûn”, İA, VII, İstanbul, 1957, 693-700.

el-İŞŞ, Yusuf, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 3. baskı, Dımeşk, 1994.

İBN ABDİRRABBİH, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî (V.328/939), *el-Ikdü'l-Ferîd*, Kahire, 1365/1946.

İBN A'SEM, Ebû Muhammed Ahmed el-Kûfî (V.314/926), *el-Fütûh*, Beyrut, 1406/1986,

İBN HALDÛN, Abdurrahman el-Mağribî (V.808//1405), *Kitâbü'l-Iber ve Divânü'l-Mübtedâ ve'l-Haber fi Eyyâmi'l-Arab*, Bulak, 1284.

İBN HİBBÂN, Ebû Hâtim Muhammed b. Ahmed et-Temimî (V.354/965), *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, nşr. ve talik: Seyyid Aziz Bek, Beyrut, 1987.

İBN KESİR, Ebu'l-Fidâ İsmail (V.774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Mısır, 1351/1932.

İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (V.276/889), *-el-Meârif*, Mısır, 1934.

İBN MANZÛR, Cemâlüddîn Ebu'l-Fazl (V. 711/1312), *Lisânü'l-Arabi'l-Muhît*, Beyrut, 1970.

İBN MİSKEVEYH, Ebû Ali b. Muhammed, *Tecâribü'l-Ümem ev Târîhu İbn Miskeveyh*, Mısır, 1332-1333/1914-1915.

İBNÛ'L-CEVZÎ, Ebu'l Ferec Abdurrahman b. Ali (V.597/1200), *el-Muntazam fî Tevârîhi Mülûki ve'l-Ümem*, Thk: Süheyl Zekkâr, Beyrut, 1410/1995.

İBNÛ'L-ESÎR, Izzuddîn Ebu'l-Hasen (V.630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, Mısır, H.1357.

İBNÛ'L-İBRÎ, Ebû'l-Ferec, Gregory (V.685/1286), *Ebü'l-Ferec Tarihi*, çev: Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1987.

İBNÛ'L-İMRÂNÎ, Muhammed Ali Muhammed (V.580/1184), *el-İnbâ' fî Târîhi'l-Hulefâ*, thk: Kâsım es-Sâmerrâî, Kahire, 1421/2001.

İBNÛ'T-TİKTAKA, Muhammed b. Ali b. Tabataba (V. 709/1309–1310), *Kitâbü'l-Fahrî fi'l-Adâbi's-Sultâniyye ved'-Düvelil-İslâmiyye*, Mısır, H.1317.

el-İmâme ve's-Siyâse (İbn Kuteybe'ye nisbet edilir), 3.baskı, Mısır, 1963.

KALKAŞENDÎ, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali (V.821/1428), *Meâsiru'l-İnâfe fi'l-Meâlimi'l-Hilâfe*, thk: Abdüsettar Ahmed Ferâc, Beyrut, trz.

KAPAR, Mehmet Ali, -“*Muâviye b. Yezid*”, DİA, XXX, İstanbul, 2005, s.335–336.
-“*Hz. Ali'nin Öldürülmesi ile İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi*”, SÜSBED, Konya, 1994, sy: 3, s.341-346.

KARA, Seyfullah, “*İslâm Tarihinde İlk Zihniyet Sapması: Emevîler Döneminde Otoritenin Dünyevileştirilmesi*”, İSTEM, Konya, 2006, sy: 8, s.145–170.

KARAMÂNÎ, Ahmed b. Yusuf (V.1019/1610), *Âhbâru'd-Düvel ve Âsâru'l-Üvel fi't-Târîh*, Bağdat, 1282/1865.

KAYAOĞLU, İsmet, *İslâm Kurumları Tarihi II*, Konya, 1994.

KAYHAN, Hüseyin, “*Müstencid-Billâh*”, DİA, XXXII, İstanbul, 2006, 143-145.

KAZANCI, Ahmet Lütfi, -*Abdümelik b. Mervan Üzerine Bir Araştırma*, (basılmamış araştırma), byy., trz.
-*Mervân b. Hakem*, İstanbul, 1996.

KENNEDY, Hugh, *The Early Abbasid Caliphate*, London, 1986.

KILIÇ, Ünal, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muâviye*, İstanbul, 2001.

- KIRKPINAR**, Mahmut, “*Mütevekkil-Alellâh*”, DİA, XXXII, İstanbul, 2006, 212-214.
- KİTÂBÜ’L-UYÛN VE’L-HADÂİK FÎ AHBÂRİ’L-HAKÂİK**, (neş: Ömer es-Saîdî), IV/(1-2), Dimeşk, 1972.
- KİTAPÇI**, Zekeriya, *Abbâsî Hilâfesinde Örnek bir Türk Anası: Şağap Hatun*, İstanbul, 1991.
- KURTUBÎ**, Arîb b. Sa’d (V.369/979), *Sılatü Târihi’t-Taberî*, nşr: E.J.Brill, (Târihi’r-Rusül ve’l-Mülük li’t-Taberî içinde), XV, Leiden, 1965.
- KÜÇÜKAŞCI**, Mustafa Sabri, - “*Kâhir-Billâh*”, DİA, XXIV, İstanbul, 2006, 172-173.
- “*Kâdir-Billâh*”, DİA, XXIV, İstanbul, 2006, s.128.
- KÜTÜBÎ**, Muhammed b. Şâkir b. Ahmed (V.764/1363), *Fevâtü’l-Vefeyât*, Mısır, 1951.
- LEWİS** Bernard, *Tarihte Araplar*, çev: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1979.
- MAKDİSÎ**, Mutahhir b. Tahir (V.387/997), *Kitâbu’l-Bed’ü ve’t-Târih*, Paris, 1916.
- MANTRAN**, Robert, *İslâm’ın Yayılış Tarihi*, çev.: İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981.
- MERÇİL**, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1985.
- MES’ÛDÎ**, Ebu’l Hasen Ali b. Huseyn b. Ali (V.346/957), -*Murûcu’z-Zeheb ve Me’âdinü’l-Cevher*, Kahire, 1964.
— *et-Tenbih ve’l-İşrâf*, Bağdat, 1357/1938.
- MEZ**, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm’ın Rönesansı*, çev: Salih Şaban, İstanbul, 2000.
- MUIR**, William, *The Caliphate its Rise, Decline And Fall*, Edinburg, 1924.
- ÖMER**, Ferruh, *Târihu Sadri’l-İslâm ve’d-Devletü’l-Ümeviyye*, Beyrut, 1976.
- ÖNKAL**, Ahmet, “*Tahkîm Olayı Üzerine Bir Değerlendirme*”, İSTEM, Konya, 2003, sy: 2, s.33–68.
- ÖZAYDIN**, Abdülkerîm, - “*Müstekfî-Billâh*”, DİA, XXXII, İstanbul, 2006, 139-140.
- “*Kâim-Biemrillâh*”, DİA, XXIV, İstanbul, 2006, 210-211.
- “*Müstazhir-Billâh*”, DİA, XXXI, İstanbul, 2006, 127-128.
- “*Muktefî-Liemrillâh*”, DİA, XXXI, İstanbul, 2006, 145-146.
- “*Müntasır-Billâh*”, DİA, XXXII, İstanbul, 2006, 24-25.
- “*Müstain-Billâh*”, DİA, XXXII, İstanbul, 2006, 112-113.
- “*Mühtedî-Billâh*”, DİA, XXXI, İstanbul, 2006, 527-528.
- “*Müktefî-Billâh*”, DİA, XXXI, İstanbul, 2006, 534-536.
- “*Muktedir-Billâh*”, DİA, XXXI, İstanbul, 2006, 144-145.

- ÖZDEMİR**, Hacı Ahmet, -“*Müsta’sım-Billâh*”, DİA, XXXII, İstanbul, 2006, 126-127.
-*Moğol İstilâsı ve Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı: Cengiz ve Hülâgû Dönemleri*, İstanbul, 2005.
-“*Moğol İstilâsıyla İlgili Çin Kaynakları ve Si Shi Ki'ye Göre Hülâgû'nun Batı Seferi*”, Marife, V/1, Konya, 2005, s.85-96.
- ÖZGÜDENLİ**, Osman Gazi, -“*Müstersid-Billâh*”, DİA, XXXII, İstanbul, 2006, 145-147.
-“*Selçuklu Hilâfet Münâsebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Müstersid'in Katli Meselesi*”, Tarih Dergisi (T.D) İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 2004, XXXIX/9, s.1-35.
- SOURDEL**, D., *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti (Abbâsî Hilâfeti)*, çev: Hamdi Aktaş, Hikmet Yayınevi, İstanbul, 1988, I, 115-117.
- SÜYÛTÎ**, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebîbekr (V.911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ*, thk.: M. Muhyiddîn Abdilhamîd, Katar, 1974.
- ŞAKİR**, Mahmut, -*H. Adem'den Bugüne İslam Tarihi*, çev.: Ferit Aydın, İstanbul, 2004.
-*Dört Halife (Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali) Hulefa-i Raşidin*, çev: Ferit Aydın, İstanbul, 1995.
- TABERÎ**, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (V.310/922), *Târîhu'l-Ümeme ve'l-Mülük*, thk.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, I-XI, Beyrut, trz.
- TERZİ**, Mustafa Zeki, *Abbâsîler Döneminde Askerî Teşkilat*, AÜSBE, Doktora Tezi, Ankara, 1986.
- TURAN**, Osman, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti, (Moğol İstilâsı ve Rum Sultanlığının Çöküşü)*, çev: Kasım Turhan, Hikmet Yayınevi, İstanbul, 1988.
- ÜÇOK**, Bahriye, *İslâm Tarihi Emevîler-Abbâsîler*, Ankara, 1979.
- VAROL**, M. Bahaüddin, -“*Hulefâ-i Râşidîn Dönemi Eğitim ve Öğretim Faaliyetlerine Genel Bir Bakış (II) (Eğitim-Öğretim Kurumları ve Metodları)*”, SÜİFD, Konya, 2001, XI, 168-170.
-“*Râşid Halifeler Dönemi Toplumsal Değişme Üzerine Bazı Değerlendirmeler*”, İSTEM, sy: 6, Konya, 2005, s.198.
- YAKÛBÎ**, Ahmed b. Ebî Yakub b. Cafer b. Vehb b. Vâdîh (V.292/904), *Târîhu'l-Yakûbî*, thk: İbn Vadih, (I-III bir arada), Matbaatül İzzî, H.1358, Necef.
- YÂKÛT EL-HAMEVÎ**, İbn Abdullâh er-Rûmî el-Bağdâdî (V.626/1228-1229), *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut, 1376/1957.
- YAZICI**, Nesîmi, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara, 1992.

- YILDIZ**, Hakkı Dursun, -“*Abbâsiler*”, DİA, İstanbul, 1988, I, 31-56.
-Müslüman-Türk Devletleri Tarihi (Osmanlılar Hariç), İSAR, İstanbul, 1999.
-“*Mu'tasım'ın Halife Olmasında Türklerin Rolü*”, İsmail Hakkı Uzunçarşılıya Armağan, Ankara, 1976. s.19-29.
-*İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul, 1976
-“*Ebü'l-Abbâs es-Seffâh*”, DİA, X, İstanbul, 1994, 283-284.
-“*Emin*”, DİA, XI, İstanbul, 1995, 112-114.
-“*Vâsık Billâh*”, İA, XIII, İstanbul, 1986, s.217-219.
- YILMAZ**, Saim, -*Mu'tazid ve Müktefî Döneminde Abbâsiler*, İstanbul, 2006.
-“*Abbâsiler Dönemi Mûnis el-Muzaffer'in (Ö.321/933) Hayatı ve Askerî Görevleri*”, ÇÜİFD, 2007, VII/1, s.121-152.
-“*Abbâsilerin Siyasî Çöküş Dönemi Halifelerinden Kâhir-Billâh*”, İstem, XII, Konya, 2008, s.71-103.
- YİĞİT**, İsmail, -“*Emevîler*”, DİA, XI, İstanbul, 1995, 87-104.
-“*Müstansır-Billâh*”, DİA, XXXII, İstanbul, 2006, s.118.
- ZEHEBÎ**, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (V.748/1347), -*Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Beyrut, 1984-1986.
——— *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*, thk: Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî, Beyrut, 1409/1989.
- ZETTERSTEEN**, K.V., -“*Râzî-Billâh*”, İA, IX, İstanbul, 1960, 647.
-“*Râşid Billâh*”, İA, IX, İstanbul, 1960, 634-635.
-“*Zâhir*”, İA, XIII, İstanbul, 1986, 450-451.
- ZORLU**, Cem, -*İslâm'da İlk İktidar Mücadelesi*, Konya, 2002.
-*Abbâsilere Yönelik Ebû Ca'fer el-Mansûr Döneminde Dinî ve Siyasî İsyanlar*, Ankara, 2001.